

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BALOGH MARGIT
BODA JÓZSEF
DÁVID GYULA
DEGENFELD-SCHONBURG
SÁNDOR
DEMETER IZABELLA
ECKSTEIN-KOVÁCS PÉTER
FÖLDES GYÖRGY
HERMANN RÓBERT
HORVÁTH ANDOR
KOVÁCS ANDRÁS
MARKÓ ATTILA
SZÉCHENYI ÁGNES
TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS
TETTAMANTI BÉLA
TIBORI SZABÓ ZOLTÁN
ÚJVÁRI ILDIKÓ
VARGA ATTILA
VERESS EMÓD
VIDA GÁBOR

7

PERES ÜGYEK

III. FOLYAM
2012.
JÚLIUS

XXIII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXIII/7. • 2012. JÚLIUS

TARTALOM

BALOGH MARGIT • A Mindszenty-per	3
Batthyaneum – múlt és jelen	
KOVÁCS ANDRÁS • A gyulafehérvári Batthyaneum	18
„Egyháza és tartománya” javára. Beszélgetés Markó Attila államtitkárral (Kérdezett Horváth Andor)	24
VISKY ZSOLT • Meg nem születettek (vers)	27
A forradalom tábornoka. Beszélgetés Boda József egyetemi tanárral (Kérdezett Horváth Andor. Cseke Péter Tamás fordítása)	28
FÖLDES GYÖRGY • Ívek és töréspontok Kádár János politikai pályáján	33
TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS • It's All Over Now, Baby Blue	
Antikommunizmus ma	47
SZÉCHENYI ÁGNES • Népi, liberális, nemzeti: Bibó István útja	62
■ TOLL	
DEGENFELD-SCHONBURG SÁNDOR • Az öregedésről	74
VIDA GÁBOR • A könyv sorsa Erdélyben – avagy útban a zúzda felé	75
DÁVID GYULA • Merre van a kijárat?	77
DEMETER IZABELLA • A Gonosz arcai a szcientológiában	78
■ HISTÓRIA	
HERMANN RÓBERT • Ott volt-e Teleki Sándor a segesvár–fehéregyházi ütközetben?	83
TIBORI SZABÓ ZOLTÁN • Mit keresett a kommunista a grófnál? (I.)	86
■ KÖZELKÉP	
Kastélyok, kúriák családi házak. Beszélgetés Eckstein-Kovács Péter ügyvéddel (Kérdezett Újvári Ildikó)	98
VARGA ATTILA • Az igazságtól az igazságszolgáltatásig	102
VERESS EMŐD • „Kötelesek teljesíteni kötelezettségeiket...”	110

■ TÉKA

MADARAS SZIDÓNIA • Könyvsorozat mindenről és semmiről:

Popular Culture and Philosophy (*Mozgó Könyv*) 114

Elővett regények

KOCSIS TÜNDE • Szemlér Ferenc: *A mirigy esztendeje* 117

DÉNES GABRIELLA • Markovits Rodion: *Aranyvonat* 119

VINCZE-PÁL ÉVA • Egy késő középkori császári önéletrajz 122

BERKI TÍMEA • „Édes Sir!” Történetek a kapcsolatfelvételtől

a kolozsvári társalkodó klubig 123

A Korunk könyvajánlata (*Horváth Andor ajánlja*) 126

■ ABSTRACTS 127

■ KÉP

TETTAMANTI BÉLA

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ **Elnök:** KÁNTOR LAJOS ■ **Tiszteletbeli elnök:** DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: BALÁZS IMRE JÓZSEF ■ **A szerkesztőség tagjai:** CSEKE PÉTER (médiatudomány), HORVÁTH ANDOR (főszerkesztő-helyettes; világirodalom), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), KOVÁCS KISS GYÖNGY (főszerkesztő-helyettes; történelem), RIGÁN LÓRÁND (filozófia) ■ **Gazdasági vezető:** MÁRTON LEVENTE ATTILA
A szerkesztői munka irányítását 2012-ben hármas tanács végzi: Horváth Andor, Kántor Lajos, Kovács Kiss Gyöngy.

■ **Grafikai arculat:** KÖNCZEY ELEMÉR ■ **Titkárság:** BALÁZS JÚLIA, SASS GYÖNGYI, SÓLYOM ANNAMÁRIA
■ **A Korunk – Budapesti Porta grémiuma:** DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ **Állandó munkatársak:** EGYED PÉTER, HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN (Heidelberg), JAKABFFY TAMÁS, KOVALSZKI PÉTER (Detroit), PETI LEHEL, SZENTES ZÁGON, ZELEI MIKLÓS (Budapest)

■ A megjelenéshez támogatást nyújt a Romániai Magyar Demokrata Szövetség és a Communitas Alapítvány, a Bethlen Gábor Alap, a Nemzeti Kulturális Alap, a Kolozsvári Városi Tanács, a Román Művelődésügyi és Örökségvédelmi Minisztérium, a Román Nemzeti Kulturális Alap és az Új Budapest Filmstúdió.

■ **SZERKESZTŐSÉG:** Kolozsvár, Str. Gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefón: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ **POSTACÍM:** 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;
Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft.

■ **NYOMDA:** ALUTUS, Csikszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 40, fél évi előfizetés díja 20 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhid Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3., Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.

■ Revista apare cu sprijinul Ministerului Culturii și Patrimoniului Național și Administrației Fondului Cultural Național

■ Proiect realizat cu sprijinul Primăriei și Consiliului Local Cluj-Napoca

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. Gen. Eremia Grigorescu nr. 52.;

Cod fiscal 5149284) • Proiect realizat cu sprijinul ■ **ISSN: 1222-8338**

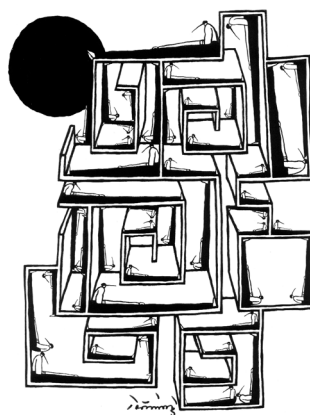
BALOGH MARGIT

A MINDSZENTY-PER

A világháborút követő magyar belpolitikai erőviszonyok közepette a katolikus egyház „Isten szabad ege alá került”, és három év alatt összezsugorodott a gazdasági hatalma, oktatási és közművelődési szerepe, valamint közéleti terrénuma. Az 1945. február 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény révén erősen korlátozott szuverenitású koalíciós kormányok intézkedéseit Mindszenty József esztergomi érsek, Magyarország primása egyház- és vallásellenes kultúrharcként élte meg. Az 1945 és 1948 közötti éveket egyre élesebb konfrontációk sora jellemezte. A bíboros mindent elkövetett a szovjetizálás és az ateista kommunizmus hatalomra kerülése ellen, bízott az európai hatalmi erőviszonyok újrendezésében. A baloldal végül erőből „oldotta meg” a helyzetet: hosszas diplomácia és politikai hezitálásokat követően 1948. december 26-án hűtlenség, a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés, kémkedés és valutaüzérkedés gyanújával, a totalitárius rezsimék sablonos vádjaival rendőrhatalósági őrizetbe vették Mindszenty József bíborost, esztergomi érseket, Magyarország primását. Letartóztatásának időpontját személyesen Rákosi Mátvás miniszterelnök-helyettes, a Magyar Dolgozók Pártjának főtitkára döntötte el. 39 napi vizsgálati fogság után nyílt tárgyaláson ítékeztek a primás fölött. Az alábbi tanulmány rövidített részlet a szerző Mindszenty Józsefről 2002-ben megjelent biográfiájának bővített változatából.

A tárgyalás (1949. február 3–8.)

■ Az első fokon eljáró Budapesti Népbíróság Olti Vilmos vezette különtanácsa előtt, Alapy Gyula néppügyész vádindítványa alapján, 1949. február 3-án, csütörtök reggel 9 órakor kezdődött Mindszenty József és társai tárgyalása. Ugyanebben az időpontban a Magyar Dolgozók Pártja Poli-

A néppügyész előtt sem hátrált meg, és kétséget kizáróan elutasította a bűnösség vállalását.

tikai Bizottsága már a befejezésről döntött: „f. hó 8-án hozzanak ítéletet a Mindszenty-ügyben. Az ítélet után kérni fogjuk Chapin [amerikai követ] visszahívását. Egyidejűleg a Kultuszminisztériumon keresztül meg kell állapítani, hogy ki a katolikus egyház feje Magyarországon.”¹ Az eljárás, hogy egy politikai párt belső körében határozzanak egy bírósági tárgyalás menetrendjéről, önmagában cáfolja az igazságszolgáltatás pártatlanságát, ráadásul az utasításba adott kérdés is árulkodó: nem tudták, hogy ellenkező pápai döntésig (amire csak 1974. február 5-én kerül majd sor) – akár elítéli egy világi bíróság, akár nem – egyházjogilag Mindszenty József marad az esztergomi érsek és a magyar püspöki kar elnöke, csupán 1948. december 26-tól – akadályoztatása miatt – az ezekkel járó joghatóságot (eltekintve néhány naptól 1956-ban) nem gyakorolhatta.

A népbíróság az elvárásoknak megfelelően tette a dolgát. Összeállításakor láthatóan arra is ügyeltek, nehogy zsidókból vagy protestánsokból, hanem katolikusokból álljon. A bíró a szegedi Szent Imre Kollégium egykori növendéke, a kétes hírnevet szerzett, karrierista Olti Vilmos volt, a vádat pedig Komárom egykori polgármesterének, Alapy Zsigmondnak a keresztfia és unokaöccse, Alapy Gyula képviselte. Oltit az államvédelem azzal tartotta kézben, hogy tudott múltbéli „szélsőjobboldali kapcsolatairól”, „marxizmusellenességéről” és egy Hitler által alapított birodalmi ösztöndíj elnyeréséről. Alapy viszont „1930 óta megbízható elvtársa a pártnak”, nyugati beszerzetlenségének bizonyítéka, hogy „bár német, szlovák és angol nyelven is beszél, külföldön csak 1932-ben járt”. Mindketten szerepelnek az államvédelem hálózati személyeként foglalkoztatott bírák és ügyészek szigorúan bizalmas minőségű listáján (ahogy a majd másodfokon eljáró bíróság vezetője és népfőügyésze, Jankó Péter és Borbély János is² – előbbi lelkiismeret-furdalása terhétől öngyilkos lett).

A tárgyalás helyszíne a belvárosi Markó utcai fogház II. emeleti, úgynevezett nagy esküdtszéki terme volt. A környéket hermetikusan lezárták, s bár az épületben ebben az időpontban más tárgyalást nem tartottak, mégis kisebb hadsereggel biztosították a tárgyalás zavartalanságát. A Magyar Rádió úgynevezett hangképekben számolt be az eseményekről, először február 3-án este 9 órakor. A mód, ahogyan a hatóságok a tárgyalást és annak sajtótudósítását kezelték, arra mutat, hogy a vádlottak megbélyegzésén kívül a tárgyalás legfőbb célja a propaganda volt. Ugyanakkor fényképek (az ÁVH egy fotós megbízottja kivételével), film- vagy magnófelvétel készítését megtiltották, de Rákosi szobájába bekötötték a tárgyalás mikrofonját. (Így azt is hallotta, amikor ebédszünetben a bíróság tagjai arról beszéltek, hogy mindössze két forintjuk van az ebédre. Alapy, Décsi, Jankó és Olti meg is kapta a júdáspénzt – a havi 1000–1000 forint, más források szerint 1500, majd 2000 forint – fizeték-kiegészítést.)³ Mind a hazai, mind a külföldi közvéleménnyel el akarták fogadtatni Mindszenty bűnösségét. Kezdődött már a „tényeket” tartalmazó *Sárga könyv*vel és a követségi kötelező sajtótájékoztatókkal, majd folytatódott a nagyvonalú ígéretekkel, hogy külföldi tudósítók is részt vehetnek a tárgyaláson, és szabadon küldhetik jelentéseiket. Ezek az ígéretek, mire a tárgyalás megkezdődött, Balzac számbőréhez hasonlóan zsugorodtak össze. A tárgyalás ugyan nyilvános volt, de egyetlen nyugati képviselő sem kapta meg a megígért belépőket; a többszörös igénylőből mindössze huszonhárom, alaposan lekáderezett külföldi újságíró lehetett jelen.⁴ A korlátozás bumerángxént ütött vissza: nagyobb lett a visszhangja, mint a jelenlét engedélyezésének. Ilyen körülmények között a közvélemény abban is kételkedett, ami egyébként megtörtént, vagy ellenkezőleg, légből kapott feltételezéseknek adott hitelt.

Az aprólékos előkészületek közepette senkinek sem tűnt fel (vagy tudatosan nem foglalkoztak vele), hogy az egyébként alaposan ellenőrzött bíróság összetétele törvényellenes. Ugyanis a népbírósági tanácsokról szóló 1947. évi 34. tc. szerint a népbíróság tagjait a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, a Magyar Kom-

munista Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt helyi szervei küldik ki. A két munkáspárt 1948. júniusi egyesülésével ez a szervezési rendelkezés érvényét veszítette, hiszen csak egy fuzionált párt maradt, a Magyar Dolgozók Pártja. Arra pedig az egyesült munkáspártot az országgyűlés nem jogosította fel, hogy „eredeti joga” szerint továbbra is egy-egy, azaz összesen két MDP-beli népbíró delegáljon a népbírószobákba. A bíróság törvényellenes összetételéből viszont az következik, hogy az általa hozott ítélet eleve semmis.⁵

A tárgyalást Olti bíró meglepő fordulattal kezdte: ismertette a bíboros igazságügy-miniszterhez intézett levelét, amelyben kérte a tárgyalás elhalasztását és ügyének elkülönítését, hozzátéve, hogy hajlandó ideiglenesen lemondani posztjáról, ugyanakkor visszavonta a letartóztatása előtt írt nyilatkozatát, amely szerint minden esetleges vallomása vagy beismerése csupán az emberi test gyengeségének tulajdonítható. A bíborossal szembeni eljárásnak ez egy meglehetősen furcsa eleme, mondhatni a kommunista igazságszolgáltatás öngólja: nem próbálták letagadtatni Mindszentyvel, hogy valaha ilyen levelet írt. Ehelyett arra kényszerítették, hogy vonja vissza, és így módon bizonyossá tették, hogy létezett ilyen levél.

A bíróság elutasította az elkülönítésre vonatkozó kérést. A levél segítségével azonban sikeresen megadták az alaphangot a perhez. Az elnapolási kérelmet a sajtó gyáva-ságnak értelmezte, mivel a bíboros ügyének elkülönítése egyet jelentett volna vádlottársai sorsukra hagyásával. A bíboros besétált Rákosi csapdjába, és már az első tárgyalási napon sikerült őt hátrányosan feltüntetni. Készséggel elismerte a levél megírását, s ez a beismerés csak a kezdete volt a beismerések sorozatának, a megbánásnak és annak az ígéretnek, hogy a továbbiakban betartja Magyarország törvényeit.

A vádak Mindszenty József ellen nagyjából ugyanazok voltak, mint bárhol másutt Kelet- és Közép-Európában, ha valakit ki akartak iktatni a közéletből. A reakciószítást automatikusan eljutottak a megbélyegző rendszerellenességig, a háborús úszítás rágalmaig, majd tovább szótték a hálót a kémkedéstől az összeesküvés vádjáig. Holott Mindszenty alapvetően nem akart mást, mint minden hazafi és polgári demokrata: a szovjet katonák menjenek haza, és amerikai–angol ellenőrzés mellett, tiszta választásokon alakuljon ki az ország valóságos politikai képlete, beleértve az államformát is.

A bírósági tárgyalás forrásait közzétevő kiadványok egyike sem tartalmazza hiánytalanul a történéseket. A Magyar Rádió hangarchívuma azonban megőrizte a per közel teljes hanganyagát. Visszahallgatva az eredeti magnószalagokat, kijelenthető, hogy az eljárás anyagát elsőként közlő úgynevezett *Fekete könyv* fontos, épp a vádlottak védekezését, érvelését tartalmazó részleteket vagy a „Bűnösnek érzi magát?” kérdésre adott tagadó válaszokat (Baranyay Jusztin, Nagy Miklós, Tóth László) hagyott ki, nyilván nem véletlenül.

De a manipulált propagandakiadványokból is megállapítható, hogy a per botrányos volt. A feltett kérdések magukban foglalták a választ. A nyilvánvaló tendenciózusságra más büntetőeljárásban az ügyvéd tiltakozással reagálna, ha a bíró egyáltalán engedne feltenni ilyen kérdést. Most azonban a tárgyalást vezető bíró szájából leggyakrabban ez a szó hangzott el: „*Ugyebár?*” Erre csupán helybenhagyó, igenlő választ várt. Amikor elmaradt az igen, akkor megszólalt a rádióbemondó, és kommentált. A bíró többször felsült, készületlenül összekeverte a bizonyítékokat, amik egyébként sem voltak eléggé „ütősek”. Olti bíró félbeszakította a vádlottakat, ha úgy vélte, vallomásuk helytelen irányba halad.

Mindszenty védője is leszerelpelt. A tárgyalás jó részét azzal töltötte, hogy többé-kevésbé szabadkozott amiatt, hogy a védelem képviselőjét tölti be, ahelyett, hogy valóban ellátta volna a feladatát. Egyetlen személyt sem idéztetett be tanúnak, akik meghallgatására persze egyébként sem lett volna idő, mert a pert szédítő gyorsasággal foly-

tatták le. (A többi vádlott ügyvédje aktívabb volt.) Az igazságszolgáltatás harmadik szereplője, az ügyész pókhendi és fölényes viselkedéssel próbált „jó pontokat” szerezni.

Az elsőrendű vádlott, Magyarország primása a hitet védte, határozottan és kitaróan, de nem lett a földjétől, iskoláitól és előjogaitól megfosztott, politikai támadások kereszttüzebe került katolikus egyház oroszlánszívű harcosa. Hiszen a kihallgatási jegyzőkönyvekben kifundált történeteket a tárgyaláson Mindszenty szájából hallhatta a döbbszent nagyközönség. Egy meggyötört ember állt a bíróság előtt, akit ország-világ előtt gúnyoltak és gyaláztak. A per során – több korabeli forrás és szemtanú szerint is – a bíboros külsőleg fáradt és megviselt volt ugyan, de normális állapotban lévőknek, ésszerűen viselkedőknek tűnt. Habozva, de készségesen válaszolt a feltejtett kérdésekre, megszólalásai során vonakodás nélkül, többször is megfogadta, hogy jó útra tér. Mindszenty beismerése végeredményben nem meglepő, hiszen az ÁVH-n előbb vagy utóbb, de (szinte) mindenki megtört. (A koncepciók perék kelet-európai történetében ritka kivétel a bolgár Traicso Kosztov kommunistaé, aki a nyilvános tárgyaláson visszavonta írásbeli vallomását, s még az utolsó szó jogán is ártatlanságát hangsúlyozta.)

Akaratbénítás vagy túlélési taktika?

■ Mindszentyt magát is nyomasztotta zavarba ejtő viselkedése, egy amerikai diplomata évekkel későbbi jellemzése szerint „meg-megújuló büntudatot érez, azon az alapon, hogy korábban elgyengült, és ezt nem teheti meg még egyszer”.⁶ A jellemétől idegen magatartás magyarázatára több elmélet is született. Az *Il Tempo* című római lap szerint Mindszenty már rég halott, és csak valaki megszemélyesítette őt a bíróság előtt. A legnépszerűbb két korabeli, egyszerű, mondhatni primitív válasz volt. Az első magyarázat – amit kivált a kormány emberei terjesztettek – azt a hamis képet építette fel, hogy Mindszenty soha nem is volt a szabadság hősöze, hanem egy száználmas, gyenge, kistílű ember, aki elárulta az országot, majd a börtönben az egyházat is, és mert saját érdekeitől vezéreltetve fogsága alatt meggondolta magát. Ez a magyarázat azonban annyira ellentétes volt a bíboros személyiségével, jellemével és múltjával, hogy talán még terjesztői sem hitték el igazán.

A másik teória máig makacsul tartja magát: Mindszenty „igazságszérum”, azaz gyógyszerezés hatására tette meg vallomásait. A „vallatószer” bevetését „megbízható budapesti levélre” hivatkozva az *Il Quotidiano* olasz katolikus napilap vetette fel még a vizsgálati fogság alatt, és azt pillanatok alatt átvette a nemzetközi sajtó. A *L'Époque* francia lap tudni vélte, hogy 82 órasi vallatás után egy pohár vízben nyújtották át a kábító hatású szert az addig sós hallal táplált fogolynek, aki addigra ízlelőképességét elveszítve nem vette észre a vegyszert.⁷ Az államvédelem két írszakértője, a tárgyalás napjaiban emigrált Sulner László és felesége azt állították az amerikai hírszerzésnek, hogy a bíborost Scopolaminnal elkábították. Információikban az amerikaiak erősen kételkedtek.⁸ Az 1949. február 14-i rendkívüli titkos konzisztóriumon XII. Pius pápa megfogalmazta a „titkos ráhatással” kapcsolatos gyanúját: „ez a mindaddig oly szilárd és természetében, élettevékenységében oly bátor férfiú ugyanis egyszeriben annyira gyengének és ingatag jelleműnek mutatkozott, hogy magatartásával nem annyira önmagát látszik vádolni, mint inkább tulajdon vádlóit és elítélőit”.⁹ A kábítószer-pártiak igazolásul azt hozzák fel, hogy Mindszenty még az ügyész vádbeszéde alatt is nyugodt maradt, alig látszott törődni a körülötte folyó eseményekkel, amit – visszahallgatva a korabeli magnófelvételeket – a történész is igazol, de azt nem befolyásoltságnak, mint inkább méltóságjellességnek tekinti.

Létezett-e vajon olyan gyógyszer, amivel el lehet érní, hogy valaki napokon keresztül terhelően valljon önmagára, és papagáj módjára adjon vissza betanított szövege-

ket? Aminek határfoka százszázalékos, és adagolási rendjét – akár az érintett ellenkezése dacára is – a siker érdekében pontosan betartották, hiszen ne feledjük, a per nyilvános volt. Az elmebetegségekben használatos gyógyszerek egy része valóban használható nem elmebetegeknél is az akarat és a személyiség befolyásolására. A korabeli nemzetközi sajtó két vegyszert nevesített: az Actedron és a Scopomorphium vagy Scopolamin nevű gyógyszereket. A két szert *együttesen* célszerűtlensége miatt bizonyosan nem alkalmazták, hiszen az egyik megoldja a vádlott nyelvét, a másik viszont bódulatba taszítja. Az Actedron az, ami emeli a hangulatot, fokozza a beszédképességet, felgyorsítja a kezelt személy pszichés tempóját. A hangulat emelkedése azonban együtt jár az önértékelés fokozódásával, a valós helyzetfelismerés csökkenésével, a megfontolás, előrelátás, mérlegelés hiányával, a veszélyhelyzet bagatellizálásával. Mindszenty azonban sem a vizsgálati fogságban, sem a tárgyaláson nem viselkedett tehetetlen bábként, ahogy mindenkivel szembeszálló oroszlánként sem. Viszont gondolkodott, érvelt, s nemcsak beismert, de vitatkozott is.

Más hatást vált ki a Scopomorphium, amely – mint a neve is jelzi – két, egymás hatását erősítő vegyületből, a scopolamin és a morfium keverékéből áll. Kis adagban dühöngő elmebetegek lecsillapítására szokták használni, hatására a kezelt személy elernyed, szinte benuznak tűnik, magatehetetlenné, beszédképtelenné válik. Nagyobb adagban az öntudat fokozatos beszűkülésével egy különleges alvásállapotot idéz elő, amit Dämmerchlaf-nak (borongós alvásnak) szoktak nevezni. Ebben az állapotban érzékcsalódások sora, emlékképek logikátlan összevisszasága, a tér-, idő- és helyzetbeli tájékozódás, valamint az önálló akarat teljes hiánya uralja az egyént. A források tükrében ez az állapotleírás sem illik a bíboros magatartására.

Mindszenty József a tárgyaláson – a tárgyalóteremben helyet foglaló újságírók szerint, a hangfelvételek és a fényképek alapján – nem volt bódult vagy zavart. A pajzsmirigy-túlműködést jelentő Basedow-kór esetén, amiben évtizedek óta szenvedett, pedig kimondottan ellenjavallt az Actedron vagy a Scopomorphium injekció adása, mert előbbi a tüneteket akár életveszélyes állapotig is fokozhatja, az injekció pedig légzéskárosító hatással jár. A börtönorvosok nem kockáztathatták meg, hogy Mindszenty József súlyos állapotba, netán életveszélybe kerüljön a tárgyalás előtt. A Legfőbb Ügyészség által 1989-ben felkért igazságügyi orvos szakértők megállapították, hogy „az akarati élet olyan fokú bénítása, aminek következtében a kezelt személy érdekeivel, korábbi elveivel ellentétes vallomásra lenne rábírható, az már az együttműködését, a gondolatok kifejezésének a képességét, irányíthatóságát is érintené, s a gyógyszeres befolyásolhatóság ténye a kivülálló számára is nyilvánvalóvá válna”.¹⁰ Együttal figyelmeztettek, hogy a nem szakemberben a Basedow-kór tünetei az Actedron hatásának gyanúját kelthetik.

A gyógyszereszt egyébként a budapesti amerikai követség 1949. február 25-i összegzése is kizárta.¹¹ Chapin követ az amerikai szenátus külügyi bizottsága előtti meghallgatásán azt mondta, hogy „a bíboros a tárgyaláson úgy viselkedett, ahogy egy normális ember; de nem tudja kizárni azt a lehetőséget, hogy valamilyen gyógyszert alkalmaztak, rafinált módon, különösen a rendőrség az úgynevezett vizsgálati szakaszban, mielőtt a tárgyalásra sor került. Egész bizonyos, hogy különböző pszichés nyomásoknak volt kitéve. Ezeket csak találgatni tudjuk. Az a technika, ami ezekben az országokban kialakult, olyan, hogy az minden képzeletet felülmúl, és bizonyos, hogy rendkívül hatásos. Ennek a technikának a tökéletessége az, ami önmagában kétségeket ébreszt, ha van bármi ok is arra, hogy magának a tárgyalásnak az érvényességében kételkedjünk.”¹²

Az olvasó joggal várja el, hogy a történész is állást foglaljon, de ez kézzelfogható bizonyíték híján roppant nehéz. Könnyebb és egyszerűbb lenne arra hajlani, hogy Mindszentyt folyamatosan gyógyszerelték. Mégis, összevetve a körülményeket, az

időrendet és a korabeli megfigyeléseket, azt kell mondanunk, hogy semmilyen *akaratbénító szer használata nem igazolható*. Ha mégis ezt tették, akkor legfeljebb a vizsgálati fogság középső harmadában, valamikor január tizedike tájékán, s az esetben is csak néhány napon át. Mi szól a szerek kizárása mellett? Elsőként magának Mindszentynek azon vallomásai, amelyeket tudatosan – bár tartalmuk idegen tőle – a „kényszerből tettem” figyelmeztetés rövidítésével (*c. f.*) látott el. Akkor is teljesen „normálisan”, csak roppant naivul viselkedett, amikor már január első hetében szökésen törte a fejét. Látogatóival folytatott, lehallgatott „négy szemközti” beszélgetései során önérzetes, logikusan gondolkodó, hiszen épp a vele szemben alkalmazott fizikai és lelki kényszer, a durva bánásmód bírósági leleplezését tervezte. A népügyész előtt sem hátrált meg, és kétséget kizáróan elutasította a bűnösség vállalását. Ügyvédjével történt találkozásáig többször reklamált, perrendtartást kért, készült a védekezésre, és egyáltalán nem törődött bele körülményeibe. A halálos ítélet fenyegetésében pedig a kiütkeresési kombinációk újabb sorozatába fogott, miközben nem látott át a cselszövéseken, ráadásul pajzsmirigybetegsége is nyomasztóan előjött. A szempontokat összegezve feltételezhető, hogy a tárgyaláson a bíborosról készített közismert fénykép a szokatlanul kidülledt szemekkel nem az elkábítotttság jele, hanem a pajzsmirigy-túlműködés tünete, ami épp azért is erősebben ültetett ki vonásaira, mivel – ahogy emlékirataiban maga utal erre – félt bevenni a gyógyszereket.

Ami szellemi kapacitásait illeti, a bírósági tárgyaláson – a jelen volt megfigyelők szerint, de a rádiófelvételt meghallgatva bárki meggyőződhet ma is róla – tiszteletet parancsoló, érvelési képességeinek teljes birtokában volt. A bíboros az egész per folyamán éberén figyelt, a tényeket elismerte, de nem hagyta magát kelepcebe csalni, hogy bűnösségét komolyabb vádakban elismerje. Kettős értelemmel bíró, utolsó szó jogán elmondott méltóságteljes szavai sem származhatnak olyan személytől, aki gyógyszer hatása alatt áll. (Bár maga Mindszenty azt írja emlékirataiban, hogy az utolsó szó jogán elmondott beszéde nem az ő fogalmazványja.)

A kábítószerezés gyanúját 1956. november 4-én tárta fel neki egy újságíró, amikor az amerikai követségen adott sajtótájékoztatón elmondta, hogy a külvilág azt hitte: a tárgyaláson gyógyszerek hatása alatt állt. „*Nem, nem gyógyszerek – cáfolta a feltételezést maga a bíboros –, csak a 29 [sic! – helyesen: 39] álmatlanul töltött éjszaka hatása alatt, és vértolulás volt a tudómban. A könyvemben bővebb magyarázatot fogok adni a tárgyalásra.*”¹³ Az ígért részletezésben, a tizennyolc év múlva megjelent emlékiratokban azonban már maga Mindszenty sem kétli, hogy ételéhez akaratbénító és kábító hatású szereket keverték, csak az utolsó napok drogozásában bizonytalan.¹⁴ Visszaemlékezéseinek megírásakor azonban már bőven befolyásolhatták azok a vélemények, amelyek nem tudtak más elfogadható magyarázatot adni a bíboros bírósági viselkedésére, mint tudatának külső befolyásoltságát. Idővel maga is elhitte, és gyógyír lehetett sajtó lelkiismeretére, miközben – ez nem kétséges – a vizsgálati fogság napjait igyekezett tudatának legmélyére száműzni és elfelejteni.

Ha nem gyógyszerrel és nem manipulált tudati másállapottal, akkor mivel magyarázhatóak a történetek? Fizikai és lelki kínzással, megalázással, pszichés sugalmazással a vádlók, lelki összeomlással a vádlott részéről. A kielégítő élelem és az alvás hiánya, az ezt követő súlyvesztés és elerőtlenedés előfeltétele bármilyen sikeres agymosásnak, a személyiség összeroppantásának. A vizsgálati fogság 39 napja alatt Mindszentyt is sikerült megtörni lélekben és erkölcsi erejében. Az állandóan záporozó kérdések lassan eltompították, közömbössé tették, már maga is kezdte „elhinni” a vádakot.¹⁵

A nyilvános tárgyaláson visszavonhatta volna kicsikart beismerő vallomásait. Ezt azonban nem tette, csak a vádirat egyes következtetéseit pontosította: tagadta, hogy a köztársaság megdöntésére szervezkedett. Még mindig irracionálisan bízott

a primási méltóság sérthetlenségében és az igazságszolgáltatásban? Vagy túlságosan belebonyolódott a kiütkereső taktikázásba? Felismerte volna, hogy enyhítenie kell a hívekre nehezedő kemény állami nyomást? Hogy meg kell mentenie a még menthető egyházi intézményeket? Ha igen, akkor azt is tudta, hogy ezt csak azon az áron érheti el, ha a tárgyaláson nem a hős szerepét játssza. Beletörődő szavaiban, a bűnösség elismerésében benne volt az egész borzalom, amit át kellett élnie a vizsgálati fogságban. „*Lényegében*” – többször is ezzel a szóval fejezte ki magát – bűnösnek vallotta magát. A figyelmes hallgató azonban észrevehette, hogy komoly vádaknál ismételt hangoztatta az egyház elveit, és a bűnösség vállalása helyett megbánásról beszélt. Ez világított ki a bíboros utolsó szó jogán mondott szavaiból is. *Da pacem Domine, in diebus nostris, in diebus Istis!* Uram, adj békét ezekben a napokban! – mondotta a mikrofonba. Rövid beszédének ez volt a magva. Egy emberi pályafutásnak, küzdelemnek volt ez az összegzése: a béke. És ennek érdekében képes volt példát adni egy újszerű mártíromságra: a glória és elismerés nélküli, lassú mártíromságra. Hazafisága, népéhez és egyházához való hűsége megkérdőjelezhetetlen maradt.

A kommunista propaganda viszont saját szempontjából győzelmet aratott. Még az amerikai követség is arról írt jelentésében, hogy a beismerő vallomások, a bűnösség jól előkészített elismerése, a bíboros megbánó magatartása és a sajtókampány a bíboros gyávaságáról, jelentéktelenségéről és gerinctelenségéről a lakosság tamáskodó részét meggyőzte: „sikerült szétzúzni azt a képet, hogy a bíboros a magyar ellenzék szimbóluma és a vallási erő talpköve”.¹⁶

Roppant színpadias vádbeszédében a népügyész „példás” ítéletet kért, ami a leg súlyosabb büntetést, a halált jelentette.¹⁷ A népbíróság – az MDP PB határozatának megfelelően – igen gyorsan, már 1949. február 8-án délelőtt 9 órakor ítéletet hirdetett, és Mindszenty Józsefet hét vádpontban találta bűnösnek: 1. a köztársaság megdöntésére irányuló, folytatólagosan elkövetett szervezkedés vezetésének büntettségében, 2. folytatólagosan elkövetett hazaárulás büntettségében, 3. külföldi fizetőeszköz bejelentésének elmulasztásában, 4. jelentős külföldi összegekre vonatkozó követelés bejelentésének elmulasztásában, 5. külföldi valutával való üzérkedésben, 6. külföldi fizetőeszköz kivitelének folytatólagosan elkövetett büntettségében, 7. bejelentés alá eső értékes tárggyal való, engedély nélküli rendelkezés büntettségében. Mindezekért Mindszenty bíborost életfogytiglani fegyházbüntetésre, politikai jogaitól való megfosztásra és teljes vagyonekőbzásra ítélték. A többi vádlott három év és életfogytiglani közötti fegyházbüntetést kapott.¹⁸

Az ítélet nem jogi, hanem hatalmi döntés volt. A bíróság csak eszközül szolgált a párt kezében. A jóváhagyott koncepció alapján az ÁVH lefolytatta – mindvégig Rákosi által ellenőrzött és irányítottan – a nyomozásnak csúfolt eljárást, kialakította a bírói eljárás során megállapítandó tényállást, végül meghatározta a kiszabandó büntetéseket. Az MDP-t képviselő két ülnök kisebbségi véleményt terjesztett elő, amiben Mindszenty Józsefre (valamint Baranyay Jusztinra, Esterházy Pálra és Ispánki Bélára) halált, de a többiekre is jóval szigorúbb ítéletet kért.¹⁹ Az ítélet ellen Alapy Gyula ügyész fellebbezett: ő is halálos ítélet kimondását kérte a másodfokú bíróságtól. Így Mindszentyre még egy fél év bizonytalanság várt: életfogytiglani ítélete hatályos lesz-e, avagy a Népbíróságok Országos Tanácsa halálra ítéli? Lelkét ugyan már évekkorábban edzette a vértanúságra, ugyanakkor a halál még soha nem volt ilyen kézzelfogható közelségben hozzá. Rákosi cinikusan játszadozott a halálos ítélet gondolatával, de azzal is tisztában volt, hogy ebben az esetben vértanúként emelne oltárra Mindszentyt, és kikapadhatatlan forrást adna a kommunistaellenes propagandához. Esetleg halálra ítélni, majd nagylelkűen megkegyelmezni – ez már „nyereséges” megoldásnak tűnt. Mindszentyt azonban nem ítélték halálra, amennyi-

ben szikrányit is komolyan gondoltak az egyházzal való tárgyalásra, de a nemzetközi felhőrdülés miatt is túl kockázatos lett volna.

Tárgyalástól tárgyalásig

■ Mindszentyt az elsőfokú ítélet kihirdetése után rabkórházba szállították. Orvosi ellátást kapott, rendszeresen étkezett, így szervezete a körülményekhez képest fel erősödött. 1949. február 12-én az állammal folytatandó tárgyalásokra buzdító levelet írt Grósz József kalocsai és Czapik Gyula egri érseknek, amit a sajtó indiszkrét módon teljes terjedelemben leközölt.²⁰ A püspökök 1949. február 18-i értekezletükön ismerhették meg a levelet. Grósz érsek szerint a prímás nem tudta, mi történt december 26-a óta, így azt sem, hogy a Szentszék nyomatékosan kifejtett álláspontja: *nincs tárgyalás*. Mindszenty emlékiratai szerint a levél eredetileg rövidebb volt, a meg egyezést szorgalmazó részeket pedig utólag hamisították hozzá.²¹ Ezt a feltételezést azonban számos korabeli dokumentum cáfolja. 1949. február 25-én Witz Béla budapesti érseki helynök engedélyt kapott arra, hogy a Gyűjtőfogházban meglátogassa és meggyóntassa a prímást. Beszélgetésüket végig lehallgatták, innen tudjuk, hogy a gyónás után Mindszenty afelől érdeklődött: mi a püspöki kar álláspontja az ő személyét és ügyét illetően. Witz kitérő válaszában arra hivatkozott, hogy a tárgyalásokat mégsem lehet a Szentszék nélkül megkezdeni, és a püspöki kar hozzáállásáról semmi lényegeset sem árult el. Mindszenty felvetette, hogy esetleg Cavallier József, Kodály Zoltán és Szekfű Gyula, akik „a koalíciós gondolatnak és a katolikus gondolatnak az összehangolásán dolgoztak”, a közérdekre hivatkozva kérik az összebékülés szellemének érvényesülését a kormánytól „nemcsak az én érdekemben, a társaim érdekében is, hogy ne látszódjék ez az írásuk egyoldalú prímásmentésnek”. Az állammal folytatandó tárgyalásokhoz is útmutatást adott: „a megbeszéléseknek az első pontjává tenni az én ügyemet” – mondta, majd így folytatta: „Tehát tárgyalni lehet, csak perfektuálni nem lehet a Szentszék nélkül. [...] arról van szó, hogy a püspöki kar kiáll az én ügyem mellett és azt mondhatja, hogy én nem vagyok senkifia, hanem a püspöki kar magáénak tart. Most először rajtam kell segíteni; ha én kinn vagyok, könnyebben tárgyalok, mint amíg itt benn vagyok.”²² Mindszenty még azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy bizonyos garanciákkal Rómába menne a tárgyalások előmozdítása érdekében.

A fogház falain kívül mindeközben gyorsított ütemben folyt a kommunista párt teljes hatalomátvétele. Február 12-én a magyar kormány jegyzékben kérte Selden Chapin budapesti amerikai követ visszahívását a „Mindszenty-féle összeesküvéshez fűződő kapcsolatai miatt”.²³ A követ távozásával az egyébként is feszült magyar–amerikai kapcsolatokban új szakasz kezdődött, Barankovics István emigrálásával pedig feloszlott az egyetlen jelentős ellenzéki párt, a Demokrata Néppárt. Az 1949. május 15-én tartott rendkívüli országgyűlési „választásokon” a Magyar Függetlenségi Népfrontba tömörült pártok közös listája győzött, amivel a formálisan még létező koalíció is lényegileg megszűnt. A bizalmatlansággal és félelemmel teli légkörben teljes diadalt aratott a kommunista párt, és még erőteljesebben folytatódtak az egyházellenes intézkedések.

Am minden látszat ellenére a hazai politikai vezetésre mégiscsak hatott az a nemzetközi kampány, ami az emberi jogok magyarországi megsértése miatt bontakozott ki. A külügyminisztérium és az ÁVH még a per után is hónapokig aprólékosan figyelte a külföldi rádió- és sajtóvisszhangot, amit kormányoktól és az ENSZ közgyűlésétől jött vissza.

1949 tavasza az angolszász–magyar jegyzékváltások jegyében telt el. Az amerikai szenátus külügyi bizottsága hosszas tanácskozás után abban maradt, hogy nem a

konkrét Mindszenty-ügyet, hanem azt csak példaként felhozva javasolja a szabadságjogok megsértésének általános elítélését, és „mindenképp óvatosan kell fogalmazniuk”.²⁴ Lényegében ez a javaslat ment át a szenátusban, és az április 2-án átadott amerikai és brit jegyzék megállapította, hogy Magyarország (és Bulgária, ahol 1949. február 25. és március 8. között államellenes összeesküvés vádjával 15 protestánszt ítélték öttől tizenöt évig terjedő szabadságvesztésre) megsértette a békeszerződés 2. paragrafusában foglalt kötelezettségeit az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tekintetében, egyúttal „felhívják a magyar kormányt, hogy a jogsértések orvoslására azonnali lépéseket tegyenek”. A magyar külügyminisztérium mindkét jegyzékre április 8-án válaszolt. Az amerikai jegyzékről megállapította, hogy az nem egyéb, mint „minden konkrét adat, bizonyító tény és érv nélkül, pusztán és kizárólag üres kijelentések és alá nem támasztott állítások halmaza, melynek nyilvánvaló célja az uszító propaganda szolgálata”. Utalt a békeszerződés 4. cikkelyére, amely előírja, hogy az állam akadályozzon meg minden olyan tevékenységet, melynek célja, hogy „a népet demokratikus jogaitól megfossza”. Végül az USA jegyzékét „a magyar belügyekbe való beavatkozásnak és a magyar köztársaság szuverenitása és demokratikus berendezkedése elleni ismételt durva támadásnak” bélyegezték. A britek hasonló arrogáns választ kaptak azzal megtoldva, hogy a békeszerződés brit értelmezése a reakciós és fasiszta rendszer híveit támogatja.²⁵

Ezzel egy időben Bolívia és Kuba útján az ENSZ elé vitték a békeszerződés magyar és bolgár részről történt megsértésének ügyét. Az ENSZ bevonása túlnőtt kormányok kétoldalú jegyzékváltásán, erre már a Szovjetunióknak is fel kellett készülnie. Az ülészakokon részt vevő delegációja számára a következő utasítástervezet készült:

„1. El kell utasítani a Bolívia által beterjesztett javaslatot a Mindszenty bíboros feletti ítélet kérdésének a Közgyűlés napirendjére történő felvételéről, azzal az indoklással, hogy ez a kérdés teljes egészében Magyarország belügye, és ennek vizsgálata ellentmondana az ENSZ Alapokmányának, amely nem ad jogot olyan ügyekbe történő beavatkozásra, amelyek teljes egészében valamely ország belügyének tekinthetők.

2. Ha a Mindszenty feletti ítélezés kérdését felveszik a Közgyűlés napirendjére, akkor a következőknek megfelelően kell eljárni:

a.) Abban az esetben, ha olyan javaslatot terjesztenek be, hogy hívják meg Magyarországot, hogy vegyen részt ennek a kérdésnek a vizsgálatában, ne fejtsenek ki aktivitást, a szavazásnál pedig tartózkodjanak;

b.) Rá kell mutatni, hogy az adott kérdés vizsgálata ellentmond az államok szuverenitása elvének és az ENSZ Alapokmányának;

Meg kell mutatni, hogy a Mindszenty-kérdésnek a Közgyűlés napirendjére tűzése annak az ellenséges kampánynak a része, amelyet az USA, Anglia és néhány más ország vezető körei folytatnak a népi demokratikus országok ellen azzal a céllal, hogy gyűlöletet keltsenek ezen államok népei iránt.

Ugyancsak meg kell mutatni Mindszenty igazi arcát, aki az Egyesült Államok agresszív köreinek ügynöke, amelyek az ő közreműködésével próbálják megszervezni Magyarország demokratikus rendjének megdöntését, megsemmisíteni a népköztársaságot [sic!] és visszaállítani a Habsburg Monarchiát.

Abban az esetben, ha megpróbálják megvádolni a Szovjetuniót a Mindszenty-üggyel kapcsolatban a magyar belügyekbe való beavatkozással, vissza kell utasítani az ilyen kísérleteket, kijelentve, hogy azok rágalmak, és az USA-nak és Angliának Magyarország és más országok belügyeibe történő valódi beavatkozásának elfedését szolgálják.”²⁶

Az ENSZ Közgyűlése április 11-én 30:7 arányban, 20 tartózkodás mellett napirendre tűzte az ügyet. A magyar kormány április 23-án ezt az ENSZ-határozatot a magyar belügyekbe való illetéktelen beavatkozásnak minősítette. Végül az ENSZ

Közgyűlés 1949. április 30-i plenáris ülése magyar jelenlét nélkül tárgyalta az emberi jogok és alapvető szabadságjogok betartását Magyarországon (és Bulgáriában). A kérdéshez hozzászóló ausztrál és kubai szónokok a jogsértés igazolására Ordass Lajos evangélikus püspök és Mindszenty József katolikus főpap elítélését hozták fel.²⁷ Az ENSZ végül olyan javaslatot fogadott el, hogy az ítéletet nemzetközi sérelemnek tekinti, a Mindszenty-ügyet napirenden tartja. Május 31-én az amerikai és a brit követség közölte, hogy az ügyet az USA, a Szovjetunió és Nagy-Britannia budapesti követeiből felállítandó bizottságnak adják át. A Szovjetunió viszont elhárította a részvételt, tekintettel arra, hogy szerinte Magyarország a békeszerződést lelkiismeretesen végrehajtja.

Minderről Mindszenty természetesen semmit sem tudott. Fokozódó türelmetlenséggel újabb és újabb javaslatokkal állt elő a remélt megoldás – szinte már kizárólagosan az állam és egyház megállapodása – érdekében, de ezeket is megválaszolatlanul hagyták. Hiába írt, kért, könyörgött, hogy tájékoztassák a fejleményekről, választ egyszer sem kapott. Arra sem, amit a pápai államtitkárságnak írt, magyarázatot adva változására: mi az oka annak, hogy őrizetbe vétele előtt ellenezte a megegyezést, most viszont sürgeti azt. „A fogság és töprengéseim érlelték bennem. De ha lassabban is, künn is megkönyöröztek volna már ezek a gondolatok – ismerte el a bíboros. – Az államhatalom ereje, a nagyobb rossz megelőzése, a tömegeknek a küzdelembe belefáradása, a békevágy stb. már künn elvezethettek volna ahhoz, hogy az V. évben már keresni kell a kiegyenlítődést.” Fogságban, információktól elszigetelten úgy látta, hogy a püspöki kar érthetetlenül húzódozik a tárgyalástól, és ügyével szemben tartózkodó. Ezért azt javasolta, hogy az Apostoli Szentszék instruálja a kalocsai érseket: „körültekintéssel menjen bele a püspöki kar a kormánnyal való megbeszélésbe, az egyház tanainak, törvényeinek, jogainak szemmel tartásával, a döntésnek a Vatikán részére fenntartással. Eme megbeszélések I. pontjára tegye a fogly hercegprímás szabadságának ügyét. A kormány nem zárkózik el ilyen megoldástól. Az Apostoli Szentszékét is kérem, diplomáciai úton kísérelje meg kiadatásomat akár csere nélkül, akár más állammal karöltve cserével.”²⁸ Levelét valószínűleg el sem küldték a címzeteknek, azokat csak a magyar államvédelem emberei olvasták. Rákosi Mátyást viszont tájékoztatták, aki az MDP Központi Vezetőségének 1949. március 5–6-i ülésén tartott beszámolójában – miután Mindszentyt a harmadik világháború egyik előkészítőjének nevezte – utalt is a bíboros pálfordulására. Ezt bizonyítandó említette, hogy Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspöknek a primás elmagyarázta a magyar demokráciával való megegyezés szempontjait. (Révai József éppen meg is jegyezte a lapszálon: „Ha ez 4szemközt volt, honnét tudsz te róla, hogy mit mondott Mindszenty?”)²⁹

A bíborosnak nem maradt más társasága, csak nagy ritkán korábbi kihallgatója, Décsi Gyula, és szinte csak virtuálisan Péter Gábor altábornagy, az államvédelem vezetője. „Két hete tetszett itt lenni” – rója fel egyiküknek Mindszenty, majd újból „Oly rég méltóztatott meglátogatni!”³⁰ Mindszenty már nem kivételezett, hanem eltaszított ember volt. Megritkult körülötte a levegő. A másodfokú ítéletre váró hercegprímás nem is a vizsgálati fogság alatt, hanem ebben a félévnnyi bizonytalanságban és tétlen várakozásban rendült meg igazán. A halálfélelemtől és a felé áradó közönytől depresszió és idegösszeroppanás kerülgette. Mélységesen elkeseredett leveleit mint „elítelt”, „fegyenc”, „elítelt érsek” írta alá. A két ítélet között Péter Gábornak 43, Ries István igazságügy-miniszternek 18, Décsi Gyulának 10, Dobi István miniszterelnöknek 9, további 8 címzettnak másik 19 levelet írt, azaz egy híján százat – legalábbis ennyi maradt fenn az államvédelem iratai között. Mindszenty nem csak lelkileg beteg, testileg is gyengélkedett: orvost kért és kapott, alig tudott járni, állandóan fázott, reuma kínozta. Körülményeire mégis csupán egyszer panaszkodott: amikor a fogház

őrparancsnoka a „borzalom” kifejezéssel illetve zárkája áporodott levegőjét. S ekkor tette szóvá a börtöndolgozók istenkáromló, trágár, sértő beszédstílusát is. „Ki az a rab, akinek a kedélye ezt bírná?” – tette fel a kérdést.³¹ Egy másik, anekdotaként elterjedt panasz szerint szivart ugyan engedélyeztek neki, de gyufát nem. Így napon-ta kellett tüzért könyörögnie, de ez kevésbé sértette, mint az, hogy őrzői gunyorosan csak „Jocó”-nak szólították.³² Életösztone ismételten kalandos próbálkozásra indította: április 7-én a fogházi takarítóban vélte a megfelelő embert megtalálni levele titkon történő kijuttatásához, aki valójában egy kimondottan ómellé beépített nyomozó volt... A titkolt levélben egyébként ismételten püspöktestvérei hatékony közbenjárását sürgette.

Mindszenty még márciusban azt kérte a miniszterelnöktől: tekintettel arra, hogy január 29. óta az állam és az egyház békéjén fáradozik, de a püspöki kar túlzottan aggályos, és egyébként is hiányzik a „gondolatkicserélés” lehetősége, a másodfokú tárgyalást halasszák el egy évvel, és óvadék ellenében erre az egy évre őt és három társát helyezték szabadlábra. Esztergomba menne, ahol ezalatt – kizárólagosan csak a püspöki kar tagjaival érintkezve – tető alá hozná az állam és az egyház megbékélését.³³ Pár nap múlva írt újabb levelében, utalva „idegi és testi” leromlására, türelmetlenül, de roppant alázatosan azt kérte a kormányfőtől, hogy javaslatát sürgősen vigye a Minisztertanács elé: „Aki megértést és könyörületet kér, az ma az ország legnyomorultabb fegyence és senki más.”³⁴

A megbeszélések azonban sehogy sem akartak megkezdődni. Április 15-én ismét sürgette a kormányzati állásfoglalást, javasolta, hogy küldjenek hozzá egy bizalmi embert (Cavallier Józsefet). Április 22-én írt újból a miniszterelnöknek: „Megbékélés: szükséges a komoly és igazságos béke, de ott áll, ahol 4 hónappal ezelőtt.”³⁵ Az esztergomi főegyházmegye hívei érezték főpásztoruk hiányát: elmaradt a húsvéti pápai áldás, szünetelt a bérmlás. Mindszenty ebben a levelében épp arra a problémára mutatott rá, ami évtizedek alatt olyannyira elmélyült, hogy megoldásként elhozta a sokat kritizált 1964-es részleges megállapodást a magyar állam és a Szentoszék között: azaz, hogy az alapstruktúra – püspökök, papok – hiányában az egyház alapvető feladata hiúsulhat meg. A sikertelen próbálkozások, az érdemi védelem esélyének kudarca, valamint félévnyi hasztalan kérlelés után Péter Gábor altábornagy személyes július 6-ai látogatása magyarázhatja, miért épp a másodfokú tárgyalás megkezdése után közvetlenül, július 7-én írt egy levelet Mindszenty a bírósághoz, amelyben visszavonta összes addigi vallomását: „Dec. 26-án őrizetbe vételemkor az volt az elhatározásom, hogy jogommal élve vallomást nem teszek. Ettől az elhatározásomtól eltértem. Nem alanyi, hanem külső okokból. Most bejelentem, hogy vallomásaimat és megnyilatkozásaimat, amelyeket dec. 26. óta tőlem származtatnak, meg nem törtéteknek tekintem.”³⁶

A Népbíróságok Országos Tanácsa azonban nem vett tudomást a levélről, és július 9-én – „nyilvános” tárgyalást követően – ítéletet hirdetett. A bíró a Szalasi-perből, a Magyar Testvéri Közösség, illetve a Kovács Béla elleni eljárásból már ismert Jankó Péter, a népfőügyész az ekkor még ismeretlen (1956 után a legtöbb halálos ítéletet hozó) Borbély János volt. A vádlottak már jelen sem voltak, természetesen ítéletüket sem kapták meg. Jankó Péter tanácsvezető bíróval előre közölték az MDP Központi Vezetősége Titkárságának 1949. június 28-án hozott határozatát: „A jövő héten tárgyalja le a NOT a Mindszenty-ügyet és hozzon helybenhagyó ítéletet.”³⁷ Esterházy Pál herceg és Nagy Miklós esetében ez így is történt. Mindszenty József és (a büntetés-végrehajtási intézetben 1951-ben elhunyt) Tóth László cselekvőségét enyhébben minősítették, de a büntetés mértékét nem változtatták meg. Viszont Baranyay Jusztinnál 15 évről 12 évre, Zakar Andrásnál 6 évről 4 évre, Ispánki Bélánál életfogytiglaniról 15 évre csökkentették a fegyházbüntetést. Mindszenty esetében enyhítő kö-

rülménynek tudták be „lényegében beismerő”, megbánó magatartását, a gyakorlati élettől távoli szemléletét és a Selden Chapin amerikai követ által táplált reményeket a közelgő háborút illetően. Súlyosbítóknak tekintették viszont magas egyházi méltóságát, mert így cselekedetei azt a látszatot kelthették, hogy a „népi demokrácia megdöntésére irányuló akciói az egyház és a vallás érdekében történnek”, a halmazatot és a folytatólágosságot, valamint legmagasabb iskolai végzettségét.³⁸ Áruklodó, hogy az ítélet – ugyan csak stiláris eltérésekkel, de – két változatban is elkészült.³⁹ S ahogy a másodfokú tárgyalás időpontját nem közölték az érintettekkel időben, úgy az ítéletről sem kaptak hosszú ideig tájékoztatást.

Az indoklás szerint azért enyhíthettek az ítéleteken, mert a Mindszenty-ügy elvezítette eredeti jelentőségét. Bizonyos szempontból ez igaz is volt. A nemzetközi porondon sokkal nagyobb horderejű, a háború utáni erőviszonyokat is módosító eseményekre figyeltek: Kínában Mao népi hadserege győzelmet győzelemre halmozott Csang Kaj-sek felett, a dél-ázsiai térség angol, francia és holland gyarmatai sikeresen küzdöttek függetlenségükért. A hazai belpolitikai életet pedig már egy újabb „összeesküvés” kötötte le: 1949. május 30-án letartóztatták a kommunista párt legszűkebb vezetéséhez tartozó Rajk Lászlót, az akkori külügyminisztert. Azt a Rajkot, aki Mindszentyvel egy időben raboskodott Sopronkőhidán a nyilasok fogságában, s aki Kádár Jánost mondhatta újszülött fia mozgalmi „keresztapjának”. A rendszer – néhány korábbi kósztolgatás után – ekkor kezdte el felfalni saját gyermekeit.

A kormány ugyan soha nem ismerte el, de az ítéletek enyhítéséhez a nemzetközi visszhang, kimondottan az ENSZ-eljárás is sokban hozzájárult. Mindazonáltal a hatalom nem mert nagyvonalú lenni, Mindszenty büntetését nem mérsékelte. A lényeg azonban nem is abban van, hogy az ítélet életfogytiglanra vagy beláthatatlanul hosszú évekre szól, hanem a módszerben, ahogy a pert lefolytatták. Technikailag és külsőleg ugyan minden a bíboros ellen szól, ám a per összességében megcsúfolta az igazságot. A szovjet mintát majmoló eljárás megmérgezte a hangulatot, visszatetszést és félelmet keltett a közvéleményben. A nagy világviszhang ugyanakkor távolról sem jelentette azt, hogy a Mindszenty-ügy miatt mély válság robbant volna ki Nyugat és Kelet között. Magyarország felvétele az ENSZ-be évekre zárójelbe került, de ez a hidegháború általános felerősödésével függött össze, ennek csak tünete és nem okozója volt a bíboros elleni per. S bár a nyugati hatalmak is számoltak a Szovjetunióval való konfliktusos háborús eskalációjával, de erre még egyik fél sem volt felkészülve.

A Mindszenty-pernek és az életfogytiglani ítéletnek több tétje is volt.

1) Elsődlegesen az, hogy a katolikusokat kirekesszék a közéletből, és elszigeteljék magát az katolikus egyházat.

2) Másodsorban az, hogy mintául és fenyegetésül szolgáljon a hazai és a többi kelet-európai állam papsága részére. Csehszlovákiában a Mindszenty-per közvetlen folyományaként, de a magyar kisebbség elleni fellépés részeként is, 1949 tavaszán kezdték el letartóztatni a Magyar Demokratikus Népi Szövetség tagjait. Romániában pedig ezekben a napokban, útban a kormánnyal folytatandó tárgyalásokra, 1949. június 21-én rabolták el a hatóságok Márton Áron erdélyi püspököt.

3) Harmadsorban a per volt hivatva bizonyítani minden érdekeltnek, hogy egyetlen egyházi testületnek vagy személynek sincs hatalma megvédeni a híveket, a papságot és önmagát a kommunista hatalomtól.

4) Abban a feltűnően gyakori bizonygatásban, hogy a büntetőeljárás nem az egyház egésze ellen, hanem csupán egy „bűnös” főpap ellen irányult, a kommunista államok 1948-tól kitapintható egyházpolitikai stratégiája érhető tetten: törekvés az egyház belső megosztására, ami a megfélemlítő letartóztatások mellett elvezetett a Kreml békepropagandájának szócsövétől szánt békepapi mozgalmak létrehozásához is.

5) Az állam-egyház viszonyra vetülő következményeken túl a büntetőeljárás megadta a kegyelemdőfést a magyarországi többpártrendszernek: Barankovics István, az 1947-es választásokon a kommunisták után második helyen végzett legerősebb ellenzéki párt vezetője a Mindszenty-perrel összefüggésben döntött az emigráció mellett, ennek következményeként a Demokrata Néppárt feloszlott, és ezzel – nem számítva az 1949 tavaszán ugyancsak emigráló Slachta Margit Katolikus Női Táborát – nem maradt egyetlen számottevő ellenzéki, demokratikus párt sem, és a többpártrendszer „felszalámizása” befejeződött.⁴⁰ A baloldal két pártja egy *pactum leoninum*-mal már egy éve egyesült, a jobboldali ellenzéki pártok vezetői emigráltak, börtönbe kerültek vagy kollaboráltak, a korábbi koalíciós pártok pedig beléptek a Magyar Függetlenségi Népfront néven tömörült egységfrontba, s ennek közös listáján indultak az 1949. májusi újabb, immár egypártrendszerűnek tekinthető parlamenti választásokon.

6) A vádpontok igazolni látszottak azt a világpolitikai helyzetképet, amit a baloldali sajtó mindenütt sulykolt: a Vatikán és a „jenki imperializmus” egységfrontot hozott létre a kommunizmus ellen, holott a Szentszék politikai függetlenségét és cselekvési szabadságát teljes mértékben megőrizte. Politikáját alapvetően valóban a kommunizmus előretörésével szembeni védekezési stratégiák határozták meg, s ebben partnerként számított az Egyesült Államokra, de ezt a védekezési politikát nem csak a Szovjetunió európai befolyása váltotta ki, legalább annyira a kínai fejlemények, ahol 1948 végére Mao Ce-tung kommunista csapatai egész Mandzsúriát és Észak-Kínát elfoglalták, és a katolicizmust, vele évtizedek munkáját megsemmisítették. És ne feledjük, hogy az iszlám propaganda is felerősödött, és a kontinensnyi méretű Indiában is keresztényellenes tendenciák mutatkoztak. Mindezek a jelenségek a Szentszéktől nagy éberséget és új stratégiát követeltek. Ha Trumannak szándékában állt is egy keresztény hitvallású közös front létrehozása a kommunizmus ellen, a Szentszék sohasem sietett csatlakozni egy ilyen fronthoz.⁴¹

7) Végül, de nem utolsósorban az USA és a Nyugat morális vezető szerepe komoly csorbát szenvedett, mert a vasfüggönyön innen élők csak azt érzékelhették, hogy az emberi jogok deklarációja és a tiltakozások ellenére a hatalom birtokosai büntetlenül megsérthetik a vallásszabadságot, semmibe vehetik a közvéleményt, lábbal tiporhatják a szabadságjogokat.

Mindszentyre vitathatatlanul könyörtelenül és igazságtalanul lesújtott Rákosi és elvbarátai bosszúvágya, holott biztos, hogy a bíboros nem Washington és nem a Vatikán utasítására vállalta föl a politikai oppozíció szerepét, akármennyire is igyekezett a vád képviselője ennek ellenkezőjét alátámasztani abszurd túlzásokkal és kreált bizonyítékokkal. Mindszenty mindezt a maga konoknak is nevezhető meggyőződéssel tette, egy világpolitikai fordulat reményében.

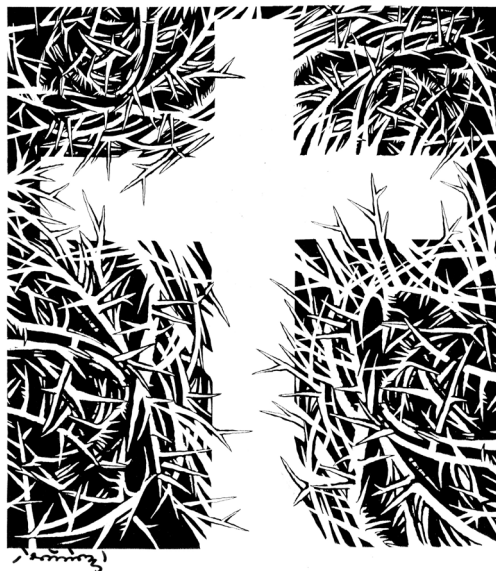
■ JEGYZETEK

1. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) M-KS 276. f. 53/20. ó. e.; Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Politicseszkij Isztorij, Centralnij Komitetet VK(b)P, Otgvel vnyesnyej polityiki, f. 17. op. 128. gy. 664. l. 43. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottsága 1949. február 3-i üléséről. 1. napirendi pont: Rákosi Mátyás szóbeli tájékoztatója a Mindszenty-ügyről. Szövegét közli Somorjai Ádám – Zinner Tibor: *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Bp., 2008. 665. (a továbbiakban Somorjai-Zinner 2008)
2. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) I. 2.1. IX/62. 44. A koncepciósi ügyekben foglalkoztatott hálózati személyekkel kapcsolatos anyagok.
3. Pünkösti Árpád: *Rákosi a csúcson. 1948–1953*. Európa, Bp., 1996. 101. (a továbbiakban Pünkösti 1996); MOL XX-10-k Legfőbb Ügyészség Politikai Osztály, 18.300/1989. Décsi Gyula tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1990. január 30. – A dokumentumok között található egy Olti Vilmos aláírásával ellátott költségjegyzék: eszerint a február 3., 4. 5. és 8-i tárgyalási napokra népbírói és pótnépbírói díjként 240-240 forintot vett fel. (ÁBTL 3.1.9. V-700/56/A-B. 689.)
4. National Archives and Records Administration, College Park, Maryland (a továbbiakban NARA) Record Group (a továbbiakban RG) 59. General Records of the Department of State, Central Decimal File, 1945–49. Box 6888. 804.404/2-349. Chapin követ távirata a State Departmentbe, Bp., 1949. február 3. (No. 165. Incoming telegram.)

5. Major Ákos: *Népbíráskodás – forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései.* Minerva Kiadó, Bp., 1988. 410.
6. NARA RG 59. General Records of the Department of State, Central Decimal File, 1960–63. Box 2681. 864.413/11–1760. 3–3161. sz. irat. H. G. Torbert Jr. budapesti amerikai ügyvivő levele Harold C. Vedelerhez, az amerikai Külügyminisztérium Kelet-Európa Osztálya igazgatójának. Bp., 1961. március 31. A teljes levelet lásd Somorjai Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez. 1956–1971. Letters to the Presidents, Cardinal Mindszenty to the Political Leaders of the United States.* METEM, Bp., 2011. Magyarul: 135–139;138., angolul: 551–554;554.
7. François Le Grix: *Les aveux spontanés.* L'Époque (12) 1949. február 1. No. 2241. 1. old.; ÁBTL 3.1.9. V–700/56/a. Oldalszámozás nélküli másolat sajtóhírekről. (Ugyanezt a verziót terjesztette több magyar emigráns lap is.)
8. NARA RG 59. General Records of the Department of State, Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs. Records Relating to Hungary, 1941–1977. Entry A–1(5577) Lot 71 D 313, Box 9. Sulner Case. Sulner László és Fischhof Hanna eskü alatti írásos vallomása. Salzburg, 1949. március 18. Jean R. Tartter, az USA osztrák követségének konzulja által hitelesítve. Gépelt, a fordító és a nyelvi lektor eredeti aláírásával.
9. Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948–1964).* München, 1988. 51. (a továbbiakban Salacz 1988); Szociális Testvérek társasága Történelmi Irattára (a továbbiakban SZTTTI) 902/1949.; Praha Ministerstvo Zahraničních Vecí – Praha, Teritoriální odbory – obyčejně 1945–1959. Vatikán, krabica 4. dosie 1. 101417. sz. irat. A csehszlovák szentszéki követ jelentése a prágai külügyminisztériumnak, Róma, 1949. február 15. Mellékletben XII. Pius pápa teljes konzisztóriumai beszéde franciául.
10. MOL XX–10–k Legfőbb Ügyészség Politikai Osztály, 18.300/1989. Orvosszakértői vélemény. 1990. március 2.
11. MOL XX–10–k Legfőbb Ügyészség Politikai Osztály, 18.300/1989. Az amerikai külügyminisztérium bejövő táviratai, 316. 1949. február 25
12. Harry S. Truman Library. Independence, Missouri (a továbbiakban Truman Library) RG 46. Record of US Senate. Senate Committee on Foreign Relations. Selected Documents, January 25–April 5, 1949. Box 5. Resolutions re Joseph Cardinal Mindszenty. March 12, 1949. 18.
13. *Look* 20. kötet, 26. sz. 1956. december 25., karácsonyi különkiadás. Az interjú teljes szövegét lásd Balogh Margit: *Egy amerikai újságíró „interjúja” Mindszenty Józseffel 1956 novemberében.* Múltunk (LVI évf.) 2011. 2. sz. 176–204:201.
14. Mindszenty József: *Emlékirataim.* Negyedik kiadás, Szent István Társulat, Bp., 1989. 245, 277, 325, 328. (a továbbiakban Mindszenty 1989)
15. Mindszenty 1989. 266.
16. MOL XX–10–k Legfőbb Ügyészség Politikai Osztály, 18.300/1989. Az amerikai Külügyminisztérium bejövő táviratai, 129. 1949. február 23.
17. ÁBTL 3.1.9. V–700/56/a. Számozás nélküli oldal; Magyar Rádió hangarchívuma, 12. tekercs.
18. Az ítélet szövege több levéltárban megtalálható, így például Budapest Főváros Levéltára XXV. 1. a. 254–1949. 8–14.; MOL XX–1–b–1979/1949. 172. doboz. 10. sorszámú másolat, helyenként aláhúzásokkal; ÁBTL 3.1.9. V–700/59. dosszié, 80–155. a 10. sorszámú másolat javított verziójának sokszorosított példánya és 161/1–161/73., 10. sorszámú másolat, helyenként tollal beszúrt javításokkal. Teljes terjedelemben közölte Gergely Jenő – Izsák Lajos: *A Mindszenty-per.* Reform Rt., Bp., 1989. 220–276. (a továbbiakban: Gergely–Izsák 1989.)
19. ÁBTL 3.1.9. V–700/56/A–B. 359. Eredeti gépelt, aláírt irat. Hat vádlott esetében 3:2 arányban szavaztak, Tóth László esetében 4:1 arányban, ez ellentmond a kisebbségi véleményben olvasható megállapításnak, miszerint ők ketten a bűnösök kérdésében együtt szavaztak.
20. Magyar Nemzet (V. évf.) 45. szám, 1949. február 23. (Ennek fordítása oroszul AVP RF f. 077. op. 28. p. 27. gy. 10. l. 206. Bulletin, No. 44. 1949. február 23.); Mindszenty József kézírással írt, eredeti levele megtalálható a Kalocsai Főegyházmegei Levéltárban (I. 1. c. Grósz József személyes iratai. – A Grósz-per visszaszolgáltattott dokumentumai, 6. dosszié). A két szöveg azonos, csupán néhány jelentéktelen eltérés van (pl. igazságügyminiszter/Igazságügyminiszter).
21. Mindszenty 1989. 328.
22. ÁBTL 3.1.9. V–700/5. dosszié. Witz Béla budapesti érseki helynök látogatása Mindszenty Józsefnél a Gyűjtőfogházban, 1949. február 25. 157–165;161–162. Gyorsírási jegyzet tisztázata. Szövegét közli Somorjai–Zinner 2008. 700–708.
23. MOL XIX–J–1–j–26/a tétel (1945–1964) 74. fol. USA TÜK-iratok, 6. doboz. Magyar–amerikai kapcsolatok eseménynaptára.
24. Truman Library, RG 46. Record of US Senate. Senate Committee on Foreign Relations. Selected Documents, January 25–April 5, 1949. Box 5. Resolutions re Joseph Cardinal Mindszenty. March 12, 1949. fol. 31.
25. MOL Küm XIX–J–1–d/1. 3. ó. e. I. Mindszenty-ügy – „Emberi jogok” kérdése c. gépelt irat.
26. *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rossziszskih arhivov 1944–1953.* [Kelet-Európa az oroszországi levéltárak dokumentumaiban] *Tom II 1949–1953.* Red. T. V. Volokityina – T. M. Iszlamov – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – L. A. Rogojva. Szibirszkij hronograf, Moszkva–Novoszibirszk, 1998. 36–37. (13. dokumentum); *Vlaszty i cerkov v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. Tom I. 1944–1948. Dokumenti rossziszskih arhivov.* Red. T. V. Volokityina – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – D. H. Nohotovics. Roszszen, Moszkva, 2009. 52–53. (15. dokumentum.) Az iraton nincs dátum.
27. *Official Records of the Third Session of the General Assembly. Part II Plenary Meetings of the General Assembly. Summary Records of Meetings 5. April–18. May 1949.* Lake Success, New York. é. n. 242–244.
28. ÁBTL 3.1.9. V–700/33. 3–4. és 5–6. old. Gépelt levél, aláírás és keltezés nélkül. Ugyanez ÁBTL 3.1.8 Sz–222/18. 47–48., kézírásos fogalmazvány másolata: 49–51.

29. Pünkösti 1996. 105.
30. ÁBTL 3.1.9. V-700/33. 56.; 44. és 45. Mindszenty József gépelt levele Décsi Gyula ezredeshez, 1949. március 10.; Mindszenty József levele Péter Gáborhoz, 1949. március 6. (A 44. oldalon a levél gépelt, a 45. oldalon kézirásos szövege.)
31. ÁBTL 3.1.9. V-700/33. 104. és 134. Mindszenty József kézirásos levele Péter Gáborhoz. Bp., 1949. május 21. (A dossziében a levél első és második oldalát egymástól elkerelve fűzték le.)
32. Marosi Ernő akadémikus szóbeli közlése, visszaemlékezve egyetemi diákéveire. Bp., 2010. szeptember 27.
33. ÁBTL 3.1.9. V-700/33. 159. Mindszenty József gépelt, aláírás nélküli, „bizalmas” levele Dobi István miniszterelnöknek. Bp., 1949. március 10.
34. ÁBTL 3.1.9. V-700/33. 161. Mindszenty József gépelt, aláírás nélküli, „bizalmas” levele Dobi István miniszterelnöknek. Bp., 1949. március 14.
35. ÁBTL 3.1.9. V-700/33. 232. Mindszenty József kézirásos levele Dobi István miniszterelnökhez. (A levélben kitért egészségi állapotára, és hogy fogva tartása miatt a primási fősztentszék működése akadályoztatva van.)
36. ÁBTL 3.1.9. V-700/33. 244. Mindszenty József kézirásos levele a NOT-hoz. Bp., 1949. július 7. Szövegét – pár szó kihagyásával – közli Gergely–Izsák 1989. 488. (415. sz. jegyzet.) – A vizsgálati dossziékban több nyoma is van annak, hogy Mindszentyben felmerült: az elsőfokú bírósági tárgyaláson leleplezi vállalatit, és beszélni fog fizikai bántalmazásáról. Ám erről sikeresen lebeszéltek.
37. MOL M-KS 276. f. 54/51. ó. e. 125. fol.
38. ÁBTL 3.1.9. V-700/56/A-B. 383. Nb. IX 254/1949/22. Jegyzőkönyv, Budapesti Népbíróság KülönTanácsa, 1949. augusztus 16.
39. ÁBTL 3.1.9. V-700/56/A-B. 369–381/1. NOT I. 687/1949/22. sz. Ítélet. Gépelt, stencilezett sokszorosítás, eredeti pecséttel hitelesítve; ÁBTL 3.1.9. V-700/56/a. Számozás nélküli dossziében a NOT-ítélet másolata, rajta kézirásos javítások (ez volt az első verzió, ennek tisztázata az előbbi jelzet alatti végleges ítélet). Az ítélet további példánya: MOL XX-1-b-1979/1949 és MOL XX-10-k Legfőbb Ügyészség Politikai Osztály, 18.300/1989; BFL XXV 1. a. 254/1949. 15–16. – A másodfokú ítélet szövegét közölte Gergely–Izsák 1989. 404–424.
40. Így értékelték a helyzetet a szovjet diplomaták is: AVP RF f. 077. op. 29. p. 137. gy. 56. l. 27. A. N. Tiskov, a budapesti szovjet nagykövetség tanácsosának összefoglalása a magyar katolikus egyházzal. 1949. június 11.
41. A Sztentszék egészére ez a kivüállás véleményünk szerint azzal együtt érvényes, hogy példákat is fel lehet hozni helyi kommunistaellenes együttműködésekre, így a német, illetve az angol püspöki kar részvételét az „Una Sancta” (*Egy Szent*) vagy a „Sword of Spirit” (*Lélek kardja*) mozgalomban. Österreichisches Staatsarchiv – Archiv der Republik, Bundesministerium für Auswärtige Angelegenheiten Sektion II-pol. Zl. 95–Pol./47. A szentszéki osztrák nagykövet jelentése Karl Gruber szövetségi külügyminiszternek. Róma, 1947. december 29.

BATTHYANEUM – MÚLT ÉS JELEN

KOVÁCS ANDRÁS

A gyulafehérvári Batthyaneum

■ A 18–19. századforduló Erdélye három kiemelkedően jelentős közhasznú kulturális intézmény születésével büszkélkedhet, s mindhármukról elmondható, hogy kivételesen nagyvonalú egyéni erőfeszítés eredményeként jöttek létre. Időrendben a gyulafehérvári Batthyaneum (1792–1798), a marosvásárhelyi Teleki Téka (1798–1802) és a nagyszombati Brukenthal-gyűjtemény (1817) létrejötte követte egymást. A felvilágosodás páratlan, bámulatra méltó lendülete magyarázza, hogy azokban az időkben többen is felismerték egy erdélyi tudóstársaság létrehozásának a szükségességét. Minden bizonnyal ebben ismét csak gr. Batthyány Ignác erdélyi püspök számít úttörőnek, ő fogalmazott meg ugyanis először egy ilyen tartalmú felhívást. Tudósként is, tudományszervezőként is csak a legnagyobbaknak kijáró elismerés illeti őt Erdély művelődéstörténetében.

Az egykori Magyar Királyság nyugati részén nagybirtokos, kiemelkedően jeles személyiségeket adó családból származott gr. Batthyány Ignác (1740–1798, erdélyi püspök: 1780–1798). Pesten, majd Nagyszombat és Graz jezsuita egyetemén tanult, s Rómában fejezte be tanulmányait, ott szerezte meg doktori címét. Valószínűnek látszik, hogy a történettudomány iránti vonzódása nagyszombati jezsuita tanárának, Schmitth Miklósnak (1707–1767) köszönhető, aki a magyar jezsuita történetírás nagyjait, Pray Györgyöt (1723–1801) és Katona Istvánt (1732–1811) is elindította a diszciplína felé, s így az is feltehető, hogy nagyszombati éveiben ragadták meg a figyelmét a magyar történelem és egyháztörténet kérdései. Úgy tűnik továbbá, hogy kiforrott kutatóként érkezett Rómába, ahol tudatosan és módszeresen gyűjtötte a magyar történelemre vonatkozó adatokat, s személyes érdeklődésének megfelelően az oklevéltan, a kodikológia és a kronológia kutatásában mélyült el.

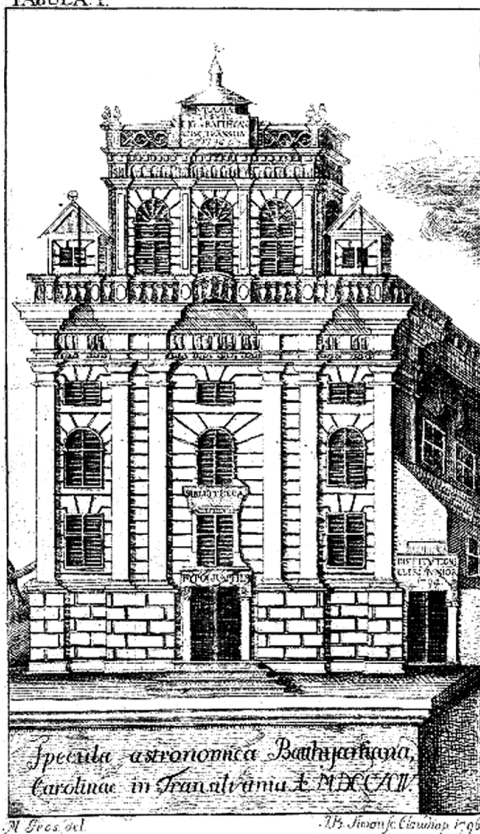
A könyvek iránti vonzódása kétségtelenül tudományos érdeklődéséből fakadt. Tény, hogy római tartózkodása alatt már nagyszámú, mintegy 5000 kötetnyi, tehát jókora könyvtárra való könyvet, kéziratokat is vásárolt, s a későbbiekben, egri prépostságától (1773) kezdve módszeresen gyűjtötte a könyveket, bővítette könyvtárát. Kivételes időkben lett a régi könyveknek és kéziratoknak a szerelmese: a II. József által felszámolt szerzetesrendek könyvtárait egyéb ingóságokkal együtt potom áron verték dobra, s a gyulafehérvári Batthyaneum gyűjteménye bizonyítja, hogy könyvtárának nagyon jelentős darabjai ilyen eredetűek. Már erdélyi püspökségének idején, 1786-ban teszi fel a koronát könyvgyűjteményére, amikor megvásárolja Cristoph Anton von Migazzi bécsi bíboros érsek, váci püspök 8000 kötetet számláló, rendkívül gazdag könyv- és kéziratgyűjteményét. Hihetőleg már egri prépost korában felfigyelt a szepesi városok középkori egyházi könyvgyűjteményeire, de a lőcsei tanács által eladott könyvgyűjteményt csupán 1790-ben vásárolta meg. Könyveihez fűződő bensőséges viszonyára jellemző, hogy címeres könyvjegyeire saját kezűleg írta rá ne-

vének a kezdőbetűit, és hihetőleg saját kezűleg ragasztotta be azokat újabb szerzeményeibe. A könyvek egy ideig nagyszebeni házában voltak, de hamarosan kiderült, hogy számukra más helyet kell találnia. Miután a Főkormányshéket, melynek Erdély püspökeként elnöke volt, Nagyszebenből Kolozsvárra költöztették, Batthyány Ignác megszerezte a Gyulafehérvárott üresen álló trinitárius templom és kolostor épületét. Ezt az együttest a rend felszámolása (1784) után egy időre katonai kórházzá és irattárrá alakították. Valószínűleg azért, hogy egyházmegyéjének lelkészképzője és papjai is részesülhessenek az általa alapított intézmény előnyeiből, ez az épületegyüttes lett tervei megvalósításának konkrét színhelye. Ezeknek a terveknek a körvonalazódását minden bizonnyal befolyásolta rokonának és mentorának, gróf Esterházy Károly egri püspöknek (1762–1799) a vállalkozása, az egri Líceum, amely igényességében is hathatott az akkori egri nagyprépostra.

Gyulafehérvárott, az általa véghezvitt átalakítások után, 1794 táján az egykori trinitárius templom földszintjére az általa vásárolt és felszerelt nyomda költözött Kolozsvárról, félemeletét az intézmény vezetőjének a szállásává alakították, a következő két szintet (a templom belső terét) a könyvtár foglalta el, előcsarnokába ásványgyűjtemény került, végül a homlokzatot koronázó, újonnan épített attikában a csillagda kapott helyet. Az egykori kolostor épülete pedig akkortól áll a papnevelés szolgálatában.

Ezt az együttest Batthyány Ignác 1798. július 31-én, röviddel váratlan halála előtt alapítvánnyá formálta „egyháza és tartománya” javára. Vezetését az erdélyi római katolikus püspökre, az erdélyi káptalanra, az erdélyi római katolikus státusra hagyta, és feltéve, hogy római katolikus vallású személy lesz, az Erdélyi Nagyfejedelemség kormányzójának, a gubernátornak gondjaira bízta (a rendelkezés idején Bonchida ura, losonczi Bánffy György gróf volt a gubernátor, akinek kastélyában az alapítólevelet neve napján, Szent Ignác hitvalló ünnepén aláírta). A kormányzónak, amennyire a rendelkezés szövegéből megítélhetjük, garantálnia kellett az alapítói akarat teljesülését. Rendelkezett az alapítólevél a könyvtár és a csillagvizsgáló felekezetektől független nyilvánosságáról is, s ezzel a nyilvánossággal feleltethető meg, nézetem szerint, az adományozó oklevél fentebb már említett, meglehetősen homályos, „egyházának és tartományának” / „ecclesiae et provinciae” fogalmazása is. Ennek az egyházból átvett *provincia* kifejezésnek nincs köze a kor hivatalos adminisztrációjában használt Erdélyi Nagyfejedelemség elnevezéséhez, az alapító sokkal inkább püspöki tartományának, *diocesis*ének és e püspöki

TABULA I.

M(ichael) Gros del(ineavit), J(ohann) B(aptist) Simon sc(ulpsit) Claudiop(oli) 1796: *Specula astronomica Batthyanyana Carolinae in Transilvania A. MDCCXCIV* Réz-metszet. *Initia astronomica* (1798)

tartományához tartozó, különálló vallási közösségeknek a megnevezésére választhat-
ta e kifejezést. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a részletesen és aprólékosan taglalt fel-
üvegetet, valamint intézménye sorsának, működésének és fenntartásának irányítását
a mindenkori püspökre, a káptalanra és az erdélyi római katolikus státusra bízta, aho-
gyan ez az 1948-as államosítást megelőző másfél száz év folyamán, több, Erdélyt és
püspökségét érintő „rendszerátalakítás” (1848–1849, 1867, 1918, 1928) során akadályta-
lanul meg is valósult.

Az alapítólevélben gróf Batthyány Ignác püspök részletesen felsorolta azokat az
ingatlanokat, melyeket saját szerzeményeiként az intézmény fenntartására szánt. Ér-
tékküket 38 000 forintra becsülte. Ezekhez járult a 30 000 forintot érő könyvgyűjte-
mény (ennek legnagyobb önálló tétele, a Mígazzi-gyűjtemény egyedül 12 000 forint-
jába került volt 1782-ben), s megközelítőleg ugyannyiba került csillagvizsgáló. Ha
nem számítjuk az ásvány-, a kagyló- és a mintegy 3000 darabot számláló érmegyűj-
teményt, az építkezéssel és berendezéssel, az asztronómus kanonoki stallumot meg-
alapozó beneficiummal együtt megközelítőleg 80–100 000 forintot kitevő alapít-
ványról van szó, amelyet a nem túl nagy püspöki jövedelemmel rendelkező főpap sa-
ját, családi birtokaiból fedezett vagy adóssággként éppen azokra terhelt. Összehason-
lításul: 1800-ban, tehát immár a püspök halála után elkezdődött infláció idején va-
lamivel több mint 22 ezer forintra értékelték a püspökök nyári rezidenciáját képví-
selő és éppen gróf Batthyány Ignác által felújított alvinci kastélyt.

Az intézmény rendeltetésszerű működését megakadályozta az a hosszan elhú-
zó per, amelyet Batthyány Ignác halála után családja indított, s amely három
évtizeden át tartó zárolással, éppen a napóleoni háborúk gerjesztette inflációban
jelentős jövedelemkiesést okozott. Ebben az időben a Batthyaneum működését
utódai püspöki jövedelmükből fedezték. Püspöki jövedelmekből tanították és tar-
tották el többek között az 1799-ben elhunyt első csillagász-kanonok, Mártonffy
Antal utódait. Soruk csak 1852 után szakadt meg, amikor Haynald Lajos püspök
úgy döntött, hogy a csillagvizsgálót világi személyek, a püspöki lyceum szakos ta-
nárainak a kezelésébe adja.

A pereskedést sem Mártonffy József püspök, de közvetlen utóda, Rudnay Sándor
(1816–1820) sem tudta befejezni. Végre az 1820-ban erdélyi püspökké kinevezett br.
Szepesy Ignác alatt született végleges ítélet, melynek értelmében a Batthyaneum
összes javainak birtokában maradt, tekintettel arra, hogy az alapítónak életében joga
volt vagyonával tetszés szerint bánni, azt elajándékozni is. Csak ekkor, húsz évnél
hosszabb zárolás után férhetett hozzá a püspökség az intézet fenntartására szánt in-
gatlanokhoz. Szepesy püspök először is eladatta a romladozó házakat, az így nyert
tőkét biztosan kamatozó kölcsönökbe fektette, miközben a megmaradt ingatlanok
gazdaságos kihasználására is gondja volt. Elrendelte a könyvtár rendezését, szakok
szerinti felállítását és katalogizálását. A nagy munkát Cseresnyés Antal végezte el
alig három év alatt. Elkészítette előbb a teljes cédulajegyzéket, s miután az állványo-
kon elhelyezte az egész könyvkészletet, megírta a helyi és szakkatalógusokat. Az el-
ső két, a második öt testes fóliánst foglal el. „A jegyzékek a kor követelményeihez
mérten tökéleteseknek mondhatók – írta Varjú Elemér –, a címek pontosak s elég
részletesek, csupán a kéziratok vannak felületesen bevezetve.”

Míndehhez hozzá kell fűznünk azt is, hogy gróf Batthyány Ignác püspök ala-
pítványa mint egyházmegyei és szemináriumi könyvtár a későbbiekben jelentősen
gyarapodott is püspöki székbe került utódainak, az egyházmegye kanonokjainak,
illetve a szeminárium tanárainak a hagyatékaival. Ezek közül kiemelkedik a
Fogarassy Mihály püspöké, aki jelentős tőkét és 5000 kötetes, akkor modernnek
számító könyvtárat hagyott az intézményre. Őt követte Lönhárt Ferenc püspök
(1882–1896), aki java részében teológiai munkákból álló, mintegy 3000 kötetes

könyvtárát hagyományozta a püspökségre. Ezekhez járult az a levéltári állag, melyet a tulajdonos püspökséget közvetlenül érintő anyagnak minősítettek, s a Gyulafehérvári Káptalan, illetve a Kolozsmonostori konvent Levéltárának Budapestre,

A Batthyaneum könyvtárterme. *Batthyaneum: Omagiu* c. kötet fotóanyagából

a Magyar Országos Levéltárba való áthelyezése (1882. évi XXIII tc.) előtt kiválasztottak, s a Batthyaneumban helyeztek el.

A Római Katolikus Teológiai Intézet könyvtáraként működő Batthyaneumba kerültek az egyházmegyei gyűjteménybe sorolt műkincsek (pl. a szászfenesi oltárka), továbbá többek között a székesegyháznak a Pósta Béla vezette ásatásaiból előkerült, máig feldolgozatlan régészeti anyag is, de az államosítás során ott ragadtak a gyűjteményektől teljesen független értékek, köztük Márton Áron püspök iratai,

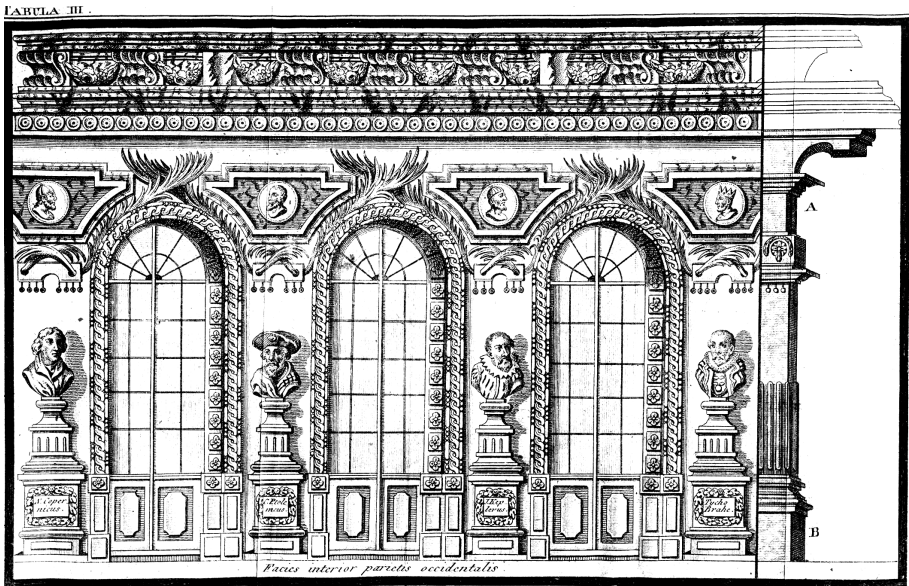
A Batthyaneum csillagdájának nyugati fala. 2008. A szerző felvétele

levelezése, sőt... asztali készlete is. Az államosítók nem törődtek olyan apróságokkal, hogy 1948-ig a könyvtár a teológiai intézet szerves része, tanárainak munkahelye és lakóhelye volt.

Nem könnyű annak az eszmei értéknek a körvonalazása sem, amit ez a gyűjtemény ma képvisel.

Elsősorban arra kell gondolnunk, hogy a 18. század végén átalakított trinitárius templom az erdélyi késő barokk művészetnek egységes, egyidejűleg kialakított színvonalas emléke, amelynek belső és külső kiképzését 1798-ban nyomtatásban is közzétett, tudós, a korabeli Erdélyben egyedülálló építészeti program szabta meg. Ezt a latin nyelvű programot a csillagvizsgáló első évkönyve, az *Initia astronomica* tartalmazza. Megfogalmazása Mártonffy Antalnak, a Batthyány által Bécsben „nem kevés költséggel” taníttatott és kinevezett asztronómus kanonoknak köszönhető, aki minden bizonnyal mesterének, Hell Miksának a bécsi csillagvizsgálóval kapcsolatos, de Nagyszombatban, Egerben, Budán (és később Kolozsváron is) megvalósított elképzeléseit igazította a gyulafehérvári helyzethez. Nagy szerencsénkre e sorozatból egyedül Gyulafehérvárott nemcsak a csillagvizsgáló épülete, hanem belső díszítése is fennmaradt. Az idézett kötet illusztrációi között találjuk az épület homlokzatát ábrázoló, 1794-ben készült metszetet is. A könyvtár bútorzata valószínűleg nem készült el 1798-ra, nem túl magas színvonalú darabjai a pereskedés utáni idők lehetőségeit és ízlését tükrözik. Batthyány életében alakították ki ezzel szemben a csillagvizsgáló klasszicista együttesét. A külsőt jellemző, ma már némileg elhalványult dörizmussal szemben a belsőt korinthuszi „stílusúnak” minősíti a szöveg. Ezt a „csillagászat halhatatlan atyáinak” – köztük Hell Miksának és társának, Sajnovics Jánosnak – a magyar nyelvű szakirodalomban mindeddig ismeretlen képmásaival, az asztronómia történetének mitikus és valós alakjait ábrázoló portré-medallionokkal s csillagászati témájú, elegáns rokokó emblémákkal díszítették.

A Batthyány Ignác által létrehozott könyvtár jelentőségére nézve Jakó Zsigmond összegezését idézném: „...e helyen elégedjünk meg annak felemlítésével, hogy a Románia területén őrzött középkori latin kódexeknek kb. 80%-át, az 1500 előtt nyomtatott inkunábulumoknak pedig kb. 50–60%-át az egykori gyulafehérvári püspök tu-

dós szenvedélyének, kodikológiai hozzáértésének, szakavatott bibliofilijának és nagyúri áldozatkészségének köszönheti országunk minden polgára.”

Anélkül, hogy teljességre törekednénk, ki kell emelnünk néhányat a Batthyaneumban őrzött kincsek között. A legrégebbi írásemlékek közé tartozik az a Verespatakon talált viasztáblácska, amely valamikor Kr. u. 131 és 167 között íródott, s a világhírű leletsorozatnak egyik darabjaként került az antikvitások gyűjteményébe. A középkori európai írásbeliséget mintegy 1650 kézirat képviseli. Kezdeit mindjárt egy egészen kiemelkedő emlék jelöli: a lorschei bencés kolostorból a pfalzi választófejedelemek könyvtárába került csodálatos, ún. Arany kódex (Codex aureus), az európai könyvművészet egyik legjelentősebb 9. századi emléke a harmincéves háborúban kifosztott Heidelbergből hadizsákmányként érkezett Bécsbe, s amelynek ez a része valahol Stájerországban „maradhatott le” a Róma felé útnak indított 300 szekérről – így kerülhetett a Migazzi-gyűjteménybe. Ott van Sallustius Crispus *De bello Jugurthino* c. művének egy 10. századi másolata, egy 12. századból származó Biblia Sacra, Ovidius Pontusi leveleinek egy 14. századi másolata, a gazdagon díszített Codex Burgundus (15. sz.) vagy Dávid király zsoltárainak illusztrált kézirata szintén a 15. századból. De ott találjuk az ún. Gyulafehérvári Kódexet, amely a 14. században keletkezett Gyulafehérvári Sorokat, harmadik legrégebbi nyelvemlékünket tartalmazza. Az ősnymtatványok gyűjteménye több mint 600 címet tartalmaz, köztük sok, még a kéziratos korszakra emlékeztető, gazdagon miniált kötettel.

Jakó Zsigmond véleményét idézve állíthatjuk azután a nyomtatványokról is, hogy: „Ez a felbecsülhetetlen értékű, ma már megszerzhetetlen nyomdatörténeti emléktanyag a rég porladó Batthyány Ignác püspök jóvoltából ma is lehetővé tenné az erdélyi könyvtörténeti kutatás európai színvonalra emelését. Minden híres európai nyoma és nyomdászközpont képviselve van benne kiemelkedően szép darabokkal.” Megtaláljuk továbbá a cirill betűs nyomtatványok reprezentatív példányaikat, köztük például 60 román nyelvű kiadványt is. A régi magyarországi nyomtatványoknak is kiemelkedő gyűjteményét köszönhetjük a tudós püspöknek: az 1800 előtti nyomtatott magyar könyveket 3200 mű képviseli, közöttük, V. Ecsedy Judit megállapítása szerint 122 darab, csak itt megtalálható mű teszi Gyulafehérvárt és a Batthyaneumot a magyar könyvtörténeti kutatás kiemelkedően fontos helyévé.

A gyulafehérvári Batthyaneum a Román Nemzeti Könyvtár fiókjaként működik jelenleg. Épülete a várban, a Bethlen Gábor utca 1. szám alatt található. Gyűjteményei bizonyos feltételek között látogathatók és kutathatók. Ajánlatos azonban ezekről előzetesen a könyvtár honlapján (www.bibnat.ro/Filiala-Batthyaneum-s75-ro.htm) tájékozódni, a kérvények űrlapjai pedig ugyanott, a www.bibnat.ro/Regulament-de-functionare-s198-ro.htm címről tölthetők le.

■ VÁLOGATOTT KÖNYVÉSZET

Antonius Martonfi: *Initia Astronomica Speculae Batthyanianae Albensis in Transilvania, Albae Carolinae*, 1798; Veszely Károly: *A Batthyány intézet*. Gyulafehérvári Füzetek 1861. I. 92–96; Varjú Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár*. Magyar Könyvszemle 1899. 134–175, 209–243, 329–345; Kelényi B. Ottó: *A magyar csillagászat története*. Bp., 1930. 16–22; Bíró Vencel: *Gr. Batthyány Ignác levelei*. Erdélyi Múzeum 1941. 46. sz. 295–310; Robertus Szentiványi: *Catalogus concinnus librorum manuseriptorum Bibliothecae Batthyányanae*. Szeged, 1958; Petrus Kulcsár: *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae*. Szeged, 1965; Jakó Zsigmond: *Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező*. Erdélyi Múzeum 1991. 53. sz. 76–99; Eva Selecka-Márza: *A középkori lőcsei könyvtár*. Szerk. Monok István (Olvasmánytörténeti Dolgozatok 7) Szeged, 1997; „Batthyány Ignác” – szócikk: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Főszerk. Kószegehy Péter. I. Balassi Kiadó, Bp., 2003; Kovács András: *Program és műalkotás a 18. századvégi Erdélyben. A gyulafehérvári Batthyaneum csillagvizsgálója*. In: Orbán János (szerk.): *Stilusok, művek, mesterek*. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Maros Megyei Múzeum – Erdélyi Múzeum-Egyesület. Marosvásárhely–Kvár, 2011. 117–135; Doina Hendre Biro (szerk.): *Batthyaneum: Omagiu fondatorului Ignatius Sallestius [helyesen: Salesius! – KA] de Batthyán (1741-1798)*. Editura Bibliotecii Naționale a României, Buc., 2011.

„Egyháza és tartománya” javára

Beszélgetés Markó Attila államtitkárral

■ – *A Gyulafehérvári Érsekség ügyvédje, Komáromi Attila tájékoztatása szerint a Batthyaneum visszaszolgáltatásának ügye elakadt, de nem zárult le. Hol tartunk most, hogyan áll jelenleg az intézmény jogi státusa, melyek a további kilátások?*

– A Batthyaneum sorsa rendkívül hányatott. A történet azzal kezdődik, hogy 1997-ben a romániai magyar történelmi egyházak, köztük a Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, többéves sikertelen kezdeményezés után felvetette az elkobzott egyházi javak visszaszolgáltatásának kérdését. Mivel az RMDSZ akkor a kormánykoalíció tagja volt, beindult egy folyamat, amelyhez nemzetközi nyomás is társult, és amely több sürgősségi kormányrendelet elfogadásában konkretizálódott. Az első kormányrendelet hat – kizárólag a zsidó hitközség egykori tulajdonát képező – ingatlan visszaadásáról rendelkezett. Ennek mintájára kezdeményezte az RMDSZ a 1998/13. számú sürgősségi kormányrendeletet, amely a mellékletében foglalt 17 – különböző nemzeti kisebbségekhez tartozó – ingatlan visszaadásáról rendelkezett. E melléklet 13. pontja a Batthyaneumra vonatkozott.

A kormányrendelet ugyanakkor előírta egy bizottság felállítását, amely összeállítja minden ingatlan esetében a megfelelő dokumentációt.

A bizottság munkája azonban nem sokkal a jogszabály elfogadása után elakadt, mivel a PDSR (Szociáldemokrata Párt) Fehér megyei szervezete 1998 szeptemberében megtámadta a rendeletet, ezért a sürgősségi kormányrendelet mellékletében szereplő ingatlan visszaadása megghiúsult, a bizottság pedig a per lezárásáig nem tudott döntést hozni az ügyben. A PDSR azt kérte ugyanis a bíróságtól, hogy törölje a mellékletből a Batthyaneumot.

Összefoglalom a per további alakulását. Miután az ügy egy ideig húzódott, a bíróság döntéshozatal nélkül áthelyezte a törvényszékre, azon a címen, hogy nem ők az illetékesek benne. Ugyanezzel az indokkal a törvényszék továbbította az ügyet a táblabíróságnak, a táblabíróság visszaküldte a dossziét a bíróságnak, hogy ez továbbítsa az alkotmánybíróságnak.

Amikor az ügy felkerült az alkotmánybírósághoz, a PDSR megyei szervezete kérte, hogy az nyilvánítsa a sürgősségi kormányrendelet alkotmányellenesnek és törölje szövegéből az ingatlant. Az alkotmánybíróság ezt a kérést elutasította, és az érsekség javára döntött 2001. január 16-ai, 8. számú határozatával.

Az ügy visszakerült alapfokra, a gyulafehérvári bírósághoz. A tárgyalásokon az érsekség mindvégig kifogásolta, hogy egy politikai párt megyei szervezetének nincs perbeli jogosultsága olyan ügyben, amelyben közvetlen módon nem érdekelt, amellyel pedig egy sürgősségi kormányrendeletet csak a parlament módosíthat. Ezt az állításunkat minden szinten elfogadták, így soha nem is tárgyaltuk érdemben a hagyatékot, mindig a kifogás körül folyt a vita.

Időközben a Nemzeti Könyvtár és vele együtt a Batthyaneum is a Művelődési Minisztérium hatáskörébe került. Ezek után a minisztérium is érdekelt félként vett részt a perben. Ekkor az érsekség kifogást emelt arra hivatkozva, hogy egy érvényben lévő törvény (1998/213.) alapján állami köztulajdont érintő perekben a pénzügyminisztérium illetékes képviselni az államot. A gyulafehérvári bíróság számunkra kedvező döntése (2002. március 7-én hozott 1193. számú polgári ítélete) után a felperesek fellebbeztek, de az ítéletet megerősítette mind a Fehér megyei törvényszék, mind a táblabíróság (az első 2002. október 25-én hozott 859/A, a második 2003. január 24-én hozott 160. számú határozatával).

Az ügy újabb fordulatot vett, amikor a PDSR panaszt emelt a táblabíróságnál azon a címen, hogy keresetük elutasítása téves, a minisztérium kérése pedig nem volt kellőképpen megindokolva. A táblabíróság elfogadta a panaszlevelet, elismerte a PDSR perbeli jogosultságát, megsemmisítette előbbi határozatát és 2003. április 15.-i, 961. számú határozatában kimondta, hogy a román állam és a Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség társtulajdonosa az épületnek és a Batthyaneumnak.

Ez a határozat jogilag több szempontból megalapozatlan volt:

1. Miután korábban visszavonhatatlan határozattal már elismerték a perbeli jogosultság hiányát, ezt nem lett volna szabad újratárgyalni;

2. A PDSR nem nyújthatott be panaszlevelet a Művelődési Minisztérium nevében, csak a saját nevében;

3. A semmisségi panaszlevélben a PDSR csak a perbeli jogosultság elismerését kérte. Ezzel szemben a táblabíróság ítélezett a tulajdonjogot illetően is, holott ebben az esetben el kellett volna rendelnie a perújrafelvételt és a per újratárgyalását alapfoktól.

A gyulafehérvári táblabíróságra benyújtott panaszlevélben kértük a 2003/961. számú határozat megsemmisítését és a 2003/160. számú határozat érvénybe léptetését. Ugyanakkor kérelmeztük a Legfelső Bíróságon a tárgyalás áthelyezését egy másik táblabírósághoz. Az áthelyezési kérésünket elutasították. A megsemmisítési panaszlevelet a gyulafehérvári ítéltábla a 2003/2130. számú határozatával elfogadta, megsemmisítette 2003/961. számú határozatot és érvénybe helyezte a gyulafehérvári bíróság 2002/1193. számú határozatát.

Jelenleg tehát ott tartunk, hogy noha mind a jogszabályok, mind a bírósági döntések kedvezőek az érsekség számára, mégsem kaptuk vissza a könyvtárat. Ezért 2003-ban keresetlevelet nyújtottunk be a Strasbourgi Emberi Jogi Bírósághoz (iktatószáma: 33 003), amiben kértük, hogy kötelezzék a román államot az ingatlan visszaszolgáltatására. 2011-ben első fokon kedvező döntést született Strasbourghban. Reményeink szerint az idén vagy legkésőbb 2013-ban végleges határozat fog születni.

Látható tehát, hogy a per végül az egyház javára dőlt el, de addigra a bizottság munkája lezárult, ugyanis a későbbi jogszabályok új bizottságok felállítását rendelték el. A per eseményeivel párhuzamosan változtak ugyanis a törvények. Amikor például a kormány elfogadta az 1999/83. számú kormányrendeletet, amely további ingatlanok visszaadásáról rendelkezett, akkor egy teljesen új összetételű bizottságot hozott létre. Ezt a kormányrendeletet 2000-ben az 1334. számú kormányhatározat is kiegészítette. Ezzel párhuzamosan a kormány elfogadott egy kizárólag egyházi javak visszaadásáról szóló kormányrendeletet, amely már nemcsak adott számú ingatlan visszaadását írta elő, hanem egy általános rendezést célzott meg, s ehhez teljesen új bizottságot hozott létre. Rövid ideig a 1999/83. számú kormányrendelet és a 2000/93. számú kormányrendelet által létrehozott bizottságok párhuzamosan működtek, nem kis káoszt okozván az igénylő egyházaknak, amelyek olykor nem is tudták, hogy egyik-másik ingatlanuk esetében épp melyik az illetékes bizottság. Ezt a viszonylagos zűrzavart 2001-ben sikerült megszüntetni, amikor a parlament egy átfogó, közös jogszabályt fogadott el, egyazon törvénybe foglalva a magánszemélyek, egyházak és kisebbségi közösségek által visszaigényelt javak rendezését. A 2001/501. számú törvény elfogadása ismét megnyitotta a Batthyaneum visszaszerzésének lehetőségét, ám az akkori bizottság munkájának előkészítésére hivatott szakértői csoport nem javasolta a kérdés napirendre tűzését. De már korábban, a per folyamán felmerült, hogy a Strasbourgi Emberi Jogi Bírósághoz kellene fordulni az ingatlan visszaszerzéséért.

Megkíséreltük egy jogi analógia alkalmazását is, ugyanis a Batthyaneum jogi sor-sa nagyon hasonlít a nagyszebeni Brukenthal Múzeuméhoz: ott is egy végrendelettel az egyházra átruházott magángyűjteményről van szó, és amely esetében párbeszéd útján az a megoldás született: a tulajdonjog átszáll az egyházra, de úgy, hogy a múzeum és az értéktárgyak kezelése, adminisztrálása közös – állami és egyházi – szerkezetben valósuljon meg. Ezt az analógiát próbáltuk meg alkalmazni előbb Toader Paleologu, az akkori művelődési miniszter, majd az őt követő Kelemen Hunor támogatásával. Sajnos ez a terv is meghiúsult, ahhoz ugyanis, hogy egy ilyen típusú átadás-átvétel megtörténjen, szükséges lett volna az ingatlan-visszaadási bizottság előzetes elvi döntése – ezt viszont nem sikerült kicsikarnunk.

Az elmúlt időszakban – a 2001/501., illetve az azt követő 2005/247. számú törvény alkalmazása során – több ízben is megpróbáltuk napirendre tűzni az ügyet, ám időközben egyre mélyebb lett a bizottság tagjainak szemléletét elválasztó szakadék (pontosabban a mi nézőpontunk és a bizottság összes többi tagjának véleménye közötti távolság). Adott pillanatban már az is felmerült, hogy inkább szülessen egy elutasító döntés, csakhogy kimozduljon az ügy a holtpontról, és kapjon lehetőséget az egyház a bírósági jogorvoslatra. Itt tartunk tehát – sajnos mind a mai napig „se széna, se szalma”...

– *Tudott dolog, hogy a rendezés egyik akadálya a hagyatéki irat egyik félreérthető félremagyarázható kitétele. Hogy van ez valójában?*

– Valóban egy ilyen kitétlen – pontosabban annak jogi értelmezésén – akadt fenn a bizottság, illetve a munkáját előkészítő szakértői titkárság. Az alapítványi okirat (vagy végrendelet) ugyanis úgy fogalmaz, hogy „egyháza és tartománya” javára („*ecclesiae et provinciae*”) hagyományozza gyűjteményét. A vita a „tartomány” értelmezése körül van, ugyanis ezt egyesek Erdélyre értik, amely 1920 óta a román állam része, ennél fogva, úgymond, a gyűjtemény tulajdonjoga is a román államra szállt. Mi ezzel természetesen nem értünk egyet, mivel az alapító okmány első helyen az egyházat nevezi meg, amellett a „provincia” szó is értelmezhető „egyházmegye”-ként. A 2001 óta jelenleg is működő bizottság, melynek amúgy egyedüli magyar tagja vagyok, azóta sem jutott dűlőre e miatt az értelmezés miatt. A bizottság mellett működő szakértői titkárság javaslata egy olyan döntés irányába kívánta tolni a bizottságot, amely egy osztatlan közös tulajdont hozott volna létre egyház és állam között, épp az említett végrendelet véleményünk szerint félremagyarázott rendelkezéseiből kiindulva. Ezt a megoldást azonban nem tudta elfogadni sem az egyház, de a bizottság tagjaként én magam sem. Ezért erőszakoltam ki akkoriban azt, hogy mintsem egy ilyen elfogadhatatlan döntés szülessen, inkább halasszuk az ügyet, és időközben próbáljunk meg minél több oldalról érvelni. Sajnos mindezek a próbálkozások sikertelennek bizonyultak. Ekkor próbálkoztam meg a Művelődési Minisztériummal kiegyezni a fentebb már említett Brukenthal-analógia alkalmazása érdekében.

– *Ha elfogadjuk, hogy meglehetősen bonyolult eljárásról van szó, akkor azt is tudomásul kell vennünk, hogy az ügy intézésében keveredhet a jó szándék és a rosszhiszemű csűrés-csavarás, érvényesülhet mind a jogszerű egyenesség, mind a procedúrákkal való visszaélés. Milyen esélyt ad ilyen körülmények között a sikeres megoldásnak?*

– Akkor lehet csak esélye egy számunkra kedvező rendezésnek, ha vagy a bizottság, vagy pedig az igazságszolgáltatás – mondjuk, egy megállapítási kereset révén – elfogadja, hogy a végrendelet valójában csupán az egyházat jelöli meg. Ezért sajnálom mostanában, hogy nem volt elég bátorságunk négy-öt évvel ezelőtt szembenézni egy elutasító döntéssel, ugyanis annak bírósági megtámadása azóta talán sikerrel járhatott volna. De mivel az igazságszolgáltatás is elég sokszor lottószzerűen műkö-

dik, ezért ebben is benne volt a bukás veszélye. Nem zárom ki azonban azt sem, hogy az Európai Emberi Jogi Bíróság hozza majd meg a végső döntést.

– *A visszaszolgáltatás megszüntetné az önkényes államosítás tényét, és helyreállítaná az intézmény korábbi tulajdonjogi státusát. Minthogy ott (egyebek mellett) nagy értékű könyvtárról van szó, a szűken vett tulajdonjogi kérdésen túl ez szorosan érinti e műkincsek ápolását, használatát, értékesítését is. Mint ismeretes, 1989 előtt nehézségekbe ütközött az intézménybe való bejutás, a kutatási engedély megszerzése is. Mi a helyzet e tekintetben ma?*

– Tény, hogy nem is annyira az ingatlan értéke, mint inkább a benne levő gyűjtemény értéke csigázza a kedélyeket. Erre is kitért egyébként a végrendelet, mely az alapítvány vezetését olyan személyre (intézményre) bízta (vagyis a püspökre és a státusra), aki/amely gondoskodik a gyűjtemény „nyilvános, felekezettől független használatáról”. Ez is alátámasztja az egyháznak a visszaszolgáltatásra vonatkozó igényét, függetlenül attól, hogy a gyűjtemény látogatásának és kutatásának feltételei 1989 óta milyen mértékben javultak.

Kérdezett Horváth Andor

VISKY ZSOLT

Meg nem születettek

1

„Én szófogadó anyád lennék
és hugod és szerelmesed” –

ezt R. írta, román költő
(és nő is és feleség),
én ültettem át magamba
e nyelvre, melynek fele még
kidolgozatlan, mondhatni,
de már megformálható.

R. részéről ez az egész
egy nagy, hömpölygő vallomás
meg nem született gyermekének –

így vezetlek be a vers
világába, *erre, kérlek*,
kicsit zsúfolt tér ez itt, a
határok csak sejtethők,
a vakablakok mögött, látod,
hóvihar lehet vagy köd,
talán szimpla ragyogás:

„Mióta várom már, hogy
elmondjad meséjét...”
– mert *beláthatatlan* kívülről
ez a burkon túli tér –
„meséjét a benső télnek”,

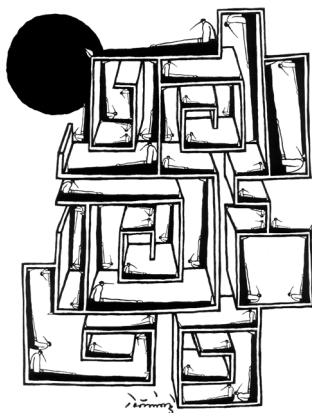
2

„a teleknek, pontosabban”,
a behavazott fának, honnan
azóta sem néztünk le,
a szaros kis pocsolóknak
négy ottmaradt bakancsnyommal,
meg ami még bennrekedt,

de mi az, ami *még bennrekedt*,
sok szétszórt nyom, hűlő semmi,
mi az, mi még bennünk maradt,
egymás meg nem szülöttei.

A FORRADALOM TÁBORNOKA

Beszélgetés Boda József egyetemi tanárral

Interjúalanyunk a televíziók politikai műsorainak rendszeres szereplője. Az 1989. decemberi fordulat után elnöki tanácsos (1990–94), Románia svájci nagykövete (1994–97), parlamenti képviselő (1996–2000). Többek között a Cinci ani la Cotroceni [Öt év a Cotroceni-palotában] és a Revoltă la urne [Lázadás az urnáknál] című könyvek szerzője.

■ – Victor Athanasie Stănculescu tábornok egyike az 1989-es decemberi forradalom emblematikus alakjainak. A forradalom kirobbanásának történelmi hetében Nicolae Ceaușescu Temesvárra küldi, majd Milea tábornok halála után átveszi a honvédelmi minisztérium vezetését. Ő volt az, aki december 22-én ahhoz a helikopterhez kísérte Elena és Nicolae Ceaușescut, amelynek útja a diktátor házaspár tárgoviștei perével és kivégzésével ért véget. Stănculescu utóbb többször is hangoztatta: az akkori hatalmi űrben átvehette volna az ország vezetését, ám politikai okokból ezt nem tette meg. Hogyan értékeli a tábornok szerepét a forradalom sorsdöntő napjaiban?

– Egyetértek, Stănculescu tábornok valóban az 1989-es decemberi forradalom emblematikus szereplője. De amennyire emblematikus, annyira rejtélyes (enigmatikus) is. Szívesen válaszolok a *Korunk* kérdéseire, ám már az elején azt kérném, legyenek elnézőek velem. Nem vagyok történész, ritkán fogok hivatkozni forrásmunkákra, és nem az a célom, hogy percről percre rekonstruáljam 1989 decemberének bizonyos eseményeit. Elsősorban a történetek történelemfilozófiai vetületei érdekelnek. Visszakérdezek és kérdéseket teszek fel önmagamnak is, és nem állítom, hogy tudom a válaszokat. Itt van mindjárt a világhálón, a

Tévedni a tábornok is tévedett, ám nem tudom, hogy írhatók-e a számlájára elvesztett emberéletek.

Wikipedián megtalálható állítás: „miután 1989. december 22-én a Ceaușescu házaspár elmenekült a Központi Bizottság épületéből, Victor Athanasie Stănculescu tábornok a forradalom oldalára állt”. Ám, kérdem én, mi volt ez a forradalom, ha egyáltalán forradalom volt december 22-ig, kik voltak a képviselői, kik robbantották ki? Vajon nem volt része a forradalomnak az a mozzanat is, amikor sikerült meggyőzni a Ceaușescu házaspárt, hogy hagyja el a Központi Bizottság épületét, a hatalom székházát? Továbbá, amint az már ismeretes, Románia hivatalban lévő elnökét, a hadsereg főparancsnokát és rettegett feleségét nem úgy eresztették szélnek a Központi Bizottság tetejéről, mint ahogy az esküvőkön a fehér galambokat szokás. Az elnöki helikopter úti célja nem volt a véletlenre bízva: ők ketten életük végállomása felé emelkedtek a levegőbe. Mindezt nem lehetett vaktában, az esetleges kockázatok és ellenreakciók betervezése nélkül végrehajtani. Stănculescutól nem volt idegen ez a – Lukács Györgyhöz folyamodom – „teleológiai tételezés”. Jőmagam megéltem azokat az eseményeket, némelyiküknek részese is voltam, és a – Dinu Sărarut idézve – „begipszelt lábú forradalmár tábornokot” jól ismerem. Így nem állíthatom, hogy a „történelmi objektivitás” igényével közelítem meg azt az időszakot, ám megpróbálom visszafogottan szubjektíven megfogalmazni véleményemet. Igen, a tábornok igazat mond, amikor azt állítja, hogy több alkalma lett volna átvenni akár az állam vezetését is 1989-ben. Nem fogom most a kijelentésemet alátámasztani, de szerintem Románia számára jobb lett volna, ha ez meg is történik. Tekintettel az akkori romániai állapotokra a külföldnek sem lett volna túl sok ellenvetése, ha Stănculescu kerül hatalomra azokban a napokban. Temesváron kegyetlenül megtorolták a Ceaușescu-ellenes tüntetéseket, Kolozsváron, Nagyszebenben és más városokban brutális erőszakhoz folyamodott a hatalom, nem beszélve a véres bukaresti káoszról. Stănculescut pedig alaposan ismerték a kancelláriák és titkosszolgálatok, mind a washingtoniak és londoniak, mind a moszkvaiak vagy akár a budapestiek. Érdekesség, hogy a tábornoknak több alkalma is lett volna eltenni láb alól a hatalmat átvenni készülő új román politikai vezetőket. Simán eltüntethette volna őket a föld színéről. Végleg, vagy csak egy időre. Két-három személy kivételével legtöbbjüknek legfennebb csak a családja észlelte volna a hiányát. Stănculescut tisztelték a katonák, parancsait vakon végrehajtotta volna a hadsereg. Ennek ellenére szinte közönyösen, mosolyogva nézte, amint – talán éppen az ő irodájában – Ion Iliescu honvédelmi miniszterre nevezi ki Nicolae Militarut, ezt a gyászos emlékü tábornokot. Mosolya pedig mintha azt üzenté volna: „én tudom, mi fog következni.” Eltérően a közutálatnak örvendő Militarutól – akinek a szovjet katonai titkosszolgálat, a GRU-val fenntartott kapcsolatairól legendák keringtek – Stănculescu a román hadsereg egyik legtiszteltebb és legkedveltebb főtisztje volt. Részben azért, mert katonacsaládban nőtt fel, felmenői közt szép számmal akadnak magas rangú tiszték (több tábornok is), másrészt azért, mert nem egy „rongyos káplár” volt, hanem művelt, képzett katona, mint ahogy most is az. Stănculescunak tekintélye volt a hadseregben, és – lehet, ez meglepetés – jó hazafinak tartották a beosztottjai. Közismertek voltak a nyugati, elsősorban brit irányultságú szimpátiái és a Moszkvával szembeni fenntartásai. Az 1989. decemberi eseményeket, főként a Bukarestben történeteket tehát valóban nehéz lenne elképzelni Victor Athanasie Stănculescu nélkül. Bárhogy is töröm a fejem, nem jut eszembe rajta kívül a román hadsereg akkori parancsnokai közül egyetlen főtiszt sem, aki elvállalta volna Ceaușescuék Bukarestből történő „elmenekülésének” megszervezését, a diktátor házaspár tárgovístei letartóztatását, majd a kivégzésükről szóló parancs feltétel nélküli végrehajtását. Az akkori hatalom naivan úgy gondolta, hogy a kivégzésükről szóló politikai döntést sikerül majd kirakatperrel leplezni. Nem célom most azt vitatni, hogy jogi szempontból mennyire volt igazságos, erkölcsi szempontból tisztességes az a per. Ami megtörtént, megtörtént. Jó-e, hogy így történt? Ezt a történelem, az utókor dönti majd el.

– Stănculescu tábornok jelenleg második börtönbüntetését tölti. Hogyan látja, igazságosan ítélték szabadságvesztésre?

– Tudja, Justitiát általában bekötött szemű istennőként ábrázolják. Az ábrázolás módja azt üzeni, hogy pártatlanul ítélkezik, nem tűr el semmilyen külső befolyást vagy, isten ments, politikai és gazdasági érdekek diktálta parancsokat. Ám a történelem során néha előfordul, hogy az igazság istennője egyenesen megvakul, nem lát, nem különböztet meg bizonyos dolgokat. Nem is tudom, hogy emberek, nem pedig isten alkotta törvények alapján hozhat-e az igazságszolgáltatás olyan, végérvényes ítéletet, ahogyan például Stănculescu tábornok esetében tette. Az ítélethozatalnak – legalábbis elképzeléseim szerint – úgy kellene működnie, hogy Justitia a kezében tartott mérleg egyik serpenyőjébe helyezi az érdemeket és jócselekedeteket, a másikba a bűnöket és a tévedéseket, és csak akkor ítéli el a vádlottat, ha a bűnök serpenyője a súlyosabb. Másként nem születhet igazságos ítélet. Ezért úgy gondolom, hogy Stănculescut igazságtalanul ítélték börtönre. Tévedni a tábornok is tévedett, ám nem tudom, hogy írhatók-e a számlájára elvesztett emberéletek. Csak azt tudom, hogy a tábornok katonai parancsai nem kevés ember életét mentették meg. Azt is tudom, hogy Stănculescu közreműködése nélkül a Ceaușescu-rendszer – amely létezésének minden órájában emberéleteket követelt – nem dőlt volna meg olyan gyorsan, mint ahogyan végül is megdőlt.

– *Több parlamenti bizottsági jelentés is készült az akkori eseményekről, ám egyiknek sem sikerült a mai napig tisztázni, mi történt valójában a december 22-e előtti és utáni, tragédiákkal terhelt, zavaros napokban. A résztvevők sok esetben egymásnak ellentmondóan emlékeznek a történetekre, a történészek következtetései pedig eltérőek. Nehéz például magyarázatot találni arra, hogy a diktátor házaspár „felszállása” után, Ion Iliescu és emberei hatalomátvételének napjaiban nem Stănculescut, hanem Nicolae Militaru tábornokot nevezik ki a honvédelmi minisztérium élére. Milyen személyes és hatalmi viszonyok vezettek annak idején Militaru kinevezéséhez? Mi a magyarázata Stănculescu tábornok további életútjának: rövid ideig miniszter volt, majd visszavonult az üzleti szférába, utóbb pedig bíróság elé állították és elítélték?*

– Az 1989 decemberében történtek szálai és kulisszatitkai vélhetően még sokáig homályosak és talányosak maradnak az utókor számára. Magam is megjelentem tanúként annak idején a Gavrilescu-bizottság előtt, és nem értek egyet a testület gyenge lábakon álló következtetéseivel. Két okból nem. Az egyik, hogy a bizottság tagjai nem voltak valamennyien jogászok, és képtelenek voltak pártatlanul megítélni az eseményeket. A másik, hogy a testület ülésein elhangzó kérdések és válaszok egyaránt politikai megfontolásokon alapultak, sőt azt a célt szolgálták, hogy az előre megfogalmazott következtetéseket (még csak nem is hipotéziseket) támasszák alá. Magam is több, tanúktól származó interjút, cikket, a témában megjelent könyvet olvastam. Nem szeretnék általánosítani, de többségük fantáziadús mese, amit kitaláljuk addig ismételtgett, amíg maga is elhitte. Több akkori eseményről tudok, amelyről manapság azt állítják, hogy alaposan kitervelt forgatókönyv szerint zajlott le, holott csak a véletlen műve volt, vagy egyéni kezdeményezésekhez köthető. Természetesen nehezen magyarázható, miért Nicolae Militaru-t nevezte ki védelmi miniszternek Stănculescu tábornok akcióinak és magatartásának közvetlen hasznélvezője, Ion Iliescu, különösen azért, mert Iliescu volt Stănculescu „választott embere”, nem fordítva. Tény, hogy Iliescu Militaruval konspiráltgatott (cselekedni nem igazán cselekedtek), nem Stănculescuval. Ugyanígy nehéz értelmezni Vasile Ionel tábornok reaktiválását, majd későbbi bizalmas tanácsadói posztját az akkor már megválasztott államfő, Ion Iliescu hivatalában. Furcsállom az akkori események egyik legnevetsegebb figurája, Pancea tábornok felbukkanását is Iliescu környezetében. Hab a tortán, hogy számos katonatiszt, elnöki tanácsos és hozzám hasonló elemző a GRU és

Moszkva emberének tartotta Panceát és Vasile Ionelt is. Az ellenszenv egyébként kölcsönös volt közöttünk. Érdekes, hogy maga Stănculescu öt tábornok azonnali tartalékba helyezését szabta meg a hadsereg éléről szóló távozásának feltételéül, és közöttük volt az imént említett két tábornok is. Vajon ez véletlen volt? Ízelítőül elmesélnék két történetet.

Birtokomba került – nem számít, hogy kitől – annak idején egy titkosszolgálati jelentés, amely szerint 1991 első felében egyik külföldi kiküldetése alkalmával Stănculescu Versoix-ban meglátogatta Mihály királyt. Tudni kell, hogy akkoriban két ember neve hallatán borult el Ion Iliescu tekintete: az egyik Corneliu Coposu, a másik Mihály király volt. Túllépve kissé a hivatali hatáskörömet, behívtam Stănculescut cotroceni-i irodámba egy beszélgetésre, és megmutattam neki a titkosszolgálati jelentést. Azt kérdezte, miért mutattam meg neki a jelentést.

Visszakérdeztem: igaz-e, hogy találkozott Mihály királlyal? Igennel válaszolt. „Meg akartam győződni arról, hogy valóban megoldást jelent-e Románia számára a volt uralkodó visszatérése” – magyarázta. „És?” – kérdeztem. „Most nem megoldás – hangzott a válasz. – Már túl késő, vagy még túl korai. Sem mi nem készültünk fel erre a változatra, sem ő. Így túl kockázatos lenne.” Azt mondtam neki: „Victor, tudod jól, nem tehetem meg azt, hogy nem mutatom meg Ion Iliescunak ezt a titkosszolgálati jelentést. Annyit tehetek, hogy várok holnapig, így lesz időd kitalálni valamilyen magyarázatot a királynál tett látogatásodra.” Azt válaszolta, ne várjak másnapig. „Mutasd meg neki ma, de ne most, várj vele délután öt óráig, addig kitalálok valamit” – mondta, és elment.

Egyébként egyszerű a magyarázata annak, hogy Stănculescu tábornok az üzleti életbe vonult vissza. Végig óvakodott attól, hogy bevonja a politikába a hadsereget. Nem tartotta jó megoldásnak a katonai államcsínyt és azt sem, hogy az államvezetés különböző posztjaira főtisztek kerüljenek. Igencsak sérelmezte, hogy eltávolították a politikai döntések közeléből. Az egyetlen menedék számára az üzleti élet volt. Ne feledjük, hogy évekig koordinálta a hadiipart, a fegyver- és lőszerkereskedelmet abban az időszakban, amikor Románia a világ egyik legjelentősebb hadi exportőrének számított. Ismert volt a neve tucatnyi országban, több száz céggel, több ezer üzletemberrel, bankárral, politikussal állt kapcsolatban. Szinte mindannyian készen álltak arra, hogy szponzorálják és támogassák, ha netán indul a romániai elnökválasztásokon. Ez nem csupán feltételezés. Konkrét felkéréseket kapott arra nézve, hogy induljon a választásokon, mondhatni stratégia is készült számára, ám Victor Stănculescu mindezt visszautasította. A magyarázatot csak ő maga tudja, és csak önmagának vallotta eddig be. Ha egyáltalán megtette...

A másik történetem 1990 tavaszán kezdődik. Egy éjszaka a buzăui székhelyű II. Hadsereg főorvosa, dr. Mihai Augustin (a Központi Katonai Kórház későbbi parancsnoka, majd a fogorvosi kar dékánja) ébresztett, néhány katonatiszt kíséretében. Két üzenetet adtak át, amit személyesen Ion Iliescu elnöknek kellett tolmácsolnom. Az első: ha Militaru tábornokot (aki már nem volt miniszter) nem helyezik tartalékba, akkor a II. Hadsereg katonái nem szavaznak Iliescunak. A második: Ștefan Gușă tábornokot, a II. Hadsereg akkoriban kinevezett parancsnokát csak az alárendeltjei és bajtársai, azaz a katonái és tisztjei holttestén keresztül lehet tisztségéből eltávolítani. „Ágyúval lövünk még a légyre is, ha zavarja a parancsnokunkat” – üzenték. Lám, ilyen hangulat uralta akkoriban a román hadsereg egy részét.

– *Melyek ön szerint Stănculescu tábornok erkölcsi, szakmai és emberi jellemvonásai?*

– Csak jót tudok mondani Victor Stănculescuról. A katona Stănculescu felneveltem. Csodáltam tartását, tömör, pontos beszédstílusát, gyors helyzetfelismerő képességét, illetve azt, hogy a lényeges részletek figyelmen kívül hagyása nélkül tudott általános képet alkotni a körülötte zajló eseményekről. Büszke volt családjá katonai

múltjára, és mindent elkövetett, hogy főtiszthez méltóan viselkedjen. Megindító és tiszteletet parancsoló volt számomra kapcsolata a feleségével, akit „az én úrnőmnek” („doamna mea”) szólított. A nejevel gyöngéd, a barátaival megértő és szolgálatkész volt, idősebb, bölcsőbb testvérként viselkedett. Bizalmat ébresztett.

– *Hogyan látja, a rendszerváltás utáni romániai igazságszolgáltatás – esetenként súlyos – tévedéseinek a bírák képzetlensége az oka, vagy inkább politikai megrendelések állnak a háttérükben?*

– A romániai igazságszolgáltatásban, akár csak más országokban, a bírák elkövetek, elkövetnek és el fognak követni eljárásbeli, logikai és ítélethozatali hibákat. A fontos az, hogy a tévedések emberiek maradjanak. Úgy gondolom, hogy a kérdésében említett súlyos tévedéseket az igazságszolgáltatás szereplői (ügyészek, bírák, sőt ügyvédek) részben hozzá nem értésük miatt, részben külső hatásokra követték el. Nem zárom ki, hogy az éppen hatalmon lévők politikai színezettől függetlenül megrendeltek vagy sugalltak ítéleteket, ám ez igen ritkán történt explicit módon. Számolni kell azonban más külső hatásokkal is, mint például „forradalmárok” sztrájkjával, parlamenti szónoklatokkal, sőt akár az államelnökök közvetlen beavatkozásával bizonyos perekbe. Emellett a hazai sajtó, de leginkább a televíziós csatornák megdöbbentő módon valóságos népbíróvá alakultak át. A médiában szereplő újságírók, elemzők, a „civil társadalom képviselői”, de akár politikusok „bizonyítékokat” mutatnak fel, vádolnak, védenek, perbeszédet tartanak, és végül ítéletet hirdetnek. Elfelejtik, hogy az egyetlen instancia, amely megállapíthatja a vádlott bűnösségét – és büntetése mértékét – vagy ártatlanságát, csakis a bíró lehet! Ilyen körülmények között nincs is szükség „politikai megrendelésre”. Az igazságszolgáltatás szereplői mindig is hajlamosak voltak – kisebb mértékben most is azok – úgy eljárni, ahogy az éppen hatalmon lévők elvárják. Sajnálom, hogy ilyen borúsan zárom a mondandómat, de csak azt közöltem, amit gondolok.

– *Akkor fejezzük be egy játékosabb kérdéssel. Ön szerint a forradalom századik évfordulóján, 2089-ben, kinek lesz köztéri szobra. Felsorolok néhány nevet, kérem, legyen a válasz „igen”, „nem”, „feltehetően”: Nicolae Ceaușescu, Ion Iliescu, Mircea Dinescu, Ion Caramitru, Silviu Brucan, Victor Athanasie Stănculescu, Doina Cornea.*

– Egyiküknek sem.

– *Miért?*

– Azért, mert a történelembökönyvek csupán lábjegyzetben vagy rövid bekezdésben fognak megemlékezni róluk. A történelem szempontjából nem alkottak kimagaslóan jelentőséget. Ez alól talán egyedül Nicolae Ceaușescu kivétel, függetlenül attól, hogy egyébként hogyan vélekedünk róla.

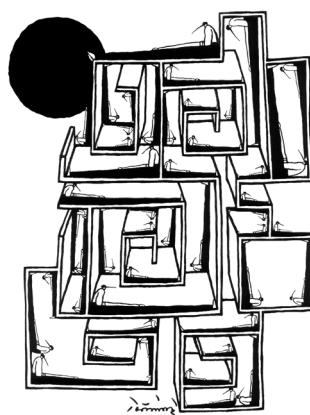
**Kérdezett Horváth Andor
Cseke Péter Tamás fordítása**

FÖLDES GYÖRGY

ÍVEK ÉS TÖRÉSPONTOK KÁDÁR JÁNOS POLITIKAI PÁLYÁJÁN

■ Aki politikai életrajz megírására vagy pályakép megrajzolására vállalkozik, elkerülhetetlenül szembesül néhány kérdéssel. Legelőbb azzal, hogy mikor tekintünk egy politikusi életpályát sikeresnek. Min mérjük a személyes sikert a politikában?

A hatalom megszerzése és megtartása lenne az alkalmas mérce? Igaz ugyan, hogy ez a megközelítés öncélú, és pusztán önmegvalósító tevékenységként jeleníti meg a politikait, de az értékelés legalább nem függ az értékelő ideológiai beállítódásától. Vagy inkább arra érdemes összpontosítani, mennyire tudta a politikus saját, illetőleg pártja világ- és társadalomjobbító elképzeléseit, programját megvalósítani? Ismerünk azonban – még csak nem is kis számban – olyan esetet, amikor egy politikus, egy párt nem a kigondolt vonalon halad, amikor egészen más feladatokat old meg, a hatalom birtokában pedig sokszor egyenesen rákényszerül, hogy más feladatokat oldjon meg, mint amelyek eredetileg szándékában voltak. Be kell tehát vonnunk a vizsgálódásba a társadalmat, a nemzetet, szerencsésebbek, nagyobb országok, nemzetközi szervezetek vezetőinek esetében a világot is. Tisztázni kell ugyanis, hogy akarva vagy akaratlanul a politikus és pártja milyen mértékben tudta befolyásolni a társadalom, a nemzet, a régió, a világ életét, fejlődését. A vezető akkor tesz többet az események irányításánál, a hatalmi gépezet működtetésénél, ha képes időben felismerni azokat a kihívásokat, amelyek a társadalmat, a nemzetet, esetenként a világot érintik, és tevékenységével elősegíti, hogy helyes válaszok szülessenek azokra. Ebből következően a politikát – a benne élők, a politikusok siker- vagy kudarcérzete, a kí-

...tudatában volt annak,
hogyan nehezen
megteremtett szociális
békét kikezdte az idő.

vülállók sokszor önfelmentő sommás ítélezése ellenére – nem lehet és nem szabad önmagán mérni.

Ettől függetlenül érdemes szem előtt tartani, hogy bonyolultabb olyan politikus pályáját megítélni, akinek sikerült hosszú időn át hatalmon maradnia. Esetében mód nyílik a szembesítésre, a célok és eredmények összehasonlítására, a társadalom, a gazdaság, a kultúra mozgásának és a politikai stratégiának, taktikának és gyakorlatnak az összevetésére. Másfelől viszont ritka az a politikusi pálya, amely mentes lenne a súlyos tévedésektől. Kevés olyan nagy politikus volt, akinek a pályafutása a csúcson fejeződött volna be, vagy akkor zárult volna le, amikor a társadalom, a nemzet felemelkedőben volt, amikor a világ éppen egy nyugalmas időszak előtt állt. Így a mérlegkészítés a leszálló ág minősítését is magába kell hogy foglalja. Hosszú hatalomgyakorlás esetében a társadalom, a gazdaság, a kultúra és a nemzet helyzetét úgy is lehet és kell értelmezni mint a politikus örökségét. Jobb esetben ez az alap, a felhalmozott tőke, amelyre az utódok, a következő generáció, a következő politikusnemzedék építhet. Rosszabb esetben az örökség nem más, mint hátrahagyott problémahalmaz, amelyet az új vezetőknek meg kell oldaniuk. A valóságban persze ritka a tiszta képlet: a szabadon felhasználható, kötelezettségektől mentes vagy a semmire sem jó politikai hagyaték.

Végül: vannak szerencsésebb nemzetek, amelyek hosszú idő óta jobbra gyarapodnak, szabályozott keretek és állandó intézmények között élhetnek. Esetükben a politikusok kevesebbet tehetnek hozzá a történelem során főlhalmozódott nemzeti kincshez, de kevesebbet is vehetnek el belőle. Ám akadnak olyanok is – és a magyar közéjük tartozik –, amelyeknek nem adatott meg ez a fajta állandóság, a stabilitás, és sokszor kellett újrakezdeniük. Ráadásul sokszor még csak nem is saját elhatározásukból. Ez a helyzet növeli a politikusok felelősségét: elsősorban tőlük várja a nép, hogy úrrá legyenek nemcsak a belső, hanem a külső nehézségeken is. A kisebb, gyengébb nemzetek politikusaiknak nehezebb megfelelniük a velük szemben támasztott nagyobb elvárásoknak.

Az életpálya

■ Kádár János most lenne százéves. Hosszúra nyúlt pályája bővelkedik fel- és lejtmenetekben. Ezek önmagukban is sokat mondanak el a nagy formátumú politikus életéről.

E pálya íveinek és töréspontjainak áttekintése igazi értelmét azonban akkor nyeri el, ha – vállalva a leegyszerűsítés veszélyeit – a hosszabb életszakaszokat és a váltásokat együtt vizsgáljuk a magyar társadalom, az ország és a nemzet 1930 és 1990 közötti történetének tendenciáival és fordulópontjaival.

Kádár életének első két évtizede legfeljebb személyiség-lélektanilag tekinthető fejlődéstörténetnek. Beleszületett egy törésvonalba: az apa nélküli családba, amely a társadalom periferiáján, de a fővárosban igyekezett megkapaszkodni. Legfeljebb arra lehetett esélye, hogy szakmunkás lesz, és mint ilyen, elkerülhet a periferiáról – kicsit beljebb és kicsit feljebb jut kora magyar társadalmában. Ennek a lehetőségnek a pereméig vitte életének első 18 éve, de az így nyíló esélyt a semmivel tette egyenlővé számára az 1929-ben kezdődő gazdasági világválság, amely Magyarországot is magával rántotta. Kádárból munkanélküli lett, veszni látszott a születési hátrányokat, a különféle megaláztatásokat talán orvosolni képes munkázegysztaencia és az azal járó lassú felemelkedés vagy legalább a biztos egzisztaencia reménye.

1931 ősze mégsem pillanatnyi élethelyzete, rossz szociális és gazdasági körülményei miatt vált törésponttá Kádár életében, hanem saját elhatározásának következtében. Kádár levonta a következtetést fiatalságának tapasztalataiból és a perspektívák

hiányából, a vele egysorsú vagy legalábbis azonos helyzetű tömegek életének kilátástalanságából.¹ Csatlakozott az illegális kommunista mozgalomhoz. Ezzel önként zárta ki magát abból a társadalomból, amely nem akarta befogadni őt.² Ez utóbbi tényen nem enyhít semmit, inkább csak magyarázza, ha rámutatunk: a magyar nemzet és a társadalom többsége, ideértve a jobb anyagi helyzetű középosztályokat is, akkor sérelmek közepette élt. Annyi volt a különbség, hogy az alul lévőeknek nem volt kitől együttérzésre számítaniuk, sőt mozgalmuk és forradalmuk miatt úgy tekintettek rájuk, mint a nemzet belső ellenségeire. Ehhez járult egy másik nehézség: nekik nem volt kire hárítaniuk a válság terheit. Csak az látszott segítségnek, ha összefognak. Kétségtelen, Kádár ezen az alapon választhatta volna a szociáldemokratákat is, de a kommunisták előbb szólították meg őt.

Ez a fiatal munkásember a föld alatt kezdett politizálni, de még mielőtt megtanulhatta volna az ezzel, a törvényen kívüliséggel járó játékszabályokat, lebukott, kiengették, majd ismét elfogták, ekkor már el is ítélték, börtönbe került. Számára lényegében így teltek el a harmincas évek. 1937-es szabadulása idején a kommunisták nem folytattak szervezetileg koordinált tevékenységet. Belépett a szociáldemokrata pártba. Ez az első évtized tehát nem rajzolt ki olyan ívet, amely megtörhetett volna. Kádár, ha el is indult egy úton, azon nem jutott, nem juthatott el sehová. Pontosabban: bekerült egy szolidáris közösségbe, a szociáldemokraták közé, ahol egyenrangú lehetett, és gyarapíthatta tudását, műveltségét. Csakhogy eközben nagyot fordult körülötte a világ. Már nem az volt a kérdés, lesz-e belátható időn belül jobb, hanem az: meg lehet-e akadályozni, hogy sokkal rosszabb legyen. A fasizmus előrenyomulása háttérbe szorította a szocializmus közelségére, a vélt és valóságos osztályérdekekre épülő politizálást. Új feladat lépett ezek elé: már az antifasizmus sem volt elég, a függetlenség védelme, egy újabb nemzeti sorstragédia elkerülése került napirendre. Óriási feladat egy kis, föld alá szorult mozgalomnak, amely csak lassan értette meg a népfrempolitika jelentőségét. Kádár ekkor, a második világháború kitörése után került újra kapcsolatba az illegális párttal, akkor, amikor az a felvidéki és az erdélyi kommunisták bekapcsolódásával, segítségével új életre lehelte önmagát.

1940-ben, ezzel az ismételt mélybe merüléssel egy közel teljes évtizedet felölelő ív indul Kádár életében. A német fasizmus halálos veszélyt rejtő ölelése, a magyar politikai elit kockázatos politikája, majd teljes csődje alkalmat adott a kommunistáknak, hogy kísérletet tegyenek az egyenlőség és igazságosság eszméinek és a nemzeti érdekek védelmének együttes képviselésére.

Bármennyire is kis tömegbefolyással, szervezeti erővel rendelkezett föld alá kényszerített pártjuk, a magyar szellemi élet kulcsfigurái, a tisztas konzervatívoktól a népiekig, más szemmel néztek rájuk – különösen a moszkvai csata és az amerikai hadba lépés után. Attól kezdve pedig, amikortól az is nyilvánvalóvá vált, hogy a német fasizmus legyőzésében a Szovjetunió kulcsszerephez jut, a kommunista párt felértékelődött. Ehhez az is kellett, hogy ez az üldözött kis mozgalom hitelesítse nemzeti és demokratikus elkötelezettségét. Kádár ezzel a céllal kezdeményezte a Kominintern 1943-as feloszlata nyomán, hogy pártja kövesse a példát, és Békepárt névvel folytassa a küzdelmet a német és a magyar fasizmus ellen. A párt feloszlata bejelentő röplapban, amelynek alapszövegét ő készítette, egyebek között a következő áll: „Minden Hitler-ellenes kezdeményezést támogatni kell, bárhol is induljon ki. A nemzet nem várhat csodára, önmagának kell megteremteti felszabadulásának, a széles nemzeti összefogásnak feltételeit...”³

A magyar kommunisták – persze 1945-től már a hatalmi és más stratégiai és taktikai megfontolásoktól is vezérelve – nagyjából ezen a vonalon haladva és a győztes szovjet hadseregtől és politikától segítve, de 1947-ig még törekedtek a haza és haladás összekapcsolására. Kádár részt vett ebben a munkában, fontos feladatokhoz és

magas poszthoz jutott, ha nem is lett pártjának meghatározó vezetője. Még tovább emelkedett a hatalom 1948-as kisajátítása után, a pártfőtitkár-helyettség mellett, a leváltott Rajk László után belügyminiszter lett.

Ez az 1949-es év egyszerre jelent csúcspontot és töréspontot Kádár életében. Csúcs a politikusi pályán, csapdahelyzet a politikai térben, törés a lélekkben. Mindez hetek és hónapok leforgása alatt.

Kádár, ha nem is fő-, akkor is gyászos, kompromittáló szerepet vállalt a Rajk-ügyben, bár ezt a szerepet nem játszotta tökéletesen. Rá is gyanú vetődött, a játéklehetőséget elvették tőle, és ha még nem is vették le a sakktabláról, ha nem is fosztották meg rangjától, tisztí egyenruhájában már csak gyalogbábu lehetett.

A magányosság érzése megelőzte a magánzárka rideg, mindentől elszakító, kit-kit önmagával szembesítő valóságát. Így az 1949 és az 1955 közötti időszak egyetlen szakasz Kádár életében, pedig „csak” 1951 tavaszán került börtönbe, és „már” 1954 nyarán kikerült onnan. Ez a hét év semmilyen értelemben nem képez ívet pályáján. Ellenben a börtön szétverhette, megronthatta volna személyiségét, de ezt a kemény próbát kiállta.⁴ Az itt megélt megaláztatás vélhetően felülmúlta az eddig őt ért összes korábbi. Ebből is következően Kádár már ekkor levonhatta a következtetést, miszerint a sztálinizmus nem ahhoz a társadalomhoz, ahhoz a szocializmushoz vezet, amelyet ő a népek és magának kívánt.

Az új pályáiv nem töréspontból indul, hanem a magyar sztálinizmussal szembeni nyílt fellépéssel a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1956. márciusi ülésén. Itt elmondott beszéde fontos katalizátorává lett a Rákosi Mátyás lemondásához vezető folyamatnak.

Kádár határozottságot mutatott a sztálinizmussal történő szakítást illetően, de bizonytalan volt az útkeresésben és a lehetséges szövetségesek kérdésében. Kivel haladjon előre? Azokkal a Gerőékkel, akik asszisztáltak a rémuralomhoz, az ő bebörtönzéséhez? Azokkal a Nagy Imréékkel, akik leszámolva a sztálini örökséggel – szerte – a pártjukat sem kímélik?

Ingadozása közepén tartotta őt, ezáltal a polarizáció és a felkelés hektikus napjaiban még feljebb, a kommunista párt első számú vezetőjének pozíciójába lökődött fel, de ez korántsem jelentett akkor valódi hatalmat.

1956 októbertől–novembertől tehát nem is csúcs-, nem is töréspont Kádár János életében, ezért helyesebb fordulópontnak, drámai pillanatnak, vízváltónak tekinteni. Fordulópont volt, mert egy rendkívül nehéz helyzetben kellett személyes szerepvállalásáról döntenie. Nem hivatkozhatott arra, hogy „csak magáról” kérdezték a szovjetek, nem arról, hogy mit csináljanak, menjenek-e, maradjanak-e. Mégis. A szovjet pártvezetők határozhattak arról, hogy leverik a felkelést, megdöntik Nagy Imre kormányát, de arról nem, hogy Kádár lépjen a helyére. Arról senki más nem, csak is ő dönthetett: vállalja-e egy új kormány vezetését. Mondhatott volna nemet is azokban a sorsdöntő órákban.

Drámai pillanat volt ez, mert igenlő válaszával szembefordult nemzetének akaratával, és hálátlan szerepvállalásának hazai fogadtatásával kapcsolatban nemigen lehettek kétségei. Vízváltó is volt 1956 novembere Kádár életében, mert amikor tudomásul vette, hogy szovjet tankok fognak számára utat nyitni a parlamentbe, akkor tudnia kellett: ezen az úton, ha már rálépett, nincs megállás, nincs visszafordulás.

Nyilván kapott valamilyen ígéretet arra vonatkozóan, hogy a fegyveres ellenállás leverése, a rend helyreállítása után szabad kezét kap. A rövid távon mindenképpen hálátlan szerep elvállalásához kellett annak belátása is: kaphatja a neki ajánlott posztot nála sokkal rosszabb is. Végül nem feltételezhető, hogy Kádár ne gondolta volna, képes lesz kivezetni az országot nehéz helyzetéből. (Cinizmust legfeljebb 1951-es valla-tása során mutatott, amikor mindent beismert, amivel a kihallgatói gyanúsították.⁵)

1956 novemberével kezdetét veszi egy fejlődési ív Kádár politikai pályáján, amely már nem köthető formális jegyekhez, hiszen nem volt már hová, magasabbra emelkednie a hatalmi hierarchiában. Egy cseppet sem volt biztos ugyanakkor, hogy sikerül az élen maradnia. Ehhez az kellett, hogy a kezdeti, sikertelen megegyezési kísérletek után kegyetlen megtorlást alkalmazzon a szabadságharc résztvevőivel szemben. A politikai konszolidáció volt az első sikere. Ez részben a keménységének, részben annak volt köszönhető, hogy fokozatosan haladva, de képes volt meggyőzni a magyar társadalmat: nem térnek vissza a korai ötvenes évek, nem lesz ismét sztálinizmus.

Ennek a több mint évtizedes fejlődési ívnek a főbb szakaszai: a magyar mezőgazdaság modernizálása, szocialista nagyüzemi átszervezése (1958–1961); a megbékélés, kezdve 1956 levételével a belpolitikai napirendről 1959-ben, folytatva az „aki nincs ellenünk, velünk van” jelszavának meghirdetésével és megvalósításával 1961 és 1963 között. Ezen belül kerített sort a diszkrimináció felszámolására a korábbi uralkodó osztályok leszármazottaival szemben, majd az 1963-as amnesztiára. Ekkor változik meg a kulturális politika, majd indul meg 1965-ben a gazdasági mechanizmus reformjának előkészítése, és kerül sor 1968-ban annak megvalósítására. Ez az időszak, amikor a marxizmus hegemon helyet szerez a magyar szellemi életben. A gazdasági fejlődés és a politika eredményeként a magyar munkásság és parasztság nagy tömegei kezdtek polgárosodni: bővülő foglalkoztatás mellett életszínvonaluk rohamos tempóban emelkedett, megtakaríthattak, gyarapíthatták műveltségüket. Az értelmiség nagy része elfogadta, sőt magáénak tekintette a szocialista perspektívát.

Ezt az ívet 1972 törte meg. Ekkorra fogyott el a szovjet vezetők türelme a „reform”-Magyarországgal szemben, ekkorra erősödött fel a reformok hazai ellenzőinek a hangja.

1972 töréspont lett Kádár életében. Azzal kezdődött, hogy januárban a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületi ülésén nyitást sürgetett a Nyugat felé, amit a románok kivételével a többi szövetséges nem nézett jó szemmel. Azzal folytatódott, hogy az ülés végén Leonyid Brezsnyev Moszkvába hívta, ahol kemény bírálatban részesítette politikáját, és a reformok felülvizsgálatára szólította fel. E két esemény vélhetően szerepet játszott abban, hogy Kádár, merőben szokatlan módon, de 60. születésnapjára hivatkozva benyújtotta lemondási, pontosabban nyugdíjazási kérelmét pártja központi bizottságának. Ezt azonban sem a reformirányzat, sem a konzervatív szárny nem fogadta el, mert nélküle egyik sem érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy kezébe vegye a párt és az ország vezetését.

Így azután Kádárra maradt a kiigazítás 1972 novemberében, és így a törés nem az ő személyes pályájában, hanem a reformpolitikában következett be. Ehhez az is kellett, hogy ő maga is belássa a visszalépés, a kiigazítás szükségességét. Igaz: ez a visszavonulás nemcsak a szovjeteknek, a „munkásellenzéknek” (a konzervatívoknak) tett taktikai engedmény volt. Kádár egyik lelkével maga is gyanakodott, maga is nyesegetni akarta a reform „vadhajtásait”.

A következő, az 1972 és 1983 közötti időszak nagyjából annyi időt ölelt fel politikai pályáján, mint az előző: bő évtizedet. Ezek az évek a védekezéssel teltek. Kádár nem személyes hatalmát védte – az ebben az időben kikezdehetetlen és megkérdőjelezhetetlen volt –, hanem azokat a viszonyokat, amelyek között a magyar társadalom akkor élt.⁶ Az addig létrehozott gazdasági struktúrát és életszínvonal-javulást olyan vívmánynak tekintette, amely alapul kell hogy szolgáljon az általa is szükségesnek tekintett továbblépéshez. Csakhogy az 1973-as olaj- és energiaválság leértékelte mindkettőt. Az MSZMP vezetése nem akarta ezt a súlyos tényt elfogadni, és hitelek felvételével előre próbált menekülni. Ez arra jó volt, hogy a gazdasági egyensúly felborulásának nehéz éveiben sikerüljön megőrizni a politikai stabilitást és társadalmi egyensúlyt, de a jóléti program folytatása és a gazdaság növekedési ütemének fenn-

tartása csak akkor nyert volna igazolást, ha a védekezés e módja, az eladósodás erőnyeréshez és nem idővesztéshez vezet.

Kádár 70. születésnapján, 1982-ben még a vívmányok közé sorolhatta a nemzeti közmegegyezést, de éppen azért tette, mert tudatában volt annak, hogy a nehezen megteremtett szociális békét kikezdte az idő. Méghozzá két irányból is. Egyrészt a gazdaság már évek óta egy helyben topogott. Az értelmiség egy részének kevés volt a status quo fenntartása, az ezzel kapcsolatos kiegyenlítő társadalompolitika, amely korlátozta a tudásának, innovációs energiáinak használatában, kiaknázásában. Ezeket a csoportokat egyre jobban feszélyezte az egyéni kezdeményezés korlátozása, a politikai szabadság hiánya. Másrészt – a fejlődés lelassulása ellenére – egyre élesebb lett a kontraszt a határon innen és túl élő magyarok helyzete között. Az erdélyi és a felvidéki magyarság fokozódó elnyomása okán a hazai értelmiségi közvélemény keményebb fellépésre ösztönözte a budapesti kormányzatot, amely azonban továbbra is óvatos maradt. Ezért a népi értelmiségiek is egyre több kritikát fogalmaztak meg irányában.

A formálódó polgári ellenzékkel szemben a kádári vezetés nem lépett fel erőszakkal. Ennek egyaránt voltak bel- és külpolitikai okai. A diktatórikus módszerek alkalmazása a válság beismerését jelentette volna. Magyarország, illetve Kádár nem engedhette meg magának, hogy visszalépjen egy meghaladott gyakorlathoz, és Lengyelországhoz vagy Romániához hasonlítson. A magyar társadalom nem támogatót volna egy ilyen irányú politikai fordulatot, de a nemzetközi közvélemény sem vette volna jó néven. Ezt a körülményt nem lehetett figyelmen kívül hagyni akkor, amikor az ország gazdasága egyre inkább függésbe került a nemzetközi pénzvilágtól. Kádár ezért inkább az 1968-ban megkezdett, majd visszafogott reformpolitikához tért vissza. 1984-ben hozzájárult egy új gazdasági reformcsomag megvalósításához, de azal a megkötéssel, ha egyúttal a gazdasági növekedést is újraindítják.

Az útkereséssel kapcsolatos viták már a pártján belül is törésvonalakat teremtettek, amit a XIII. kongresszus is megmutatott. Ez a kitörési kísérlet 1986-ra csúfosan megbukott.⁷ Ettől kezdve politikai pályája lefelé ívelt, és az 1988-as pártértekezleten bukásba torkollott. Nyilvánvalóvá vált, hogy sem a párt, sem az ország nem haladhat tovább, nem juthat előre az általa elképzelt úton. Napirendre került a radikális válságkezelés, a gazdaság és a politika szétválasztását is magában foglaló politikai reform előkészítése.⁸ Ez már a rendszerváltás felé mutató program volt, amelyet Kádár a szó két értelmében sem vállalhatott. Nem vállalhatta, mert nem akarta sem a kapitalizmust, sem a polgári demokráciát, és nem vállalhatta, mert már nem is engedték meg neki vezetőtársai, hogy jelenlétével béklyóként nehezeden rájuk, megkösse kezüket.

Kádár politikai pályája „felfelé buktatásával”, pártelnökké választásával lezárult. Mégsem a csúcson fejezte be életét, mivel egy év múlva, röviddel halála előtt lemondott erről a tisztségről. Nem akarta pártját akadályozni a békés átmenet előkészítésében, új helyének megtalálásában a rohamléptekkel közelebbi új világban. Nem sokkal halála után pártja a nemzeti kerekasztal-tárgyalásokon visszavonhatatlanul utat adott a rendszerváltozásnak, előbb megfosztotta magát alkotmányos előjogaitól, majd önmagát is felszámolta.

Az értékelés dimenziói: a városi-ipari munkásság, az ország és a nemzet

■ A végső politikusi és politikai kudarc, a rendszerváltás határozza meg a teljes politikai pálya értékelését? Esetleg ellenkezőleg, nem a vég, hanem éppen a kezdet, az 1956-os szembefordulás a nemzettel, a Nagy Imre kivégzésével kapcsolatos személyes felelősség, az elkövetett bűn vetne olyan árnyékot Kádárra, amely elzárja őt a

tárgyilag, a minden vezető politikusnak járó megítéltetés lehetőségétől? A bevezető gondolatok alapján mindkét felvetést el kell vetnünk – még akkor is, ha a hatalmának kezdete nem mentes a büntől, a vértől, és akkor is, ha politikai pályájának vége egyúttal kurzusának és a nevével jelzett rendszernek is a vége. Nem ítélezhetünk kizárólag erkölcsi megfontolások alapján. Hibát követnénk el akkor is, ha kizárólag az utolsó életszakasz, a bukás, illetőleg a rendszerváltozás fényében vizsgálnánk a társadalom, a nemzet előtt álló kihívásokra adott válaszait. Abból, hogy hatalomgyakorlása miként indult, illetve abból, hogy politikai tevékenységének utolsó szakaszában nem találta meg a megoldást, nem következik sem az, hogy egyenes út vezetett a kudarchoz, sem az, hogy korábban, más időkben, más körülmények és feltételek között sem talált feleletet a felmerült problémákra.

Tekintsük tehát most át Kádár politikusi tevékenységét abból a szempontból, hogy mikor mit tett a társadalom, az ország és a nemzet alapvető érdekeiért. Milyen párhuzamok és milyen eltérések voltak politikai pályája és a magyar társadalom, az ország és a nemzet sorsának alakulása között a huszadik század közepső és utolsó harmadában.

Ahhoz, hogy egy rövid összefoglalásban ez a munka elvégezhető legyen, le kell egyszerűsíteni a feladatot. A következőkben először nem az egész társadalommal, hanem a városi és ipari munkásság 20. századi sorsával állítjuk párhuzamba a politikusi pályát. Tesszük ezt azért is, mert Kádár mindenekelőtt e társadalmi osztály érdekeit akarta szolgálni. Másodszor: az ország helyzetének változásával vetjük össze életművét. Ebben az esetben a társadalom és az állam általános helyzetének alakulása és ezzel összefüggésben a hatalom belső és külső elfogadottsága, legitimitása lesz az összehasonlítás másik oldala. Harmadszor: a nemzetnek mint történelmi, kulturális és politikai közösségnek az 1930 utáni történetével mérjük össze Kádár pályájának alakulását.

Végül együtt vizsgáljuk a négy mozgástrend azonosságát vagy különbözőségét, a csúcs- vagy töréspontok időbeli egymásba esését vagy eltérését. Elemezzük, Kádár mikor és hogyan képviselte osztálya, hazája és nemzete érdekeit, mikor volt képes az őket ért kihívások felismerésére és a megfelelő válasz kidolgozására.

Kezdjük a városi-ipari munkássággal. Ennek az osztálynak az 1929–1933-as gazdasági világválság és annak következményei erősen megtépázták amúgy sem erős pozícióit. E csoport létszáma 1930-ban meghaladta a félmillió főt. A harmincas évek második felében az ipar lassú fellendülésének, majd a győri program beindításának következtében a nagyüzemi munkásság számbelileg jelentős mértékben gyarapodott. E csoporton belül csökkent a többgenerációs szakmunkásság súlya. A világháborút megelőző években a konjunktúrának, a családi pótléknak, a fizetett szabadságnak, a nyolcórás munkaidőnek köszönhetően a városi munkásság helyzete valamit javult. Ebben az időszakban a hagyományos baloldali, szociáldemokrata mozgalmat erős kihívás érte a jobboldali radikalizmus felől, amit jól reprezentált a nyilas-hungarista pártok 1939-es választási előretörése – különösen az ipari városokban. Az ipari-városi munkásság 1944-re sanyarú szociális-gazdasági helyzetbe került, pártja a föld alá szorult, és nem merete, illetve nem tudta rávenni tömegeit a német fasizmussal szembeni aktív ellenállásra.

1944 végétől, 1945 elejétől a kép nagyot változott – természetesen nem anyagi-szociális értelemben. Az újjáépítés feltételezte a munkásság áldozatkészségét, másrészt a baloldal két erős pártja elsősorban rájuk építve-hivatkozva igyekezett meghatározó szerephez jutni az ország politikai életében. 1948 után ismét változott e társadalmi csoport helyzete, éppen akkor, amikor a munkásosztály vezető szerepét hangoztatva a kommunisták kisajátították a hatalmat. Ebben az időszakban a munkásmozgalom

egyik felét felmorzszolták, másik fele pedig mintegy felszívódott a párt- és állami gépezetbe. A szakszervezetek elvesztették eredeti érdekképviseleti szerepüket.

Bár az erőltetett iparosítás következtében gyors ütemben bővült a nagyipari munkásság létszáma, életszínvonala 1950 után romlani kezdett. Az 1951–1956 közötti időszak egészében csalódást jelentett a munkásság nagy tömegeinek.⁹ Nem véletlen, hogy sok, főként fiatal munkás vett részt a felkelésben, az 1956. októberi és novemberi fegyveres küzdelemben, majd jelentős munkástömegek támogatták sztrájkmozgalmukkal a nemzeti ellenállást.

Kádár kezdettől arra törekedett, hogy a városi-ipari munkásságot kivonja a hatalommal szemben állók táborából, előbb semlegesítse, majd megnyerje politikájának. 1957-ben, a nehéz gazdasági helyzet ellenére, e társadalmi réteg példa nélküli reálbéremelést kapott, 1958-ban pedig életviszonyainak átfogó javítása is napirendre került.¹⁰ Az ipari munkásság helyzete minden tekintetben és gyakorlatilag folyamatosan javult az 1978-ig tartó időszakban.

1972-ben újabb általános béremelésben részesült a nagyüzemi munkásság. Egy pillanattal azelőtt, hogy az olajválság kitört volna. Szerencséjére a válságáztatok továbbra is fontos, nehezen nélkülözhető szerepet játszottak az exportban. Továbbá: a városi-ipari munkásság továbbra is a fő *hivatkozási* bázisát jelentette az akkor *a fejlett szocializmus építését nem túl sok meggyőződéssel propagáló hatalomnak*, de a lengyel munkásság lázadásai is óvatosságra intették a magyar politikai vezetést. Részben ezzel magyarázható, hogy amikor az 1970-es évek végétől visszafogták a lakossági fogyasztás növekedését, majd amikor utat engedtek a kisvállalkozásoknak, akkor – kompenzálásként – a nagyipari munkásság lehetőséget kapott vállalati munkaközösségek alakítására, a második gazdaságba történő bekapcsolódásra. A baj csak az volt, hogy ezekkel az intézkedésekkel ugyan védeni lehetett a munkásság életszínvonalát, de nem lehetett megoldani a magyar ipar strukturális problémáit.

Közben – minden igyekezet ellenére – csökkent a munkásság közéleti szerepvállalási készsége, aminek hátterében ott húzódtott a fogyasztói-polgári értékrend térnyerése, a kompetencia hiánya és a túlmunka, a második gazdaság energiaemésztő hatása is.¹¹ Erre jött a növekedést serkentő gazdaságpolitika 1986 végén bevallott fiaskója. Ekkor már a munkásság nagy része megértette: közeleg a veszély, a valóságos, a tömeges elbocsátásokkal járó válságkezelés, megrendül a rendszer, és vele a teljes foglalkoztatottság is odalesz.

Hogyan alakult az ország helyzete 1930 után? 1938-ig a lassú gazdasági javulás volt a jellemző, miközben Magyarország lassan sodródott a német fasizmus irányába. Az első zsidótörvény és az első bécsi döntés ezt a folyamatot felgyorsította, és egyúttal nehezen visszafordíthatóvá tette. A felfelé mutató ív, amely még 1940-ig bizonyos értelemben kitartott, 1941-től drasztikus fordulattal lefelé váltott, egészen 1944-ig, a magyar politikai elit kiugrási kísérletének kudarcáig és a magyar fasizmus hatalomra jutásáig vezetett.

Az „eredmény” nem is maradt el: az ország rendkívül rossz nemzetközi megítélése egészen 1946-ig tartott, és a párizsi békében is kifejezésre jutott. Ezen azok a sikerek sem tudtak változtatni, amelyek az új, demokratikus berendezkedés kiépítését, a földreformot, az újjáépítést kísérték. Az egypárti diktatúra bevezetésével felgyorsult a modernizáció, de az ország helyzete egészében romlásnak indult: beszorult a szovjet birodalomba, és a félelem lett úrrá rajta. Hiába volt az 1953–54-es desztalinizálási hullám, mert a belharc, a következetlen leszámolás a múlt hibáival, bűneivel politikai és erkölcsi válsághoz vezetett. Az 1956-os felkelés kiemelte ebből a meghasonlott állapotból az országot, de a szabadságharc leverése, a durva elnyomás mélypontra vitte a magyar társadalmat.

Nem volt könnyű elmozdulni ebből a sokkos állapotból. A mezőgazdaság nagyüzemesítése s a vele járó feszültségek és konfliktusok lassan elterelték a figyelmet a közelmúlt tragédiájáról. Majd a világszocializmus erősödése, Hruscsov offenzív politikája, a javuló életszínvonal jelentős hatást gyakorolt a közvéleményre. Emellett a magánélet tiszteletben tartása, az utazási, érintkezési lehetőségek bővítése észrevehető változásokat hozott az ország életében, a közhangulatban, és már 1960-tól javulni kezdett külső megítélése is. Még meredekebben ívelt felfelé az ország útja az 1966 és 1972 közötti időszakban, amikor a gazdaság növekedése és reformja, a sokszínűbb és érdekesebb kulturális élet reális alapokon javította a társadalmi és értelmiségi közérzetet, formálta pozitívrá a nemzetközi közvéleményt Magyarországról. Ez a kép akkor sem változott, amikor a valós gazdaság teljesítőképessége gyengülni kezdett, és amikor 1974-től beindult a külső eladósodás első hulláma.¹²

1979 és 1986 nem alkot külön ívet az ország életében, mert a viszonylag sok kisebb történés, változtatás nem bizonyult átütőnek – nem sikerült kijutni a veszélyzónából. Romlani kezdett a társadalmi közérzet, egyre világosabbá vált a perspektíva-vesztés. Paradox módon az ország nemzetközi megítélése reformpolitikájának, liberalizálódó közéletének köszönhetően tovább javult. Bár ebben a pozitív véleményben a többi európai szocialista ország romló teljesítménye, a változásoktól való merev elzárkózása is szerepet kapott.

Az 1986 utáni válsaggal az ország gazdaságilag tovább gyengült, a rendszer legitimitása megrendült. Közben az ellenzék megerősödött, az állampárt belátta a radikálisabb válságkezelés és reform szükségességét, majd elfogadta a rendszerváltozás lehetőségét – mindez együtt sajátos helyzetet teremtett.

A mélyülő gazdasági nehézségek, a félelem a jövőtől és a remény, a szabadság érzése alakította a társadalom hangulatát. A békés átmenet megmentette az országot attól, hogy a válság magával rántsa a mélybe.

Végül, de nem utolsósorban, *miként alakult a nemzet sorsa Kádár politikai életének időszakában?*

1930 és 1937 között nem történt nagy változás. A Trianonban elszenvedett sérelem nyomán megerősödött nacionalizmus még nem vált önveszélyessé, a revízió igénye még nem vezetett a fasizmusnak tett elfogadhatatlan engedményekhez. A területi visszacsatolások egy része ugyanolyan etnikai problémákat vetett fel, mint az elcsatolások egy része. A német és az olasz fasizmus segítségével elért kiigazítások – e hatalmak megsemmisítése miatt – pírusszi győzelmeknek bizonyultak. Ez csak akkor lehetett volna másként, ha a magyar politikai elit az elkerülhetetlenül közelgő verekedés láttán képes megfordítani az ország szekerét. Erre azonban másfél év sem volt elég a számára. Bár a magyar nemzet ingoványos talajon haladva elért bizonyos sikereket, 1944-re a mocsárba süllyedt. Ezzel ismét kiszolgáltatta magát a nagyhatalmaknak – amelyek kockázat nélkül dönthettek sorsáról.

E nagyhatalmak közül igazi rendelkezési jogot a Szovjetunió szerzett a magyar nemzet fölött. Az 1944 és 1947 közötti időszakban Moszkva még adott a látszatra, megtűrte a demokráciát, de azután a kommunista párt monopolhelyzetbe segítségével megindult az ország szovjetizálása.¹³ Az ország nem nyerte vissza teljes függetlenségét, és korlátozott maradt szuverenitása. A magyar nemzet védelembe szorult. Ez az állapot 1953-ban, Sztálin halála után, furcsa módon szovjet ösztönzésre, Nagy Imre miniszterelnöksége alatt kezdett változni.

1956-ban elemi erővel tört elő a magyar népből a szabadság, a függetlenség utáni vágy.¹⁴ A nemzet felemelkedett félig térdelő helyzetéből (Németh László emelkedő nemzetről írt 1956. november elején), de a túlerővel szemben elveszítette szabadságharcát. Egy évtized kellett ahhoz, hogy a nemzeti tudat, büszkesége a nyilvános

ságban is újra megnyilvánulhasson. Ez az újjáéledés nem kötődött szorosan a sérelmek újraéléséhez, a hagyományos nacionalizmushoz, amely ugyanakkor soha nem szűnt meg teljesen. Itt és ekkor a nemzeti érzés erősödése inkább kapcsolódott a modernizációs folyamat sikereihez, a reformokat megelőző helyzetelemzésekhez, az azokat övező önkritikus szemléletmódhoz, a szocializmus és a szocialista ideológia térnyeréséhez, legitimmé válásához.

Kiderült: az antinacionalista nemzetépítési stratégia képes eredményekre – az előbb említetteken túl azért, mert szakítva a korai és késői ötvenes évek gyakorlataival, egyre többet igyekezett magába fogadni a nemzeti múltból, az évszázadok során felhalmozott kulturális kincsből. Az 1960-as évek végére, az 1970-es évek közepére kialakult az a minimális egyetértés a kommunista párt és a mértékadó értelmiségi csoportok között, amely a nép, a munkásság és a parasztság polgári lét felé araszolásával, kulturális felemelkedésével a háttérben igazolni látszott a szocialista nemzet elképzelését. A magyar külpolitika ebben az időben már nem „felülről”, az internacionalizmusból kiindulva csinált helyet a nemzeti érdekeknek, hanem fordítva: a szocialista országok szövetségét a nemzeti érdekekből vezette le. Ez a folyamat 1974–75-re eljutott a határon inneni és túli magyarság kulturális közösségének a megfogalmazásáig, a kettős, az állampolgári és a nemzeti identitás megkülönböztetéséig, addig, hogy az MSZMP kijelentette: a helyes nemzetiségi politika, a kollektív kisebbségi jogok szavatolása része a szocializmusnak és a szocialista országok közötti érintkezésnek.¹⁵ Ezeknek az elveknek azonban nem sikerült érvényt szerezni, a határon túli, kisebbségi sorsba szorult magyarság helyzete nemhogy javult volna, hanem gyorsuló ütemben romlott a hetvenes években – legalábbis Romániában és Csehszlovákiában. A nyolcvanas évek elején emiatt szétesett a politikai elit és az értelmiség közötti kölcsönös megértés, azt egyre inkább a kölcsönös türelmetlenség váltotta fel. A hatalom több megértést, az értelmiségi közvélemény keményebb fellépést várt el, amit a felek egyre kevésbé kaptak meg egymástól.

A határon túli magyarokkal kapcsolatos hivatalos magatartás 1985-től kezdett megváltozni. 1988-ban az MSZMP egyértelművé tette: a határon túli magyarság a nemzet részét képezi. A budapesti kormánynak kötelessége az emberi jogok normáinak betartatása, a magyar kisebbségek érdekében fellépni.¹⁶ 1988-tól így is történt.

Az összehasonlítás: értékelés

■ Ezzel elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol összehasonlíthatjuk Kádár János életútját a városi-ipari munkásság, az ország és a nemzet 1930 és 1989 közötti mozgáspályájával. Képzelteteli ábránkon a legtöbb párhuzamot Kádár életével a városi-ipari munkásság sorsának alakulása mutatja. Igaz ez az 1930 és 1940 közötti évtizedre. Ebből a közös trendből Kádár – súlyos egzisztenciális kockázatot vállalva – az illegális kommunista pártmunkával, majd pártvezetői tevékenységével emelte ki magát. Bizonyos értelemben majd 1945-ben éri őt utol osztálya. Ettől kezdve együtt emelkedik és fordul lejtmenetbe az osztály és a politikus pályája, még ha 1956-ig nincs is ok-okozati kapcsolat a két mozgás között. Ekkor viszont éppen drámai összeütközésre kerül sor a munkásmozgalom és egyik vezetője között. Ezt az ellentétet Kádár a munkásosztály „igazi” és távlati érdekeire hivatkozva igyekezett feloldani, majd – kisebb habozás után – ezekre az érdekekre való hivatkozással verette szét a munkástanácsokat, fegyvelte meg a szakszervezeteket, tiltotta meg a szociáldemokrata párt működését.

Kádár eközben is ügyelt arra, hogy munkáspolitikusként szerepeljen, és úgy is kezeljék őt. E kemény összeütközés után soha nem feledkezett meg a városi-ipari munkásságról, minden tőle telhetőt elkövetett helyzetének javítására. Az ország első embereként olyan gazdaság-, társadalom- és szociálpolitikát igyekezett megvaló-

sítani, amely – elvi és gyakorlati megfontolások okán is – középponti kérdésként kezelte a munkásság helyzetének, életkörülményeinek javítását. Az 1956 utáni három évtizedben tehát nemcsak a gazdaság, az ipar és a technológia spontán fejlődése alakította az iparban dolgozók sorsát, hanem a tudatos politikai szándék is. Oly mértékben így volt ez, hogy azután sem változott a társadalompolitika prioritása, és azután sem gyengült az ipar érdekérvényesítő képessége, miután a hetvenes évek elejére megállt az ipari foglalkoztatottság növekedése, majd egyes iparágak és nagyvállalatok válságba kerültek. A párhuzam fennállt az utolsó, 1986–88 közötti, lefelé ívelő életszakaszban is. Kádár pozíciója együtt gyengült a városi-ipari munkásságéval, ő ezzel vélhetően inkább tisztában volt, mint saját helyzetének romlásával, tekintélyének megrendülésével. Előbb érezte meg, hogy nincs már módjában az addig alkalmazott eszközökkel megvédeni a gyáripart, a bányászatot, hogy nincs már kellő mozgásteret a válság elkerülésére, mint hogy belátta volna, át kell adnia valakinek a marsallbotot. A városi-ipari munkásság felismerte: Kádár és pártja már nem képes megvédeni, változtatni kell a dolgok menetén, de félelemmel tekintett a jövő felé, ezért kivárára rendezkedett be.

Más, bonyolultabb a kapcsolat Kádár élete és az ország sorsának alakulása között. Az 1930-as évtizedben az ország helyzete nem javult, ahogy nem javult Kádáré sem. Az 1938 és 1940 közötti időszak ideiglenesnek bizonyult sikerei rá ellenkező hatást gyakoroltak, és személyes aktivizálódásra készítették baloldali és nemzeti elkötelezettsége okán egyaránt.

Meg akarta állítani az ország – szerinte és az egész magyar progresszió szerint – szakadék felé futó szekerét. 1940 és 1944 között aktívan szembeszállt hivatalos országával, antifaszizmusa megtanította a szövetségesek keresésére. A következő időszakban megint párhuzamossá vált az ő politikusi és az ország haladási iránya. Ennek „a fordulat éve” vetett véget, amikor a kommunisták felgyorsították az „idő fogaskerekét”, és hozzáálltak az ország, a társadalom teljes átalakításához. A szövetséget a diktatúra váltotta fel, amelynek kiépítésében Kádár is fontos szerepet vállalt. Nem sokkal később ez a cselekedete ellene fordult, mert kiderült: igazi ellenségei nem a társadalomban, hanem pártjában vannak. Bebörtönzése az ország megfélemlítésének része volt, annak folyamatába illeszkedett. 1954-es szabadulása is következmény, a társadalom megnyugtatóására, a hatalom és a nép közötti feszült viszony enyhítésére irányuló politikai törekvés következménye. Ez a sorsközösség egészen 1956. október végéig megmaradt, még akkor is, amikor a felkelés ereje a párt élére dobta. Ekkor viszont felbomlott, mert Kádár szembefordult az országgal és a társadalmi elvárásokkal.

A szembenállás a megtorlások lezárása után is megmaradt. Egyrészt mert a diktatúra a konszolidáció után is a helyén maradt, bár már nem kellett közvetlen erőszak a működéséhez, másrészt mert a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése jelentős feszültségekkel járt.

A megtorlásokban súlyosan vétkes volt Kádár. A falu modernizálásában viszont neki lett igaza. Az 1961 és 1980 közötti két évtizedben ismét párhuzamos irányba állt az országnak és vezetőjének életpályája. Furcsa is lett volna, ha másként van, hiszen természetes kell hogy legyen az ország és vezetője életének illetően egymáshoz kapcsolódása, ha sikeres a kormányzása, uralkodása. Bár a diktatúrák, a személyes egyeduralmak meghosszabbíthatják élettartamukat, mert erőszakkal és külső támogatással jelentős sikerek nélkül is működhetnek egy ideig. Így a korszak Kelet-Európiájában a pártvezetők többsége hosszú időt tölthetett el posztján.

Ez a párhuzam megmaradt a stagnáló, védekező 1979–84 közötti periódusban is. Kádár tovább növelte tekintélyét, Magyarország őrizte, sőt a második olajrobbanás

és a lengyel válság közepette javította is nemzetközi elismertségét. A fordulat e téren 1985–86-ban következett be, amikor a külső eladósodás megduplázódása megtépázta a magyar gazdaságot, és kétségek merültek fel gazdaságpolitikájával szemben. Gorbacsov színre lépése és látványos politikája rövid távon visszaigazolást, elismerést jelentett a magyar reformpolitikának, hosszabb távon viszont leértékelt Magyarországot. Már nem volt szükség közvetítő szerepére a Szovjetunió és a Nyugat között. Ráadásul a Brezsnyev-doktrína 1986 végi visszavonása után már nem lehetett komoly szovjet gazdasági és katonai segítségre sem számítani. A szovjet védőernyő megszűnése nehezítette Kádár dolgát, aki szocialista megoldást igyekezett találni a válságra. Ezzel szemben a gazdasági válságjelek szaporodása rontotta ugyan a társadalom közérzetét, de egyúttal új lehetőségeket tárt fel az ország előtt. Így tehát az ország és Kádár közös életének utolsó szakaszában – bár „mindketten” válságba jutottak – ellentétes irányú folyamat játszódott le. Kádár a válság elhatalmasodásával, politikai tőkájének fogyásával elveszítette esélyeit, az ország, a társadalom bajai ellenére megőrizte tartását, és új esélyekhez is jutott.

Hogyan alakult Kádár és a nemzet viszonya? Talán érdemes úgy fogalmazni: 1940-ig nem vettek tudomást egymás létezéséről. A nemzet nem akarta saját jogán, elvei tiszteletben tartásával befogadni, Kádár pedig azért is, mert savanyú volt a szőlő, nem akart belépőért könyörögni. 1940-től megváltozott a kép: a kommunista politikus szerette volna megmenteni a nemzetét, és most ezért újította fel harcát az uralkodó ellittel, majd a végveszély óráiban ebből a körből is igyekezett szövetségeket találni. Sajátos helyzet volt ez: Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szekfű Gyula és Csermanek (Kádár) János egy fronton...

Minden belső konfliktus és ellentét ellenére ez a szoros kapcsolat 1947-ig megmaradt. A nemzet még bízott abban, hogy a kommunisták, ha nem is revízióval, de segítenek méltóságát, önbecsülését visszaszerezni. Ők pedig ekkor még ugyanígy gondolták: ha tiszteletben tartják a nemzetet, ha fellépnek a területi-etnikai igazságtalanságok ellen, a kisebbségi magyarság érdekében, akkor saját ügyüket is előrelendítik. Nekik sem volt könnyű szembesülni azzal, hogy ebbeli törekvéseiket a szovjet külpolitika nem támogatja. Cserében viszont a magyar kommunisták segítséget kaptak a hatalom megszerzéséhez és kisajátításához. Ezt a megoldást Kádár elfogadta – ezzel meglazította a köteleket, amely őt a nemzethez kapcsolta.

Majdnem egy évtized kellett, hogy a két „fél” újra találkozzon. Erre a találkozóra drámai körülmények között került sor. Kádár 1931 után másodszor is kilépett politikai nemzetéből. Míg azonban először „lefelé” száműzte magát onnan, ahová be sem akarták engedni, addig másodszor „felfelé” távozott, hogy idegen erőtől segítve kerüljön hatalomra, és a nemzet érdekeire hivatkozva „fegyelmezze meg” az országot.¹⁷

A szembenállást a hatvanas évek elején-közepén váltotta fel az egymás mellettiség. Kádár egy internacionalista, antinacionalista nemzetépítési programot próbált megvalósítani. Nem sikertelenül. A nemzet a hatvanas évektől kezdve fokozatosan újraépült, gazdagodott történelmével, hagyományaival, a büszkeséggel, majd a kulturális azonosság, a sorsközösség hangsúlyozásával. Ám ez a nemzetstratégia adósa maradt a határon túli magyarságnak, mert nem vállalt olyan konfliktust, amely kockázattal jár.

Kádár mindig óvatosságot tanúsított a határon túli magyarság ügyeiben, mert nem akarta megengedni, hogy nacionalizmussal vádolhassák szövetségesei. Az ő megértésük, támogatásuk hiányában nem akart engedni a felerősödő nemzeti érzésnek, nehogy a vélhető kudarc után két tűz közé kerüljön az ország, a nemzet, a határon túli magyarság és ő maga is. Belátva, hogy ez a politika nem hoz eredményt, élete végén utat engedett a nyílt sisakos fellépésnek, egy új, a kulturális nemzetfoga-

lomra épülő stratégia kidolgozásának. Kicsit hasonlóan alakult a helyzet, mint az ország és az ő pályáíve esetében. Kádár gyengülése nem törte meg a nemzet erősödésének folyamatát, ellenkezőleg, felgyorsította, de ekkor már nem volt szó a szocializmusról, a szocialista nemzetről.

A kihívások mércéjén mért életút és örökség

■ Reményeink szerint ez a többdimenziós összehasonlítás egyúttal értékelés is, amely lehetővé teszi a választ arra a kérdésre is, hogy Kádár mikor ismerte fel helyesen az ország és a nemzet előtt álló kihívásokat, mikor tévedett ezeket illetően. Ezen a ponton kötelező, hogy ne szakadjunk el a kor realitásaitól és az ő valódi ideológiai beállítódásától, ne valamely elvont eszmény és ne valamiféle utólagos bölcsesség könnyedségével ítélkezzünk. Mindebből kiindulva 1940 és 1947 közötti életpályája sikeresnek tekinthető. 1948–49-ben nem ő döntött, de nem ismerte fel az akkori politikai stratégia veszélyességét. 1956-ban antikapitalista-antisztálinista alapon állva hozott rövid időn belül egymással gyökeresen ellentétes döntéseket. Ezekről annyit el kell mondani, hogy az ország helyzete volt az, amely nagyokat változott, Kádár ekkor inkább követte, mint diktálta, irányította az eseményeket. Nem volt kötelező a szovjetek oldalán szerepet vállalnia, de tudta, ha ő nem vállalja, akkor másra bízzák. Tudnia kellett: ez a körülmény nem ad felmentést semmire. Érvényes válasz volt ez, amelynek erkölcsi tartalma mindig is vita tárgya lehet.

Kádár az 1950-es évek végétől a hetvenes évek elejéig a nagyobb ügyekben általában helyesen döntött: a kollektivizálásról, 1956 kivonásáról a napi politikából, a társadalom szövetségesként való kezeléséről, arról, hogy Magyarországnak ki kell maradnia a kommunizmus Szovjetunióban meghirdetett építéséből, a reformról.

Ezután a hetvenes évek közepén hibázott, amikor a gazdasági világválság kellős közepén – a külső nyomásnak is engedve – jóléti szocializmust ígért, majd amikor a program lefulladásá után sem akart radikálisabb válságkezelést és reformokat. Végül hibázott 1984-ben a gazdasági növekedés mesterséges felgyorsításakor.

Külpolitikája viszont éppen akkor teljesedett ki, amikor belül szaporodtak a nehézségek. A nemzeti érdek védelmében s a nemzetek és rendszerek együttműködésének elkötelezett híveként egyre több konfliktust vállalt a szovjet vezetőkkel. Ezzel együtt, mint ahogy a nyolcvanas évek fejleményei megmutatták, nem tudta kivezetni hazáját a válságból, pedig a kelet-európai vezetők közül talán neki lett volna egyedül esélye arra, hogy a nép támogassa ilyen irányú erőfeszítéseit.

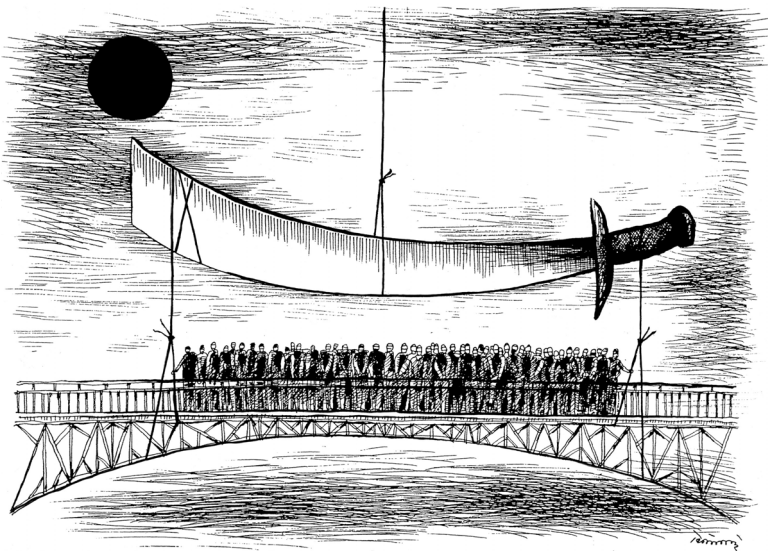
Öröksége? Kurzusa vereségbe torkolt, rendszere eltűnt a gazdaságból, a politikából. Ilyenkor leginkább a paternalizmus következményeit: a társadalmi magatartást szokták említeni. A történész annyit mondhat: abban, hogy szemben a szép számú 20. századi magyar rendszerváltásokkal, az 1989-es békés lehetett, Kádár évtizedes politikai gyakorlata, realizmusa – a köpenye, amely alól a reformer, a rendszerváltást elfogadó politikusok is kibújhattak – is szerepet játszott. Nem lehet elfeledkezni örökségének anyagi, szellemi elemeiről sem, a viszonylagos jólétről, a stabilitásról, a kulturáltságról, a felgyülemlett gazdasági és nemzetközi tapasztalatokról.

■ JEGYZETEK

1. Bálint György a következőt írta erről: „Az elnyomott, kizsákmányolt emberek tömegét a személyes sérelmek rendszeres, koordinált tömege teszi harcossá: a tömegeknél a személyes és az általános, a gyakorlati és az elvi oszthatatlanul egy.” Bálint György: *A toronyőr visszapillant*. I. Magvető, Bp., 1966. 689.

2. Nem tudjuk, olvasta-e előzőleg József Attilát, vagy ekkor, huszadik évéhez érkezve ismerte-e már a *Tiszta szívvel*. Az biztos, hogy néhány héttel azt követően, hogy csatlakozott a kommunistákhoz, meghallgatta a költő egyik előadását a proletárkulturáról. Kádár János: *A szocialista Magyarorszáért*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1972. 405–407.

3. A szöveg így folytatódik: „A háború menetében és az emberiség életében döntő fordulat előtt állunk. Ez a fordulat Magyarország helyzetét alapjában érinti, sok múlik azon, hogy a magyar munkásság hol áll, hogy állja meg a helyét és mit akar.” In: *Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1935-1945*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1964. 416–417.
4. Kádár erről a börtönből történt kiszabadulásakor a következőket írta: „Azt mondhatom, hogy amit én – és persze nem csak én – az utolsó négy év alatt átéltem, az nem embernek való. Ha lehetne sorsot cserélni, akkor inkább választanám, hogy mint kommunista üljek egy kapitalista ország börtönében tizenkét évet, mint a saját Népköztársaságom börtönében 12 hónapot.” Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS 276. f. 65/44. ó. e.
5. *Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956*. Osiris – Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2001. 215–239. A Farkas Vladimirnek tett vallomása során a legképtelenebb dolgokat is magára vállalta, amit kihallgatója is észrevett.
6. Ebben az időszakban egyetlen szóba jöhető, mert a szovjetek által is elfogadott utódja Komócsin Zoltán lett volna, de ő viszonylag fiatalon, 1974-ben meghalt.
7. Nem véletlen, hogy a demokratikus ellenzék 1987-ben érezte elérkezettnek az időt, hogy Kádár menesztésére szólítsa fel a hatalmat gyakorló kommunista pártot. Lásd Kis János–Kószeg Ferenc–Solt Otília: *Társadalmi szerződés. A politikai kibontakozás feltételei*. Beszélő 1987. 2. (Különszám).
8. Lásd erről Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Napvilág Kiadó, Bp., 2006. 13–26, 121–138.
9. Ehhez a témához lásd Belényi Gyula–Sz. Varga Lajos: *Munkások Magyarországon 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Bp., 2000.
10. Az MSZMP KB 1958 októberében határozott a munkásosztállyal kapcsolatos egyes kérdésekről. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Kossuth Kiadó, Bp., 1973. 272–277.
11. Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX század második felében*. Osiris Kiadó, Bp., 2005. 224–232, 286–296.
12. Lásd erről Földes György: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986*. Maecenas, Bp., 1995.
13. Erről az időszakról különbözőképpen vélekedik a magyar történeti irodalom. Újban erősödik az álláspontról, miszerint a szovjetizálás már 1944 végén megkezdődött. Gyarmati György: *A Rákosi-korszak*. Osiris Kiadó, Bp., 2012.
14. Részletes áttekintést ad erről Standeisky Éva: *Népruralom ötvenhatban*. Kalligram – 1956-os Intézet, Bp., 2010.
15. Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Napvilág Kiadó, Bp., 2007. 178–186.
16. Szokai Imre – Tabajdi Csaba: *Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés*. Magyar Nemzet, 1988. február 13.
17. Azt a beszédét, amelyben bejelentette: ami októberben történt, az nem forradalom, hanem ellenforradalom volt, és leszámol a nép ellenállásával – mintegy magyarázatként –, azzal fejezte be, hogy „a nemzetnek élnie kell.” Népszabadság, 1956. november 27.

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS

IT'S ALL OVER NOW, BABY BLUE

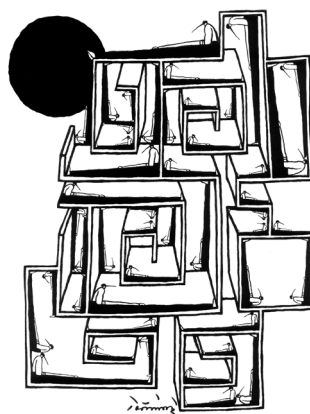
Antikommunizmus ma

A kommunizmus mint a kapitalizmus ellentéte – vagyis a bérmunka, az árutermelés, az idegen munka elsajátítása, a termelők és a termelőeszközök elválasztása, a munkamegosztás, az állam és a hierarchia (az intézményes kényszer), az eleven élet alárendelése elleni mozgás – mindaddig fennáll, ameddig a kapitalizmus. Ha úgy tetszik, a kapitalizmus negatív tükörképe.

A kommunizmus mint örök utópia nem azonos evvel. A kommunizmus mint a magántulajdonnak (különösen a földtulajdonnak és a rabszolgaság különféle formáinak) az ellensége, a szimbiotikus természet fő elemeit közjavakká nyilvánító, az együttműködő, radikálisan egyenlő, intézményesüléstől eltiltott közösség (komuna) szószólója több ezer éves, és a *commons* utópiájának mai formáiban most is él.

A kétféle kommunizmus – a marxi kommunizmus és a rousseau-i szocializmus – filozófiailag különbözik, történetileg vegyül. A történelmi szocializmus (azaz a munkásmozgalom a maga pártjaival, szakszervezeteivel, munkástanácsaival, forradalmi közjátékaival) – bár inkább Marxra hivatkozott – mégis: alapvetően rousseau-i természetű maradt (bár Rousseau maga nem volt szocialista) a magántulajdon, a csere, a profit, a pénz (azaz lényegében az értékforgalom) iránti mély bizalmatlansággal, etatizmussal, a jogi úton kikényszerített, kodifikált, szabályozott jövedelmi és jogegyenlőséggel, újraelosztással, a társadalmi egyensúly szisztematikusan eltolásával a gyárontalan osztályok javára. [...]

Rövidített szöveg. A tanulmány teljes szövege, hivatkozásokkal, a Többség című kolozsvári filozófiai folyóirat szerkesztés alatt álló számában jelenik meg.

Három képlet harcol itt egymással: a fasiszta tézis szerint a kommunizmus és a liberalizmus azonos, a liberális tézis szerint a fasiszmus és a kommunizmus azonos, a sztálini tézis szerint a liberalizmus és a fasiszmus azonos.

Marxista politikát úgyszólván senki se folytatott még. A „létező szocializmus” (és ezen én ma már nem pusztán a keleti tömb, a szovjet rezsimek változatát értem, hanem a nyugati szociáldemokráciát és a harmadik világbeli, „fejlesztő”, baloldali/katonai etatizmusokat is) a proletariátust a tőkés rendszer (az árutermelő és bérmunkarendszer) belső elemének tekintette, amelynek a gazdasági, szociális és rendelkező részhatalma, ha eléggé megnövekszik, szocializmussá nő. Ha pedig a proletárhatalom teljes – értve ezen a magántőke társadalmasítását (a „köztulajdon” túlsúlyát) és a munkásszervezetek stabil politikai hatalmát –, akkor ez maga a szocializmus.

Ezért a „létező szocializmus” különféle alakváltozatainak a legitimációs bázisa mindig „a kommunizmus ígérete”, amelynek két keze (1) a köztulajdon (közületi, korporatív vagy prebendális tulajdon, amelyben a végső jogcím, az elidegenítési jogotvány elvontan „az államot” illeti), és (2) a „nem polgári” politikai berendezkedés.

Ezek – a marxi kommunizmusgondolat (amely nem glorifikálja, hanem demonizálja a munkát) felől nézve – merő illúziók. Természetesen nem azt követeli a „létező szocializmus(ok)” marxista bírálója, hogy a kapitalizmus reprezentatív politikai rendszereinek leverésével bekövetkezett állapot maga legyen a kommunizmus, hanem csak azt, hogy ennek az állapotnak a fő elemei valamiképpen a kommunizmus felé mutassanak, csakugyan tartalmazzák „a kommunizmus ígését”. De hát nem tartalmazzák. A tulajdonban – amint azt már százszor elmondtam – nem a tulajdonos kiléte a fontos, hanem az, hogy a termelőeszközök el vannak-e választva a termelőktől, azaz a termelők csak a tőke közvetítésével működtethetik-e a termelőeszközöket, úgy, hogy a munkájukért viszonzásul szerződésileg kikötött munkabér szolgál megélhetésük alapjául, és nincs társadalmi hatalmuk az értéktobblet elosztása fölött. A „létező szocializmus” mindezeknek a kapitalista alapföltételeknek hiánytalanul megfelel.

A sztálinizmus és a nyugati szociáldemokrácia évtizedes uralma, befolyása után pedig aligha kell itt értekezni a proletariátus „politikai hatalmáról”, amely még illúzióknak is alig nevezhető.

Ugyanakkor – s itt kerülünk közelebb ennek az írásnak a voltaképpeni tárgyához – nem szabad a „valóságosan létező szocializmust” (a továbbiakban: reálszoc) minden további nélkül csak államkapitalizmusnak nevezni és tartani, mert a reálszoc az államkapitalizmus tág fogalmának nagyon sajátos esete. A „létező szocializmus” keleti, szovjet variánsa – noha nem volt szocializmus, hanem csak államkapitalizmus – kétségtelenül nem volt polgári rendszer. (A mai piaci kapitalizmus is egyre kevésbé polgári, mert a polgárság mint szociális, kulturális, tradicionális, „kollektív tudati”, társaslélektani tényállás, tényösszefüggés: megszűnt.) A reálszoc ígérétehez híven megsemmisítette (kisajátította) a magántulajdonos (tőkés és földbirtokos) osztályt, a döntés pillanatában még létező munkásmozgalom politikai kontrollja alá helyezte a termelést és a szociális rendszert, megszüntette a polgári reprezentáció politikai és kulturális formáit, és így tovább. Nagyjából fölszámolta (Nyugaton csak korlátozta, szabályozta, agyonadóztatással demotiválta) a piacot.

A fölhalmozási terrorrezsim (sztálinizmus) ciklusának befejeződése a kilencszázötvenes évek végén Kelet-Európában azt a benyomást keltette a reálszoc apparátusok és az irányító állami értelmiség körében, hogy a tervutasításos „parancsgazdaság” lazítása (vállalati önállóság, decentralizáció, szimulált piac, pénzbeli elszámolás stb.) mintegy „spontánul” a tömeges kényszermunka (Gulag) és politikai terror enyhítéséhez fog vezetni, amit – oda nem illő terminussal – „demokratizálásnak” tituláltak.

(Ebben is megmutatkozik a marxizmus teljes félreértelmezése, amelyet pozitivisták determinizmusnak néztek, s amelyről azt vélték, hogy hittétele: „a lét határozza meg a tudatot”, azaz a gazdaság a többi részrendszert, ami a marxista elmélet szerint

a piaci kapitalizmus egyedi sajátossága, nem az emberi állapot meghatározottsága, hiszen ez a kapitalizmus előtt nem volt igaz, és utána se lesz az.)

Így azonban a „terv” és „piac” ellentéte a kelet-európai közfelfogásban sokáig a „diktatúra” és a „demokrácia” ellentétének a szinonimája lett, mi több: a mai napig ez határozza meg a kelet-európai, regionális-provinciális jellegű liberális folklór intuitív alapdogmáját. (Tekintet nélkül arra, hogy ez történelmi képtelenség: a modern nyugati demokráciát a második világháború utáni jóléti államok alapozták meg a jog-egyenlőség – az „emberi jogok” – egyetemesen elismertetett, erős alapjogi doktrínájának, a mai nemzetközi jog fundamentumának a középpontba helyezésével, amelynek egyik eleme volt a piac tervező jellegű korlátozása, a másik a szocializmus, azaz a létező munkásmozgalom beemelése a későpolgári állam és a vállalatirányítás működtetésébe, vagyis a proletár kontrahegemónia részleges elismerése, kooptálása, pacifikálása és legitimálása.)

Ezen fölül a „terv” és a „piac”, a „diktatúra” és a „demokrácia” ellentétének megvan a maga történelmi előzménye a militáns baloldalon, ahonnan a kelet-európai, regionális-provinciális szabadelvűség genealógiailag származik.

Ez az előzmény: a fasizmus sokkja a harmincas években s emiatt a népfrontpolitika kialakulása. Az akkori „kommunista”, immár sztálinista pártoknak meg kellett érteniük, hogy a piaci kapitalizmus válságát másképp is meg lehet oldani, mint ahogy ők képzelték – tehát az osztályviszonyok érintetlenül hagyásával, a politika primátusának kikényszerítésével, a proletár kontrahegemónia széttűzésével és agresszív militarizmussal befelé és kifelé. Látniuk kellett, hogy a burzsoázia politikai befolyásának megsemmisülése nem jelenti a kapitalizmus végét, sőt: új sikereket jelent a kapitalizmus számára. A sztálini pártok a vereséget szenvedett nyugati burzsoázia szellemi hatása alá kerültek, pl. elfogadták azt a liberális elemzést, amely a fasizmust afféle feudális ellenforradalomnak láttatta, amely visszaállítaná a kasztosrendi (tehát a vérségi leszámrazáson, nem a piaci sikeren nyugvó) hierarchiát – amiben van igazság, de nem sok. A népfrontkorszak állította először szembe a „tekintélyuralmat” és a „demokráciát”, ami a lazán, homályosan körvonalazott „haladó erők” közös platformját lett volna hivatva alátámasztani. Az ekkori, immár fölöttébb konzervatív Lukács György nagy hatású műveiben föladta a „kapitalizmus” és a „kommunizmus” primér ellentétét, az ellenség megváltozott a bolsevikok számára: „racionalizmus” kontra „irracionalizmus”, klasszikus realizmus kontra dekadens ultramodernség (*avant-garde*), fasizmus kontra „demokrácia” vagy „népi demokrácia” (NEM proletárdiktatúra). A Magyarországi Tanácsköztársaság öntudatosan diktatúrának nevezte saját magát, de a kilencszázharmincas évek defenzívában lévő bolsevik pártjai immár demokráciáról, békéről, humanizmusról, rációról beszéltek, és – függetlenül az 1945–48 után hatalomra került sztálini rezsimek politikai valóságától – a bolsevik apparátusi és értelmiségi eliteknek a népfrontos humanizmus maradt az ideológiájuk, ami 1956-ban és 1968-ban világosan megmutatkozott.

A második világháború utáni sztálinista restauráció és a kiújult terror – történelmi léptékekkel mérve – epizódnak, habár iszonyú és véres epizódnak bizonyult. 1956 után egyfolytában a piaci reformok és desztalinizációs, „demokratizálási” kísérletek – összességükben kudarcos – története állt a politikai folyamatok centrumában a kelet-európai, szovjet típusú rezsimekben. Mai napig világnézetileg meghatározó ebben a régióban a piaci lazításnak és a decentralizációnak a „demokráciával” (azaz voltaképpen a metafizikai Jóval) való gondolatlan és kritikátlan azonosítása.

Három képlet harcol itt egymással: a fasiszta tézis szerint a kommunizmus és a liberalizmus azonos, a liberális tézis szerint a fasizmus és a kommunizmus azonos, a sztálini tézis szerint a liberalizmus és a fasizmus azonos.

A leggyöngébb itt a sztálini tézis, mert a népfrontkorszak óta ezt nem mindig vették komolyan. A Sztálin utáni (huszadik kongresszus és 1956 utáni, posztsztálinista) reálszoc ideológiailag is roppant gyorsan közeledett a nyugati jóléti államokhoz: az életszínvonal emelése, fogyasztás, szórakozás, szociális biztonság, egészség, tudományos-technikai fejlődés, DERŰ, rend, nyugalom, békés egymás mellett élés, enyhülés, idegenforgalom, művelődés, „a világűr békés meghódítása” és í. t. Általánossá vált a minden ízében kispolgári embereszmény: a szorgalmas, egészséges, tisztálkodó, vasalt ruhás, konform, elégedett, rendpárti, de mozgékony és víg kedélyű, hobbiknak hódoló, kertészkedő, barkácsoló, kiránduló, családszerető, kabaréközönségként a „visszасágokat” jóízűen kinevető típus, amely – valamilyen mértékben – csakugyan létezett, s amely a mai, szegényes politikai kultúrájú és kurta emlékezetű magyarországi, kelet-európai „óbaloldal” rejtett, regrediáló, nosztalgikus eszménye (is).

Ez a posztsztálinista, „reformszocialista” eszmény (és ennél azért ellentmondásosabb valósága) áll a mai ún. antikommunizmus érzésnyalábjának a fókuszában. Ez a nyugodalmass, békés fogyasztó – és népfrontos, „humanista” aurája – az ún. baloldal alapmintája, amelyet fenyeget a sztálini mozgósítás + terror elnyomott emléke. Ezért az ellenszenv „az utcai politizálás” iránt, az „ideológia” iránt (az utolsó, még mozgósító ideológia a népi emlékezetben a sztálinizmus és későbbi maradványai a hruscsovi–kádári–honeckeri korszakban), az állami kényszerek iránt, különös tekintettel a közép- és alsórétegek jövedelmét veszélybe sodró állami újraelosztás és „egyenlősdi” iránt. Ennek az értelmiségi változata: az egyéni autonómiát a piac garantálja, az állami beavatkozás minimuma.

Persze ez történelmileg örültség: az erős, mindenre állandóan kiterjedő állam a maga nyilvántartásaival, statisztikáival, a mindent megszámozó térszabályozási, közlekedési és kommunikációs rendszereivel, az egyén racionalisztikus besorolásával a különféle intézményi logikákba: a modern liberalizmus, a piaci kapitalizmus terméke – hogy a gyarmatosításról megint ne beszéljünk.

A mai kelet-európai liberálisok az állam gazdasági beavatkozása, a szerződéses viszonyok s az egyéni szabadság korlátozása metaforájának tekintik a „kommunizmust”, ezért hasonlítanak minden tekintélyuralmi törekvést a reálszoc múltához, ami tévedés: nem minden diktatúra autoritárius, a reálszoc plebejus jellege, túlzó racionalizmusa – és a hagyományos uralkodó osztályok fölszámolása – ezt egyenesen kizárja.

A jobboldalon is föl-fölbukkannak ezek a motívumok, de itt más a lényeg: itt épp az a reálszoc emléke, hogy összekapcsolta a diktatúrát az antihierarchikus, tekintélyellenes, hagyományellenes, „lefelé nivelláló”, egyenlőségi dinamikával. Itt éppen „a kommunizmus ígérete” fáj, az osztály nélküli, politikamentes társadalom kísértete. Amikor pedig a reálszoc apparátusok és értelmiség utódai simán áttérnek a piaci logikára (s ez már negyvenéves történet), akkor a piaci és a közjogi liberalizmus bolsevista trükknek tetszik. Így hát amikor a magyarországi jobboldal nem szavazza meg a „pártállami” titkosszolgálatok iratanyagának nyilvánosságra hozatalát, azt fejezi ki, hogy a posztsztálinista reálszoc polgári emancipációs aspektusát, nem pedig a rendőrállami, diktatúrás aspektusát utálja jobban. Ebben a hamisságban – hegeli módon – benne foglaltatik az igazság: a „valóságosan létező szocializmus” volt Kelet-Európa egyetlen valóságos polgári korszaka, s így lehet a mai reakció egyszerre polgárellenes és antiszocialista. (A kommunizmus tulajdonképpeni alap gondolatának mindehhez persze semmi köze.)

Természetesen ha a „polgári” kifejezést úgy értjük, hogy a polgári állapot jellemzője a magántulajdon, elsősorban a kistulajdon primátusa és a magánéletnek (elsősorban a polgárság, a középosztály magánéletének) a védelme, a *világi* ideológiai kényszer viszonylagos enyhése (ez egyébként nagyrészt történelmi mítosz: pl. a tör-

ténelmi Magyarországon, az ún. liberális korszakban [1867–1918] az államnemzeti, területi integritásos, antiföderalista nacionalizmussal és az egyházi-valláserkölcsi konformizmussal való szembenállást *büntették*, akkor persze a reálszoc nem lehetett „polgári”. De ez ahistorikus szűklátókörűség lenne. A polgári korszak (a kései kapitalizmus ma sok tekintetben kevésbé polgári, mint a reálszoc volt) jellemzője a piaci vagy államkapitalizmus mellett a *fölvilágosodás*, abban a szűkebb értelemben, amely a természettudományos-technikai módszert állítja a középpontba mint a rendszer meghatározó imperatívuszának (fölhalmozás → növekedés) szellemi tartalmát; ebből pedig az emberi viselkedés/magatartás „kormányzásának” (Foucault) új módszere következik (szemben a lelkigondozás papi technikáival, amelyek a reneszánsz és az ellenreformáció óta váltak a katolikus Európában és gyarmatain egyetemessé). Az iparosítást-villamosítást, az urbanizációt, az üzemi-vegyszeres mezőgazdaságot, az általános tankötelezettséget, az epidemiológiai és higiéniai kényszerrendszert, az első ízben átfogó jogrendszert, a szekularizációt stb. stb. összefogó tervezés tudományos módszertanra támaszkodott; az értékrend csúcsán az alkalmazott, elsősorban a műszaki és orvosi tudományok álltak – már ha a rendszer filozófiájától eltekintünk.

A hatalmi párt (az „egypárt”) tanítóhivatali és néptribuni funkcióival itt nem foglalkozom. Annyit azonban ki kell emelni most is, hogy „a Párt” politikája majdnem mindvégig (a végén a Párt politikáját Magyarországon, Lengyelországban a liberalizálás, Romániában, Szerbiában a fasizálódás tördelte szét világnézeti értelemben) történetfilozófiai alapokon nyugodott, és a Párt explicit céljai a polgári emancipáció képzetkörének variánsai voltak. Mivel az ún. szocialista forradalomnak nemcsak a kommunisztikus céljai nem teljesültek (a bővített újratermelés, evvel tehát a fölhalmozás fő eszköze a kizsákmányolás maradt), hanem még „a polgári forradalom befejezésére” avagy kiteljesítésére irányuló célkitűzései (egyenlőség) sem, a Párt egyik fő legitimációs-stratégiai technikája a nagyipari szakmunkásság privilegizálása maradt, amely nem annyira pénzben, mint amennyire naturáliákban, korporatív kedvezményekben (olcsó üdülés, sport, művelődés, szociális lakásépítés; pozitív diszkrimináció az oktatási intézményekben a munkásgyerekeknek, előnyök a politikai szelekcióban, származási túlsúly a pártszervekben, a fegyveres erőknél és az elnyomó apparátusokban; kivételes mobilitási lehetőségek; erős testületi szellem, magas fokú mozgósíttóság) nyilvánult meg. Politikailag az erősen mozgósított és indoktrinált nagyipari szakmunkásság a mobilitási csatornákon szociokulturális közelségben volt az apparátusokhoz, ezen belül az „ideológiai államapparátusok” (Althusser) reálszoc változatait benépesítő állami értelmiség egy részéhez.

Ez jelentette a hatalmi párt számára egyrészt legitimitása zálogát, másrészt – ezen belül – a proletárforradalmi kontinuitás fönntartását. (No meg támogatást a diktatúrához és a rendőrterrorhoz, amelyet a Párt egyébként nem szerzett meg. A politikailag elkötelezett „munkásarisztokrácia” az NDK-ban, Magyarországon és Lengyelországban is föllázadt a rezsím ellen. Igaz, hogy változatlanul antikapitalista szellemben. Ez az egyszerre demokratikus és szocialista *fronde* a nagyipari szakmunkásság *de facto* megszűnésével együtt kipusztul.) Amint kimutattam, a Párt (bizonyos mértékig az egyházhoz, ezen belül a militáns szerzetesrendekhez hasonlóan), bár volta-képpen lemondott céljairól, saját szervezetén belül úgyszólván párhuzamos társadalmat épített ki, amelyben a világnézeti uniformitás – és bizonyos, a tágabb társadalomra nem föltétlenül kötelező erkölcsi meggyőződések makacs fönntartása, puritán stílus, közös hagyomány, mozgalmi zsargon stb. – azt az erős benyomást keltette a hívó kommunisták millióiban, hogy a „külső” körülmények (bűn, megváltatlanság) ellenére a kiválasztottak közössége fönntartja eszmeileg az eredeti gondolatot, *és át is éli*.

Így hát a Párt nem pusztán a diktatúra eszköze és legfőbb instanciája volt, hanem az az elem, amely a szovjet típusú államkapitalizmust sajátossá teszi (ez a sajátosság egyre jobban halványult 1956 után az egész keleti tömbben, ahogyan a keleti „jóléti állam” és a nyugati jóléti állam *konvergált* a produktivista dinamika háttérbe szorításával a fogyasztói modell útján a posztfordista helyzet felé, amely 1989-ben azonnal beállt).

A Párt megszűnése – világtörténelmi értelemben a kommunista mozgalom nagy szekvenciája („a proletárforradalom”) az 1930-as években lezárult, de a Párt mint a modernség egyik változata, mint „Kelet” óriási küzdelmet („hidegháborút”) vívott a másik, a nyugati változattal, s ennek a ténye szintén jelentős, ha nem is tartozik már a szorosabban vett „kommunizmus” történetéhez – még fontosabb esemény 1989-ben, mint a privatizálás. [...]

A „valóságosan létező szocializmus”, reálszoc, azaz a szovjet rendszer volt az, amely megjelenítette „a világban”, ha nem is a kommunizmust (hiszen a létrehozott bürokratikus-elnyomó államkapitalizmus, modernizáló diktatúra ennek az alap gondolatától idegen), de a *kommunizmust mint veszedelmet*: az elkötelezett és mozgósított citoyen fölsőbbiségét a „személy”, azaz a polgári individualitás fölött, vagyis mindazok fölött a morális technikák fölött, amelyek – a radikális egyenlőtlenség körülményei között – az önélvezetet, a személyiségen való önnevelő munkát, az ízlést, a politikai retorikát, a mélységesen historista és esztétikai kultúraeszményt, a társadalmi és biológiai meghatározottságokból kiszabadított, az eldologiasodással és mindenfajta „prózával” szembeállított, önállósított, szuverén és esztétikaivá tett erotikát (amely a 20. századi regény és film legnagyobb újítása egészen a populáris műfajokig) határozták meg és szabályozták.

A bolsevik forradalmak az első és a második világháború után (Münchentől Phenjanig) kétségkívül nem vetettek véget az árutermelésnek, a bérmunkának, a pénz általi közvetítésnek, és nem szállhattak szembe a fölhalmozási imperatívusszal (ami voltaképpen a holtmunka, a dologivá tett idő fölhalmozása), viszont a politikai értelemben vett osztályharcot lefolytatták és – vereségeik ellenére, hatalmas területen – megnyerték. Amennyiben eltávolították a hagyományos uralkodó osztályokat és kultúrájukat. Amennyiben szétzúzták a legjellegzetesebb apparátusokat: a monarchiát, az államegyházakat, az arisztokratikus szoldateszkat, a többpártrendszert, a regionális elitekkel összefonódott, patriarkális helyi hatalmat, sőt: a régi *establishment*nek azt a részét is, amely úgy-ahogy még a civil társadalomhoz tartozott (páhollyok, klubok, zártkörű egyesületek). Amennyiben – véres terrorral, hihetetlen szenvedések árán, hasonlatosan a korai nyugati kapitalizmushoz (és ugyanazért) – megszüntették a keleti társadalmak ősi agrárjellegét, szétverték a parasztságot, s a maradvékot az iparba, a városokba kergették. Ennyiben a bolsevik forradalom a francia forradalmi radikalizmus befejezetlen művét zárta le.

A rendőrállami jelleg a fölvilágosodás hagyatéka. Különösen a titkosrendőrségi uralom származik innen, amelyet Közép- és Kelet-Európában II. József fölvilágosult abszolutizmusa honosított meg (a Martinovics-összeesküvés történetéből ismerjük a titkosrendőrség és a forradalmiság – időleges – szoros és mély összefüggését), a cári Oroszországban pedig a nyugatiasító reformerek. A titkosrendőrséget persze megörökölte a reakció és a restauráció. A titkosrendőrség az állam irányítói („a hatalom”) számára a nyilvánosság hiányában a közvéleményt juttatja érvényre, amint beszámol róla, hogy miként éreznek és gondolkodnak az alattvalók. A társadalom *tudományos* irányítása számára elengedhetetlen az alattvalók vágyainak, szükségleteinek a megismerése (ezt ma a kései liberális kapitalizmusban – a titkosszolgálatok *mellett* – a közvélemény-kutatások és fókuszcsoportok helyettesítik, bár az utóbbi időben a nyugati hatalmak, különösen az Egyesült Államok *teljes* transzparenciára, a magán-

emberek életének *teljes* átvilágítására törekszenek; a műszaki föltételek rendelkezésre állnak; az ürügy a „terrorizmus”). [...]

A kommunista világmozgalom annak köszönhető a dominanciáját a 20. században, hogy – nem előre megfontoltan, hanem történelmi kényszerek (*Sachzwang*) hatása alatt – összekapcsolta a fölvilágosodásnak az *emancipációs* és a voltaképpen („filozófiai”) kommunizmusnak az elidegenedés- és eldologiasodás-ellenes, végső soron *intézményellenes*, ha tetszik: *civilizációellenes* dinamikáját.

A kettőt élesen szét kell választani.

Az emancipáció – amely a kelet-európai értelmiséget a bolsevik pártokhoz vonzotta, s amely ma arra készíti őket, hogy a bolsevik diktatúrát történetileg megkülönböztessék másfajta modern zsarnokságtól – a személyes (és biopolitikai) alávetettségtől való megszabadulást jelentette. A bolsevik mozgalomra várt a paraszti szolgaság megszüntetése, a gyarmati népek (tartalmában rasszista) alávettségének megkérdőjelezése (Lenin legmaradandóbb hagyatéka), a nők szolgai állapotának föloldása a világ elmaradott (azaz nagyobbik) felén, ennyiben a bolsevizmus volt a francia forradalom örököse akkor, amikor a polgárság ezt a küldetést már elárulta mind a gyarmatosítással, mint a periféria parasztnemzeteinek elnyomásával. A bolsevik világpart mint *jakobinus* világmozgalom, mint a kasztos-rendi és szexuális elnyomás fölszámolója, mint az egyházi rend maradékainak szétzúzója, mint a legelőkéltebben világias, eudaimonisztikus, technikát és gépesítést igénylő, a materiális kultúrát kibontakoztató, a polgári fejlődést betetőző és kibontakoztató, a „mítosszal” szemben szcientista és pozitivista *polgári* világmozgalom győzött ott, ahol győzött (és nemcsak Keleten: lásd a Népfront és az Ellenállás – nem utolsósorban *nemzeti* – retorikáját: második *risorgimento*). Mindehhez járult a produktivista és fordista paradigma lelkes vállalása, a fölhalmozási imperatívuszuknak még az imperializmusokat is lepipáló kikényszerítése.

Ámde a paradoxon az, hogy mindegyike a polgárság a maga pusztán (s egyre gyöngében) emancipációs világnézetével, a fölvilágosodás 1914 utáni végső válságával nem lett volna képes. A polgári emancipációt a klasszikus polgári liberalizmus végső bukása (1914–1919) után csak a proletár elit és a forradalmi értelmiség által megteremtett Párt vihette véghez: hiszen Nyugaton is – ahol formálisan megmaradt az egyéni magántulajdonon alapuló tőkés piacgazdaság – a polgárság közvetlen osztályuralma megszűnt, vagy a fasiszta-náci-militarista apparátusok vették át tőle, vagy a menedzserek (bár soha nem teljesen), Keleten pedig alig volt önálló burzsoázia. (Oroszországban, Kínában még a régi, a forradalom előtti munkásosztályt is szétverte, szétszórta a polgárháború.)

Ennek természetesen megvoltak a következményei. Sztálin a „szocializmus egy országban” ismeretes doktrínáját kiterjesztette arra, hogy a Szovjetunió – mint konzervatív nagyhatalom – mindenütt akadályozza a forradalmi fölfordulást (ez volt fatális Kína-politikájának a lényege, amire Trockij már annak idején rámutatott), és a Kommunista Internacionálét teljességgel alárendelte a szovjet állam nemzeti érdekeinek (1923-ban Szovjet-Oroszország még katonailag segítette, mi több: irányította a kudarcha fulladt németországi kommunista puccskísérletet); a Komintern eleinte a Versailles és Trianon elleni német és magyar revizionizmust támogatta, aztán a francia militarizmust segítette „antifasiszta” alapon, majd a Hitlerrel való kiegyezést... A Kínai Népköztársaság pontosan ugyanezt művelte Indonéziában.

Ha azonban a „nemzetközi kommunizmus” pusztán ennyi lett volna – és ez is gigantikus persze –, akkor nem volna több, mint a modern történelem lezárt fejezete, a sok évszázados egyenlőségi projekt vége. Ám a „kommunista” történet jakobinus burkában mindvégig benne volt a mélyebb, a kapitalizmus fogalmi középpontjára irányuló, *valóban destruktív* támadás is, ennek a démonisága váltotta ki azt az „eu-

rópai polgárháborút”, amelynek a legmélyebb megértése a német radikális jobboldalon található (Nietzsche, Heidegger, Carl Schmitt, Ernst Jünger s mintegy „kívülről” Taubes), ennek a nyomán alakította ki fölfogását a nyugatnémet „történészvitát” (*Historikerstreit*) kiprovokáló Ernst Nolte. [...]

A fasizmus az egyetlen kommunizmus *utáni* politikai kísérlet – s ezért a kommunizmus egyetlen adekvát ellenfele (és viszont) –, így aztán a forradalom és a „posztforradalom” (illetve a forradalom és a preventív, megelőző ellenforradalom) összecsapása így fest az ellenfél szemszögéből:

„A fasizmus olyan antimarxizmus, amely az ellenfelet radikálisan ellentétes, vele mégis szomszédos ideológiával és csaknem azonos, mégis jellegzetesen átformált módszerekkel megsemmisíteni igyekszik, de mindig a nemzeti önfenntartás és autonómia széttörhetetlen keretein belül.

⟨Jegyzetben:⟩ [A definíció... önmagában nem lép föl az eredetiség igényével. Az alapvető paradoxon már a »konzervatív forradalom« fogalmában benne rejlik. Gustav Adolf Rein... a fasizmust a forradalom talaján végbemenő ellenforradalomként jellemzi.]

E lényegi meghatározásban implicite benne van, hogy marxizmus nélkül nincs fasizmus, hogy a fasizmus egyszerre van távolabb a kommunizmustól és közelebb is hozzá, mint a liberális antikommunizmus, hogy a fasizmusban szükségszerűen megvan legalább a tendencia, amely radikális ideológia irányába mutat, hogy nem érdemes ott fasizmusról beszélni, ahol nem léteznek a »marxista« megfelelőjükkel összehasonlítható szervezetnek és propagandának legalább a kezdeményei.”

1945, 1956, 1968, 1989 után nyilvánvalóan – ugrásokkal és zökkenőkkel – megváltozott az európai helyzet (bár szerintem az európai polgárháború folytatódik, részben más részvevőkkel); ettől függetlenül nem kétséges, hogy *a legradikálisabb, tehát a legérdekesebb antikommunizmus a fasizmus*, így belőle kell kiindulnunk. A fasiszta antikommunizmus már nagyon korán fölismerte a kommunizmus kettős jellegét.

Egyrészt támadta mint a fölvilágosodás (a „liberalizmus”, a „plutokrácia”) örökösét – racionalizmus, tudomány, nyilvánosság, szekularizáció, tolerancia, humanizmus, béke, faji és nemi egyenlőség stb. –, mint olyasmit, ami ellentmond a hősiességnek, az áldozatnak, a mítosznak, az erőnek és az erő előtti vitéz meghajlásnak, az inherens kiválóság (nemesség) és hitványság (szolgaság) közötti ösztönös különbségtételnek, a fizikai teljesítmény és szépség kultuszának, a harcok *amor fati*-jának és í. t. Így sikerült a polgári örökség emancipációs vonatkozását a „kommunizmus” rovatába iktatni mint az antikapitalista ellenkultúra részét, másrészt „a marxizmus a liberalizmus örököse” mantrát használni arra, ami a fasizmus politikai lényege: a kapitalizmus megőrzése a polgári társadalom (és a burzsoázia politikai hatalma) *kiirtásával*. („Ellenforradalom a forradalom talaján.”)

Másrészt a „kultúrbolsevizmus” támadása révén a fasiszta kritika elhatol a dolog lényegéig. A fasiszták – mint a forradalmi krízis részesei – érzik, hogy a marxizmus emancipatorikus vonatkozása pusztán *exoterikus*: az igazi, az *ezoterikus* küldetés máshonnan indul. „A mezők liliomai”, akik „se nem szőnek, se nem fonnak, se csűrbe nem takarnak”. A munka megtagadása, a szolgálat megtagadása, az elismerés megvonása a dologiságtól.

A bér nélküli munka, a jutalom nélküli szolgálat, a birtoklás nélküli élvezet, a kényszer nélküli kölcsönösség.

Ez természetesen fölborítja azt a társadalmat, amely a „belül” és a „kívül”, a „fönn” és a „lenn” ellentétén épül föl. A fasiszta antikommunizmus trükkje az, hogy éppen a kommunizmust teszi meg „külsőnek”.

A liberális antikommunizmus, amely Nyugaton a hidegháború éveiben (kb. 1949–1968), majd az 1980-as évek közepétől volt domináns, s amely a legnagyobb hatást gyakorolta 1989 után a kelet-európai közvéleményre, a modern liberalizmus természetének megfelelően technikai jellegű, ez a fő erénye és gyöngesége. A liberális kommunizmuskritika eltagadja a reálszoc és a történelmi munkásmozgalom (polgári) emancipációs (modernizáló, szekularizáló és egyenlősítő) teljesítményét (az *exoterikus* oldalon), és illúzióknak (jellegzetesen: „utópiáknak”) minősíti a voltaképpen kommunisztikus gondolatot (az *ezoterikus* oldalon). A „kommunizmus” vs. „kapitalizmus”, illetve a „kommunizmus” vs. „fasizmus” ellentétpárokat kiiktatva a „diktatúra” kontra „demokrácia”, „zsarnokság” kontra „szabadság”, „kollektivizmus” kontra „individualizmus” ellentétpárokat használja, s evvel sok történelmi baj van: a vád nem eléggé specifikus. A reálszoc (és persze a fasizmus/nácizmus) kétségkívül diktatúra volt, de evvel egyik sem áll egyedül (számos egyéb diktatúra volt és van, pl. a mai kínai diktatúra se „reálszoc” vagy „kommunista”). A reálszoc és a náci/fasiszta népiirtás tény, de az ennél nem enyhébb gyarmati népiirtást (amely faji alapú volt) liberális birodalmi kormányzatok (is) hajtották végre. A civil lakosság tömeges lemészárlása háborúkban (legutóbb Észak-Koreában, Vietnamban: milliókról van szó!) szintúgy a modern „demokráciák” számláján is mutatkozik. A genocídium leginkább a modernség sajátossága, amely köztudomásúlag Amerika meghódításával kezdődik és az Amerikába irányuló afrikai rabszolgakereskedelemmel folytatódik. Tehát a „totalitárius” gyakorlatok (beleértve a tömeges, halállal végződő kényszermunkát) – a Gulag, a *laogai* és szinonimáik – alapvető jelentőségűek, de nem specifikusak, önmagukban nem magyaráznak meg sok mindent. A különbség talán ott van, hogy a „liberális imperialista” rezsimekben a „belső” szférában (a fehér *métropolisz*, az anyaország területén vagy „szabad” populációjában) jogegyenlőség és politikai szabadság észlelhető bizonyos mértékig, míg a „totalitárius” rezsimekben nem (egypártrendszer, rendőrállam, indoktrináció, cenzúra, merev tekintélyi viszonyok, katonai típusú mozgósítás). Az amerikai fekete rabszolgák vagy a gyarmati („színes”) népek nem voltak a *body politic* elismert tagjai (az elmaradott kelet-európai és ázsiai monarchiákban a parasztok se), a „totalitárius” rezsimekben olyanokat is kizártak az elismerésből (jogegyenlőség, állampolgárság), akik korábban „belül” voltak (szabad honpolgárok). Ezek a jelenségek lényegbe vágóak.

A 19–20. századi liberális imperialista rezsimekben van „szabadság”, de ez a „szabadság” privilégium (akárcsak az ókorban), a „totalitárius” rezsimekben nincs, ugyanakkor nem áll fönn a szolgaság egyenlősége (mint a régi utópikus szocializmus bizonyos fantáziarendszereiben), mert nagyon erős a hierarchia, amelynek ugyan a parancsoló *urak* is ki vannak szolgáltatva, de mégsem szolgák.

A reálszoc egalitárius, puritán és plebejus karaktere, a Párt tribunusi és tanítóhivatali funkciója, a befejezetlen emancipációs program nyugtalanító párhuzamai a fölvilágosodás (polgári) tervével – beleértve a tudomány és a magaskultúra centralitását – még valamennyire szerepelt a liberális antikommunizmus témái között, de szinte teljesen eltűnt az 1989 utáni kelet-európai változathoz, amely *titokként* kezeli a pártállami múltat. Tagadásba veszik nálunkfelé a reálszocialista rendszer *forradalmi* genezisést: evvel is magyarázható a rendszeralapító gondolatok megismerésére és megértésére való törekvés kiáltó hiánya. Ennek többek között az a folyománya, hogy a rezsimek derékba tört emancipációs tervének a motivációs erejét nem értik: emiatt érthetetlen marad a rendszer fanatikus híveinek ismétlődő lázadása a rendszer ellen. (Nagy Imre életrajzírója pl. kijelenti, hogy Nagy Imre több ezer lapra rúgó írásra hagyatéka az intellektuális biográfia számára irreleváns. Feledésbe merül a szocialista mozgalmak filozófiai jellege, amely érthetővé teszi, hogy miként lehettek a szocialista és kommunista pártok vezetői *teoretikusok*, szemben minden más politikai cso-

porttal. Mozgalmak, amelyeket olyan emberek vezettek, mint Lenin, Trockij, Buharin, Rosa Luxemburg, Gramsci, Bordiga, Pannekoek, Mao, Mariátegui, mégiscsak *sajátosak*. Olyan emberek írnak a „szocializmusról”, akik nem olvasták *A nemzetiségi kérdés és a szociáldemokrácia, az Állam és forradalom, A szociáldemokrácia válsága, Az orosz forradalom története* vagy a *Történelem és osztálytudat* c. könyveket, amelyeket azért [ha nem is mindenki mindet] a legtöbb nyugati értelmiségi ismer, s itt nem is beszélek a marxista elméleti *corpus*ról, csak a történelmet is befolyásoló, tetteként is jelentős nagy művekről.)

A kelet- és kelet-közép-európai antikommunizmus majdnem kizárólagosan a diktatúra technikáira összpontosít, ezen belül is a titkosrendőrség és a cenzúra működésére (a Párt és a tervgazdaság megértése rendkívül hiányos). A következő kép bontakozik ki (habár úgyszólván mindenki tudja, hogy ez így sántít): voltak a fanatikus, doktrinér, vakbuzgó vezetők és aktivisták, a szolgálalkú apparatcsikok, a szadista csekisták, ávósok, szekusok, börtönőrök, verőemberek, inkvizítorok, káderesek – mindez igaz: csakugyan voltak, és döntő szerepet játszottak –, a kezükre játszó, részben vakbuzgó, részben opportunista értelmiségiek, továbbá a levélbontók, lehallgatók, személyi követők, titkos ügynökök, kémek, spiclik, besúgók, informátorok, följelentők, *agent provocateur*ök és *agent d'influence*-ok, jellemzéseket és úti beszámolókat fölös számban író túlbuzgók („magánszorgalmú kutyák”) mindent átható rejtelmes hálózata. (Föltűnő egyébként, hogy a posztsztálinista korszakban, miután enyhültek, majd elmaradtak a tömeges megtorlások, alapjában megszűntek az ártatlanokkal szembeni politikai terrortörök, a besúgóhálózat mérete nem csökkent.) Mindennek következtében a félelmi légkör, a kikényszerített fegyelem megcsonkította a reálszoc rezsimekben sínylődő alattvalók egyéni autonómiáját, büszkeségét, önzetét, kezdeményező-készségét, alkotóerejét, fantáziáját stb.

Míndevvel kapcsolatban nincsenek mentőkörülmények. Ámde sajnos csorbítja a diktatúráról alkotott gondolataink társadalomkritikai élességét, ha nem gondoljuk át a reálszoc zsarnokság okait. A történelmi esetlegességeken túl – a Szovjetunió bekerítettsége, igen; de 1949 után a vörös Kína nem volt bekerítve, ám a kínai bolsevik diktatúra talán még az orosznál is keményebb volt – három fő okra kell itt figyelemmel lennünk.

Az első a parasztok százmillióinak rászoktatása a gépesített munkához szükséges fegyelemre és racionalításra (uniformitásra, konformitásra), a fölhalmozáshoz szükséges önmegtagadásra (a beruházási javak elsőbbsége a fogyasztási javakkal szemben) és az engedelmesség közvetett (testi kényszer nélküli) fajtáira. (A sztálini korszakban ennek a nehézségei láttán tértek át a vadul egyenlőtlen, differenciált bérezésre, az „élmunkások” aránytalan jutalmazására, a „normások” és a „munkaügy” parancsuralmára.) A második az anyagcsatákra fölkészült modern tömeghadsereg ugyancsak technikai jellegű és anonim fegyelme. A harmadik a kommunista párt uralmának világnézeti sajátossága: a Párt vezetői mintegy megelőlegezték az emancipáción túli, „osztály nélküli társadalmat” (olyan mellékes ismertetőjegyek alapján, mint az uralkodó elitnek járó kiváltságok nem örökletes volta, a munkáskáderek koptálása és pozitív diszkriminációja a hatalomban és a legfőbb mobilitási erővé vált oktatásban), ezért rendszerükben – szerintük „a szocializmusban” – érzésük szerint *nem volt* „osztályhatalom” (amelyet a hatalom *egyetlen lehetséges* formájaként ismeretek el), ezért a hatalom korlátozásának és nyilvános ellenőrzésének a problémája, kisebb kezdeti ingadozásoktól eltekintve, föl se merülhetett. Az a világtörténelmi – páratlan, egyedülálló – fordulat, amely abban állt, hogy a hierarchikus társadalmak sok évezredes fönnállása óta először a rendszer kulturájában (és csak a kulturális reprezentációban: a szó egyszerre jelent „ábrázolást” és „képviselést”) előnyt élveztek a szubaltern (alsó) osztályok értékpreferenciái, amelyek függvényében az értékhierar-

chia csúcására helyezték a mindaddig – hosszú évezredek óta – lenézett fizikai munkát, azt az illúziót keltette a politika egyetlen letéteményese, a Párt belső (pár milliós) körében, hogy *immár nincs elnyomás*. Márpedig ha nincs elnyomás, a hatalom technikai jellegű, csak „a dolgok irányítása”, nem „az emberek vezetése”.

Ahogyan a joguralmi, jogállami rendszereknek az a képük önmagukról, hogy a törvény uralkodik, nem pedig személyek – a hatalom ideális esetben a jogszabályok „alkotmánytól” irányított létrehozása, illetve alkalmazása, tisztán fogalmi uralom – a reálszoc, a „proletárdiktatúra” szintén fogalmi, habár nem jogi, hanem filozófiai, de hasonlóképpen elvont, személytelen uralom. Mivel azonban főleg Nyugaton (vagy: Európában) a fogalmi, személytelen uralmat (szemben a rendi uralommal, amelynek a biopolitikai vonásai szembeötlőek) *szabadságnak* szokás tekinteni, a Párt nem gondolta soha, hogy el kell számolnia a hatalmával, amelynek a zsarnoki vonásait – a teljesen egyöntetű társadalmi tapasztalat ellenére – mindvégig anomáliának („visszaélések”, „torzulások”, „törvénytelenések”, „személyi kultusz”) vagy visszaesésnek, a rendszeren belüli ellenforradalomnak („szovjet Thermidor”, amely nemcsak Trockij szóképe) tekintette, pontosan ugyanúgy, ahogyan a tőle egyébiránt gyökeresen különböző liberális-demokratikus kapitalizmus, amelynek állítólag nem tartozik a „lényegéhez” a gyarmatosítás (genocídiummal), az újkori (fekete) rabszolgaság, a nemzetiségi elnyomás és a faji megkülönböztetés: ezek anomáliák, „a múlt maradványai” (vö. a szovjet parancsuralmi rendszer magyarázatával a „cári örökségből”, a „demokratikus múlt hiányából”, rosszabb esetben „az orosz muzsik szolgálalkúségből” [ez maga is rasszista klisé] stb. kiindulva).

Evvel szemben a kelet-európai liberális kritika – különösen a „demokratikus fordulat” (*Wende*: azaz rendszerváltás, 1989) után – némi joggal nevezte a bukott rezsím legitimációs ideológiáját „hazugságnak”, bár ez a hazugság jobbára öncsalás volt, amelyben sokkal többen osztoztak annak idején (beleértve a rendszer ellenfeleit!), mint ma gondolnánk. Ez annál is inkább kiderül, miután a humanista látszatok fokozatos szertefoszlásával egyre többen és egyre nyíltabban helytelenítik a „létező szocializmusnak” azt az említett jellegzetességét, hogy a szubaltern osztályok értékpreferenciáit, kulturális sajátosságait emelte be a hatalmi ideológiába, sőt: az alsóbb néposztályok egy részét (a nagyipari szakmunkásságot plusz „a mozgalom” proletár, lumpenproletár és paraszti elemeit) pozitív diszkriminációval „kiemelte” (ahogyan ezt a Magyar Népköztársaságban szokás volt mondani). Ma már egyre nyíltabban nevezik a „valóságosan létező szocializmust” (szovjet típusú tervező államkapitalizmust) a műveletlen „csiszlik” uralmának, amelynek a fő bűne a hatalomra természettől hivatott úriemberek kiakolbólitása volt, innen a „királyok, hercegek, grófok, elnyomók és burzsoák” (hogy a régi forradalmi dal ma gúnyosan emlegetett terminológiájával éljünk) elképesztő kultusza. „A baj az, hogy nálunk nem volt igazi, művelt polgári középosztály” – mondják mai liberális nagyjaink. Dehogynem volt, méghozzá szinte a maga egészében militarista, sovén, osztálygyűlölő és tendenciálisan fasiszta. A régi pesti mondás szerint még a zsidó polgárság jelszava is az volt, hogy „jobb egy kis pogrom, mint egy nagy vagyonadó” (sokszor emlegeti Ignotus Pál).

Ma már a diktatúra emlegetésének egyre világosabb az osztálytartalma: a reálszoc – visszatekintve – egyre inkább csak a meg nem felelő emberek diktatúrája, innen a „vagyonátmentés” emlegetése: a régi nómenklatúra és apparátus meggazdagodása nem a vagyoni privilégiumok (mindenfajta gazdasági egyenlőtlenség) ellenzésével rokon, hanem avval a meggyőződéssel, hogy a reálszoc eredetű *homines novi*, a fölfuvalkodott és kétes múltú *nouveaux riches* befolyása (ez kb. háromezer éves panel) illegitim, szemben az „igazi” urak felelős módon gyakorolt, hagyományokban gazdag, elegáns, ízléses stb. előnyeivel. A kulturálisan (legitimációs szemszögből) nem igazolt – mert kulturálisan (szimbolikusan) proletár jellegű –, paradox reálszoc osz-

tályprivilegium és hatalmi jogcím ma gúny tárgya, MERT JELKÉPESEN (és persze csak jelképesen) A TESTI MUNKÁBÓL ERED, amelyet ma ismét megvetnek (mint oly sokáig tették).

Ez ma már nem annyira a diktatúra (indokolt, jogos) gyűlölete, hanem a plebejus visszakergetése az őt megillető helyre. Ez van a „polgárságról” és a „művelt közép-osztályról” szóló fecsegés mélyén. A „minden értékek átértékelésétől” való rettegés: a szellem fölsőbbrendűségének eszméjével való szakítástól – amelyet Nietzsche és nyomán ezek (Klages stb.) a *szocializmus nyomán és a szocializmus áthasonításával* („ellenforradalom a forradalom talaján”) hajtottak végre, ámde a „munkás” helyébe a „harcost” állítva (majd Ernst Jünger azonosítja a kettőt) – való rettegés, a (Le Bon, Ortega és magasabb színvonalon Elias Canetti által a *par excellence* modern démonként megjelölt) „tömegtől” való rettegés nem csekélység: a rendi és osztálytársadalmak közös alap gondolatáról van szó. [...]

„A kommunista azt hiszi, hogy birtokolja az *abszolút* igazságot” – ez a frázis szintén óriási karriert futott be az utóbbi negyedszázadban. Azon kívül, hogy az írtózat megfelel a második világháború utáni általános relativista trendnek, a kijelentés önmagában nagyon furcsa. Bármiféle „igazság” szükségképpen kijelentés, és mint ilyen, nyilvános. Milyen értelemben lehet nyilvános kijelentést, amelynek a disztribúciója tetszőleges, birtokolni? Csak olyasmit lehet birtokolni vagy elidegeníteni (megvenni, eladni), aminek a mennyisége (terjedelme) korlátos és osztható. Semmilyen nyelvi entitás nem ilyen. Ez rossz metafora. Miért használják gyakrabban annál az egyszerű állításnál, hogy „a kommunista tipikusan intoleráns”? Azért, mert ennél erősebb az a rejtett sugalmazás, amely szerint a kommunista intoleráns és kritikátlan magatartása mögött elavult episztemológia húzódik meg. A vád torz metaforáját egyszerűen a megvádoltnak tulajdonítják, így: 1. képtelenség azt hinni, hogy bárki „birtokolhatja az abszolút igazságot”, 2. [kimondatlan:] képtelenség azt állítani, hogy bárki hihet ilyesmiben, 3. a megvádolt képtelenségben hisz, 4. [kimondatlan:] ez a képtelen hit erkölcsileg elfogadhatatlan, 5. ez a képtelen [kimondatlan: tehát nem is létező] hit téves gondolkodásra utal, 6. a rossz erkölcs mögött rossz episztemológia áll, és viszont.

Mármost tudjuk, hogy a marxizmus: historizmus. Az, amire a vád utal – valamilyen objektivista metafizikai vallás – idegen tőle. De ilyen elterjedt állítás nem keletkezik és marad fenn véletlenül. Amire utal, az az elmélet és gyakorlat viszonyának forradalmi átértékelése Marxnál egyrészt, a forradalmi szubjektum kijelölése az októberi forradalomban másrészt (Lukács – implicite: Kautsky, Lenin és Trockij – pártelmélete, 1923).

Amikor a forradalom végrehajtja a transzcenzust, megvalósítja a polgári társadalom telosát és „után”-ját – nem vonja vissza, hanem végigjártassa, végigéneklie a IX szimfóniát, de utána nem is a „magánéletbe” megy „haza” a hangversenyteremből – , akkor persze azt gondolja, hogy a polgári társadalom antropológiája immár érvénytelen (nem mintha nem lett volna érvényes azelőtt: az ellenkezőjét vélni csakugyan utópizmus lett volna), a forradalom szubjektum-objektuma csakugyan *megtestesült* igazság (*verbum caro factum est*, etc.), de ez éppen hogy nem „birtoklás” és nem „abszolútum” és nem „igazság”, hanem *aktus*. De polgári nézőpontból itt nem változott semmi, ez csak külön diskurzus. Ezt értik ezen a tételen. A kommunizmus „túl”-ja nem látszik a kapitalizmus „innen”-jéből (beleértve a szovjet típusú, tervező államkapitalizmust). A mai antikommunizmus tétje az, hogy bebizonyítsa: ez a telos s ez a belőle következő „túl”, ez az „után” nemcsak *nincs*, hanem elgondolhatatlan. S érdekes, hogy ezt a „túl”-t éppen „abszolút igazságnak” nevezik, s azt mondják, hogy *nincsenek a birtokában*.

De a mai antikommunizmusnak más funkciója is van. Mindenekelőtt az, hogy „a valóságosan létező szocializmus” emancipatorikus projektjének kudarcát *minden* emancipációs tervre rávetítsék, beleértve a polgári, fölvilágosító és egalitárius gondolatot. Mivel ez utóbbi racionalisztikus, ezért a ráció („abszolút igazság” = utópia, életidegen fanatizmus, terror) – összhangban a konzervatív életérzéssel – *az abszolút idegenként jelenik meg mint rejtetten (okkultan) kommunista gondolat*. Ez persze nem igaz – bár a reálszoc veszedelme a maga aufklärizmusának az (éppen fordítva) okkult anticivilizációs destruktivitása, a munkaasztkézis maradéktalan elvetése (titokban mintegy) –, de nem is értelmetlen politikailag. Így a kommunizmus (= Gulag) épp akkor válik az egyenlőtlenség modern, dinamikus formájának, az osztálytársadalomnak a perverz igazolásává, amikor „az osztály” mint politikailag autonóm képzet hanyatlik (a kapitalizmus változatlan főnnállása mellett). Így minden kommunizmussá válik – éppen most! –, ami valamelyest különbözik attól, amit Polányi Károly a piac utópiájaként írt le. (Nem véletlen, hogy az utópikus szocializmus alapesete, a Saint-Simoné, szintén piaci és pozitivistá utópia. Tőle származik a „mindenkitől képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” jelszó: ez még mindig redisztributív utópia persze, a munkásmozgalmi – *exoterikus* – Marx evvel csak kiegyezett.)

A mai paradoxon: az antikommunizmus arra szolgál, hogy neokonzervatív nézőpontból a polgári liberális humanizmus fölvilágosító maradékát kompromittálja, s evvel sajnos a fasizmus örököse. Sokan a baloldalon még ma is beleesnek a csapdába, mert emiatt belekényszerülnek a polgári klasszika antifasizta-népfrontos védelmezésébe, s evvel igazolják a fasiszta tézist „a marxizmus és a liberalizmus lényegi azonosságáról”. (Ez a kísértés különösen – és érthetően – erős a német nyelvterületen s a politikai kultúra tekintetében ide tartozó Magyarországon, no meg a németzsidó hatásnak nagyon erősen kitett Észak-Amerikában. Innen „Európának” a latin országok számára érthetetlen, defenzív és hisztérikus kultusza.) A „kommunizmus” ebben a nézetben intellektuális, utópikus, életidegen, gyökértelen, s ami föllázad elene, az a *természet*. [...]

A tömeggyilkos diktatúra, majd az ehhez képest enyhülést jelentő spicli- és rendőrállam a maga cenzúrájával, indoktrinációs és propagandaapparátusaival természetesen történelmi szerencsétlenség volt. Ez a szerencsétlenség – amely szoros, benső kapcsolatban áll a fölvilágosodás, a modernizáció, a népjólét és az egyenlőség eszméivel, politikai és ideológiai technikáival – úgy tűnik föl ma Kelet-Európában (különösen azokban az elmaradott kis országokban, amelyekben ezt az esszét olvassák – és írják...) mint az emancipáció szükségszerű eredménye. Az emancipációnak ez a *nem polgári*, de a kapitalizmus horizontján túl nem merészkedő változata azért tetszik ma bűnösebbnek és veszedelmesebbnek, mint a fasizmus, mert fölforgatta a hagyományos értékhierarchiát, és a plebejus ideálokat tekintette példaadónak, ha nem is realizálta őket. Ez a szó szoros értelmében vett fölforgatás volt, amely a fönn lévőket letaszította, a magántulajdon szentségét megszüntette (ha magát a tulajdont mint olyant persze nem is), a szakralitást pedig szétrombolta (bár aztán megpróbálta visszaállítani a nemzeti és militarista gesztikával Sztálin generalisszimusz működésének kései szakaszában, ám hiába). [...]

A „kommunista rendszer” (reálszoc államkapitalizmus) címére intézett szemrehányások másik lényegi eleme „az állam túlhatalma”, az *etatizmus*. Főületesen szemlélve a dolgot, ez kétségtelenül igaz: az állam fölfalta a „civil társadalmat” (a piacot, a nyilvánosságot, az önkéntes társulásokat, egy időben a magánélet jelentős részét). Az a kérdés, hogy *ez állam volt-e még* a szó polgári értelmében, hiszen az államot a polgári („civil”) társadalommal *szemben* definiálják (éppen a bírálók alkotmányos-szabadelvű kiindulópontja szerint); „a valóságosan létező szocializmusban”

a társadalmat kétségtelenül *államosították*, viszont – s ezt kevesen fogják föl – az államot *szocializálták!* Az az állam, amelynek a fő funkciója a termelés, nem hagyományos állam, és a modern polgári államhoz (beleértve a fasiszta államot!) kevés a köze. Ha Boris Groys-nak igaza van, akkor a „létező szocializmusban” mindenki állami hivatalnok – de ha mindenki állami hivatalnok, akkor *senki sem az!* Hiszen a hivatalnokot a magánemberrel szemben definiáljuk. Ha nincs magánember, nincs hivatalnok. Az állam és a „civil társadalom” közötti válaszfal lebontása a kommunista terv része, de ez a lebontás anarchisztikus kellene hogy legyen: a reálszoc ennek a zsarnoki variánsát valósította meg, de megvalósította.

Az állam problémája akkor merült föl, amikor elkezdődtek a *piaci reformok* (Csehszlovákiában, Magyarországon, Kelet-Németországban, Lengyelországban, Jugoszláviában jellegzetesen 1968 körül), s amikor a Párt úgy döntött, hogy a szocializált összállamot ismét kettébontja (a „vállalati önállóság”, a pénzbenei elszámolás, a fogyasztás primátusa mind ezt szolgálta). Ekkor létrejött a „szimulált piac” (Tardos Márton), egymással piaci tranzakciókat folytató „állami holdingokat” szerettek volna alapítani és í. t. Itt vonták le az 1956 (XX. kongresszus, magyar forradalom, Gomulka) utáni fordulat konzekvenciáit: a jóléti állam + fogyasztói társadalom (a kettő egylényegű) csak polgári/piaci körülmények között teremthető meg, ehhez pedig szükséges az állam és a társadalom elválásztása, ez utóbbi korlátozott autonómiájának (mint érdekviszonyok együttesének) az elismerése. A posztstálinista (input-output elemzésen alapuló) tervezés a társadalom fölötti állami szupremácia megőrzésén örködött, ez pedig még csak nem is reálszocialista funkció, hiszen bevallotta az állam szocializációjának a kudarcát, és végképp föladta a hierarchia elleni ideológiai küzdelmet.

Kelet-Közép-Európában a neokonzervatív tábor, amelyet tévesen neveznek erre felé „liberálisnak”, a jóléti állam mérsékelt híveit (*welfarists*) kommunisztázza le, néhány jelentéktelen államosítás miatt szocializmusról üvölt (akár a Tea Party Obama ellen, aki – mint következetes liberális – megpróbálta társadalombiztosításhoz juttatni a lakosság többségét), és előadja a kommunista terv tiszta negatívumát: az állam teljes piaci szocializálását, megszüntetni óhajtván a fiktív gazdaság/politika ellentét egyik terminusát, a politikát. Evvel „kommunistának” nevezi az autoritárius, kirekesztő, itt-ott fajüldöző hangsúlyú, szélsőjobboldali, munkásellenes és szubproletár-ellenes osztálypolitikát.

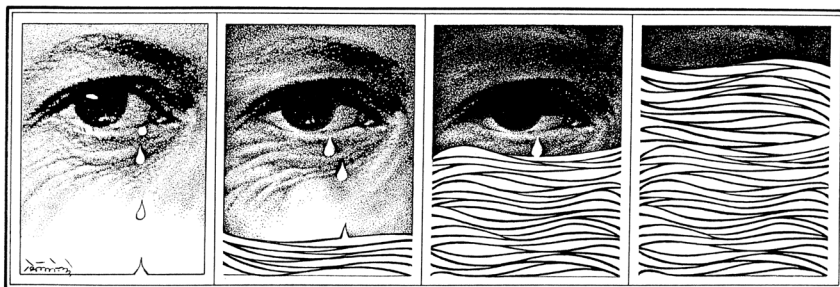
A különféle (elsősorban liberális és fasiszta) eredetű, hagyományú antikommunizmusok a polgári társadalmon belüli „hatalmi játszmák” stratégiái, közös irányuk antiegalitárius, hierarchiabarát. Ezen belül persze sok a különbség, de a „posztmodern” liberálisok – különös módon éppen baloldali behatásra – már nem védik a fölvilágosodás örökségét, és a szellemellenes erőszak szinonimájának tekintik a rációt, amelyet a maga egészében a természet- és hagyományellenes, gyökértelen utópia közegeként vélnék. Kelet-Európában ezt súlyosbítja a tény, hogy az egyetlen rendelkezésre álló modernség a reálszoc. [...]

A „valóságosan létező szocializmus” nem bukott volna meg pusztán az empirikus kudarca (a magántőkés-piaci nyugati modellnél alacsonyabb fogyasztási színvonal, diktatúra, „pangás”) miatt, ha nem vált volna elméletileg tarthatatlanná a kommunisták számára, akik (orwelli terminussal: „a belső párt”) nélkül a rendszer struktúráisan (is) elképzelhetetlen.

A mai antikommunizmus titka a reálszoc és a kommunista elmélet összeecsúsztatása, amiben a sztálinisták és öntudatlan utódaik készséges, noha akaratlan cinkók. A hidegháborús (leginkább liberális) antikommunizmus nem ilyen volt: kimutatta, hogy a kommunista (szerinte „utópikus”) „célok” nem összeegyeztethetőek a reálszoc gyakorlattal, talán megvalósíthatatlanok, *tehát* a reálszoc (szovjet és kínai)

tömb állampárti vezetői *hazudnak*. A mai antikommunizmus szerint a kommunista elmélet lényege az állami tulajdon, a teljes körű államosítás (szemben a piaccal és a magántulajdonnal; a civil társadalom, a nyilvánosság fölszámolása), *tehát* a reálszoc a kommunista elmélet adekvát realizálása, *tehát* – a mai antikommunisták szerint – Sztálin *igazat mondott*. Ebből is kiviláglik, hogy a mai antikommunizmus valódi célpontja nem az eltűnt reálszoc rendszer, a szovjet rezsim, hanem az államosító, egyenlősítő, újraelosztó jóléti állam és – ideológiailag – „a polgári baloldal”, a jelenkori szociáldemokrácia. Ezért neveznek ma a kelet-európai médiákban minden szerény béremelést vagy progresszív adózást (vagy veszteséges cégek olykori állami fölvasárlását) „kommunistának” vagy „szocialistának”, ami persze történetileg és elméletileg egyaránt nevetséges. Az etatizmusban semmi sajátosan kommunista elem nincs, ez a tőkés társadalom egyik, ma történetesen gyöngébb lehetősége vagy iránya, amely azonban a huszadik században domináns volt (s nyilván idetartoznak az államkapitalista változatok is, beleértve a szovjet típust, amelyről olyan hiteles tanú jelentette ki, hogy nem szocialista, mint maga Lenin). A mai antikommunizmus a (polgári) fölvilágosító és emancipatorikus tendenciák ellen irányul. Az államot mint a kommunizmus igazságát tételezi, ebben téved (vagy csal): jelenlegi ideológiai sikere az osztálytudatát veszített polgárság *utáni*, a polgári humanizmus *utáni* kapitalizmus hatékony, de végső soron önromboló harcmódorának a diadala. [...]

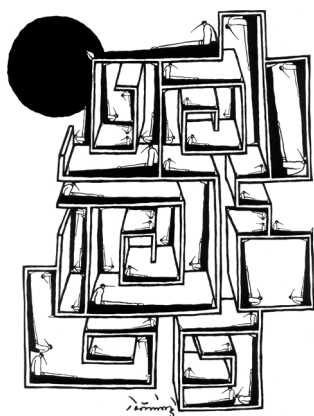
Ez a mai antikommunizmus nem a kommunizmus ellenfele (amelyet el se tud képzelni), hanem a polgári demokráciáé, és középponti törekvése az emancipáció visszavétele. Ennyiben a fasiszmust győztesnek hirdethetjük ki, hiszen ez volt a fasiszmus programja: a polgári társadalom letörése a polgári társadalom legnagyobb ellenfelének legyőzésével. A mai antipolitikának sejtelve sincs a maga fasiszta gyökereiről. A legfurcsább az talán, hogy a kommunizmus érintetlenül kerül ki az egyre erősödő – ám egyébre vonatkozó – antikommunizmus ostromából. Az antikommunizmus a mai polgári társadalom kritikátlan önreflexiója: ez a társadalom megöli magát anélkül, hogy legfontosabb világtörténelmi föladatát – az emberek közötti különbség érvényes és *nem biopolitikai* magyarázatát s az ennek megfelelő praxis kidolgozását – teljesítette volna. Azt hiszi, a kommunizmussal küzd, pedig csak önmagával. A kommunizmus pedig megmarad – változatlanul – külsőnek és idegennek.

SZÉCHENYI ÁGNES

NÉPI, LIBERÁLIS, NEMZETI: BIBÓ ISTVÁN ÚTJA

avagy kié Bibó István?

A magyar szellemi és politikai életet megosztó régi, ám mutálódó és új formájában is virulens ellentéte a *népi-urbánus*, illetve újabban a *nemzeti* vs. *baloldali* vagy *liberális* szembenállás. A társadalomtörténeti, mentalitásbeli és filozófiai gyökerű ellentét egykoron, a harmincas évek közepén irodalmi különbségként jött létre a *baloldali progresszió*n belül, jelentősége egykoron egy kis körön belül volt. A vita értelmezéséről könyvtárnyi anyag született, sőt mióta a *populizmus* fogalmát használja a magyar ideológiatörténet és publicisztika, egyre inkább látjuk és felismerjük itthon is az ellentét nemzetközi kontextusát.¹ A tanulmányban egy olyan személyt – Bibó Istvánt – helyezek bele ebbe az ellentétbe, aki szigorú értelemben nem volt részese az egykoron lezajlott vitának, bár diákkori és későbbi baráti kapcsolatai is a népiekhez, egykoron Erdeihez és Reitzer Bélához, utóbb Illyéshez és Németh Lászlóhoz kötötték. Utóélete azonban – tőle immáron függetlenül – bevonható a diskurzusba, s talán nem is tanulság nélkül. Bibó öröksége ugyanis kettős: magánemberi kapcsolatai és *szellemi-ideológiai vonzalmi* a népiekhez kötötték, ugyanakkor szelíden konok meg nem alkuvása, saját alkotói élete feláldozásával tiltakozó *magatartásának* és *szabadságszeretetének* követőit főként az urbánus magatartási hagyományból kinövő demokratikus ellenzék tagjai között találjuk meg. A két csoport a Bibó-örökségben, -utóéletében is jól kimutatható.²

...az emberi szabadság
és emberi méltóság egy
és oszthatatlan...

A 2011 szeptemberében a Magyar Tudományos Akadémián a Bibó István Szellemi Műhely szervezésében megtartott Bibó 100 – A hatalom humanizálása c. konferencián szabadon elmondott szöveg tanulmányi formát váltotta.

Köztudomású, hogy 1945 után, amikor Bibó István országosan ismertté lett, a *népi írók* újraindított folyóiratához, az Illyés Gyula és Sárközi Márta szerkesztette *Válasz* című folyóirathoz (1946–1949) kötődött.³ 1956-ban a Parasztpárt – a Petőfi Párt – delegálta a Nagy Imre-kormányba.⁴ Híres, életpályájára vonatkozó ön-sírfelirata is az itt töltött évek nyilvánosságára, az itt kivívott ideológusi szerepkörre vonatkozik.⁵ A népiekhez kötődést erősítette (és szűkítette) Szabó Zoltán is az 1960-ban – tehát Bibó börtönbüntetése alatt, a londoni emigrációban – megjelentetett politikai és történeti tanulmányokat közléte Bibó-kötet címevel: *Harmadik út*.⁶ (S maga Szabó Zoltán is közismerten kapcsolódott a népiekhez.) Ehhez a szellemi-ideológiai csoporthoz köti Bibót Borbándi Gyulának a népi mozgalom történetéről írott könyvéhez küldött hozzászólása, terjedelmes, nem kiadásra szánt levele is (1979).⁷ S végül – *definitíve* – ide köti őt az a népiek által sokat emlegetett öndefiníció, amit Szalai Pálnak küldött levelében fogalmazott meg: „...az egész mozgalomhoz való személyes kapcsolatomban lényege nem az – írja Bibó –, hogy minden állásfoglalásukat kritikátlanul magamévá tegyem, hanem az, hogy túl a magyar realitáshoz való minden más mozgalomnál nagyobb közelségükön, van egy olyan jelentőségük, amelyik túlnő a magyar viszonylatokon, az tudniillik, hogy egy olyan radikális mozgalmat testesítenek meg, amelyik egyszerre foglalta magába a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességének a követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdaltó ellentétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetnek le magukat anélkül, hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudják hozni. Elsősorban ez az én idetartozásomnak a motívuma.”⁸ De vajon igaz-e ez a Szalai Pálnak küldött polemikusan állásfoglalás? A szabadságjogok „teljessége” a *liberális* princípiumok közé tartozik elsősorban, s néhány kivétellel (Illyés Gyula, Szabó Zoltán) kevés szerepet játszott a népiek gondolkodásában. Erdeinél, Veres Péternél szinte fájón hiányzik.

Az ún. urbánusokról – sem a személyekről, sem orgánumukról, a *Szép Szórol*, sem arról az eszmei és gyakorlati magatartásról, amit képviseltek – egy szava sem volt Bibónak például a mozgalmat értékelő Borbándi-levelben sem. Munkásságát tehát könnyű volna kizárólag a „népiek” kontextusában elemezni. Bibó nem volt nyitott, sőt egyenesen tompa volt a szabadgondolkodó, nagyvárosi, *citoyen* értelemben vett polgári világ képviselői iránt.⁹ Keveset tudunk irodalmi vonzalmairól és tájékozódásáról is, írók nem is nagyon említetnek írásaiban, interjúiban. (És nemcsak nem érdekelte a *bourgeois* társadalomtörténeti szerepe sem – gazdasági kérdésekkel Bibó soha nem foglalkozott –, hanem még éles kritikát is megfogalmazott a burzsoáziával kapcsolatban. Kései nagy „tanulmányában”, *Az európai társadalomfejlődés értelmében* – ezt a nagy ívű gondolatsort Bibó István 1971–72-ben magára mondta, életében nem is jelent meg – mint fejlődési fokozatot említi „az európai polgári forradalmak szabadságprogramját”-t, mely azt hirdette, hogy „a születési privilégiumok helyébe az egyenlő rangú embereknek a társadalmát kell állítani”. Csakhogy a gondolatot továbbfolytatva a vagyonos polgárságot kikiáltja a folyamat önös haszonélvezőjének, amikor azt mondja, az arisztokráciákkal egyenrangú szerepre törekedtek.¹⁰)

Valóban ez volt-e és ez is maradt-e a helyzet Bibó halála után is?

Bibó több volt népi gondolkodónál, a politikai gondolkodó szemhatára az egész társadalmat befogta. Tudományos diszciplínája a jogfilozófia, a jogelmélet volt, azon belül is a jogi kényszer, a jogi kötelező erő, a legitimitás, a nemzetközi jog struktúrájának kérdései, az államelméleten belül az alkotmány- és közigazgatástan, az államhatalmi ágak elválasztása, a közigazgatási reform és a területrendezés. Mind olyan terület, amely az *egész* társadalom számára fogalmaz meg jogi keretet. A szakmaiság jegyében működő Bibó ezért sem szimplán egy mégoly nagy társadalmi erőt, több-

milliók osztályt képviselő írócsoporté, a harmincas években kizárólag a parasztság nevében szóló népieké. Megkülönböztető jegye volt az is, hogy nemcsak a legsötétebb Rákosi-korban hallgatott, hanem – néhány napos közszereplést kivéve – három évtizeden át, egészen haláláig. 1956-os rövid feladatvállalása megtörte a visszavonultságot, ezért viszont egészen haláláig megtartott, tiltakozó csenddel fizetett még tovább. Nem volt alkalmazkodó kollaboráns. Évtizedekkel később, a konszolidált Kádár-korszakban azonban elsősorban az egykori urbánusok leszármazottai, a demokratikus ellenzék tagjai vállalták ilyen konok következetességgel, az egzisztenciális következményekkel együtt véleményüket. Hogyan alakult tehát Bibó példaképszerű (utó)élete, ennek vázlatos megválaszolására teszünk kísérletet a tanulmányban.

Bibó István a népiektől eltérően az *úri* világból jön, a társadalom privilegizált rétegébe született bele, nem érezte kisebbségnek magát senkinél.¹¹ Apai ágon mezővárosi értelmiségi felmenőktől származott. Édesanyja pesti német nyelvű tisztviselőcsalád lánya volt. A német eredetű és nyelvű Graul család már túl volt az asszimiláción. Édesanyjától a *minden* ember egyenlő parancsát örökölte. Ebből a szempontból tanulságos történet, milyen szegénylősen, együttérzéssel írta körül Graul Irén a cseléd fogalmát fia kérdésére.¹² Az is anyai hatás volt eredendően, hogy Bibó a túlságos jómódot szegyennek könyvelte el. Bibó édesapja miniszteriális ember volt, a könyvtári rendszer egyik újjászervezője, a szegedi egyetemi könyvtár igazgatója, akinek „foglalkozása a népművelés volt, s ő ezen elsősorban parasztművelést értett” – mint fia mondta róla. Úgy emlékszik Bibó, hogy apjának egy központi témája volt, „egy tudományt szeretett volna kiépíteni [...] a magyar néplélektant. Ebben volt egy kis magyar nemzeti parasztromantika, volt egy kis népjellemelemzés – és ő sem tudott ebből többet kihozni, mint azután Németh Lászlóig bezárólag sokan mások.”¹³ Bibó édesapja 1935-ben meghalt, édesanyja hatása ezután még erősebb lehetett a fiatalemberre.

Bibó István nem tekintette individuumnak sem a magyarságot, sem a parasztságot, lényegesen differenciáltabb társadalomképe volt, mint a népiek közül sokaknak, és tudott történelemben, évszázadokban, változásokban és nem csak determinációkban gondolkodni.¹⁴ Ifjúkorában keveset tudott arról, milyen is a parasztság, tapasztalati úton kevés fogódzója volt, mint nyilatkozta és írta is, Erdei Ferenctől értesült róla, hogy a parasztság „nem is olyan egyszerű dolog”, mint ahogyan ő képzelte. Erdei közelsége különös volt, majdnem testvéri közelség. A megismerkedésük táján féláravává lett Erdeit Bibó István édesanyja ugyanis fiának tekintette, és igényelte is, hogy az Erdeit érdeklő intellektuális-erkölcsi kérdésekbe ő is be legyen avatva, olvasta a fiatal Erdei írásait, bátorítója és gondviselője volt.¹⁵ Két félárva barátsága volt tehát az éppen 1935 nyarától „egyre erősödő harci szövetség”, a két fiatalember ismeretsége.¹⁶ A céltudatos, férfias Erdei részben az apát is pótolta, a lágyabb karakterű Bibó és édesanyja pedig fordítva, az anyát.

Jellemzőnek tartom a közismert fénykép – Bibó István, Tomori Viola, Erdei Ferenc és Erdei édesapja ülnek egy mezőn – rejtett üzenetét. A szélfúttá, kócos Erdei ingben, nyitott gallérral, édesapja félkönyökre támaszkodva hever, Bibó viszont zártan, a térdét átölelve, zakóban, mellényben, nyakkendőben ül. A kép finoman utal a származásra, a földön üléstől való idegenkedésre. A szegedi fiatalok *settlement* áramlatának – melyhez, ha lazán is, de Bibó István is kötődött – programja a falu megismerése volt, s a megismerést a falu megsegítésével kapcsolták össze. (A *settlement*-irány eredendően angol és városi indíttatású mozgalom volt, amit a szegediekkel a fővárosi szociálpolitikus, Hilscher Rezső ismertetett meg, majd Buday György „ezt egy szellemes fordulattal átváltotta tanyai feltételekre”.¹⁷) A szegedi fiatalok is fentről hajoltak le a passzívnak tartott faluhoz. Erős karitatív szándéktól vezéreltve gondozó csoportot hoztak létre az erre szorulóknak számára, saját pénzüket költötték a

leírható, értelmezhető.) Bármennyire messzire vezetne a vita, a magyar kultúra nemzetiségi és felekezeti rétegei mint megkülönböztető karakterjegyek – tót, sváb, kálvinista, jezsuita, zsidó/nem zsidó stb. – rendre máig előkerülnek. (Bár azt tapasztalom, ez generációs kérdés. Az ötven évnél fiatalabbak számára ekként nem – csak nemzeti vs liberális ellentété transzponálva – eleven kérdés.)

A fiatal Bibót nyugat-európai tanulmányúttjai is a városiassághoz, az urbanitáshoz kötötték. Az 1933/34-es tanévben Bécsben a Collegium Hungaricum ösztöndíjasa volt.³⁰ A következő évben a Rockefeller Alapítvány által fenntartott genfi Institut Universitaire des Hautes Études Internationales állami ösztöndíjasa,³¹ 1936-ban pedig Carnegie-ösztöndíjjal töltött szűk két hónapot Hágában az Académie de Droit Internationalon.³² A százezer lakosú Szegeden, a *millió*s Budapesten és az európai nagyvárosokban volt otthonos, s nem a Szeged környéki tanyavilágban, nem a cselédlakásokban. De ha figyelmesen olvassuk Bibó ekkori leveleit, a tréfás hang mögött némi idegenkedést is találunk benne a külföldtől, a nemzetközi befolyásolási lehetőségekkel rendelkező, a világot az óceánon túlról mozgató nagytőkétől. 1935-ben írja Genfből Erdeinek: „Be vagyok iratkozva egy egyetem utáni főiskolára, melyet Rockefellernek valamelyik – petróleumtól szagtalanított – alapítványa tart fenn.”³³ (A két ösztöndíj, illetve külföldi intézmény mögött tehát amerikai tőke, szellemiség és kultúrafinanszírozási modell is állt.) S más vonatkozásban is megvan a saját és az idegen megkülönböztetése. A gondolkodásmódot illetően békétlenkedik Bibó, „kissé meghasonultam azzal a zsidósos agyajárással, amely az igazság útját a módszerben, az ellentmondástalanul egységes rendszerben és a logikus formulákban látja. Európai betegség ez nagyon.”³⁴ A rá Genfben hatással lévő Hans Kelsen közvetlen zsenialitásával szemben Horváth Barnában „igazabb” tanárt lát, s ezt valamiképpen a származással is összefüggésbe hozza Bibó, s nem ejt szót a felvilágosodás hatásáról, sem arról, hogy a „módszer” például Descartes „fejtegetésének” kitüntetett tárgya volt. A külföldi utakat Illyés Gyula is felemlegette Bibó István ravatalánál. A 16–17. századi prédikátorjelöltekhez hasonlította Bibót, akik „rendre visszatértek a maláriás falvakba a sárkunyhók közt templomot építeni”.³⁵ Hogy ebben mennyi a stilizáló, romantikus idealizálás, nem tudom. De érzésem szerint sok. Nem hiszem, hogy Bibóban ekkora lett volna az elszánás, a „csak azért is otthon” elhivatottsága.

A harmincas évek zsidó vonatkozásai már valamiképpen érintik Bibó Istvánt, erre volt a példa az utóbbi magánlevél is. 1938-ban, mint ez közsímbert, Bibó István nem írta alá a zsidótörvény elleni tiltakozást. Viszont nagyjából ugyanekkor egy olyan fogalmazványt is papírra vetett, amely utóbb napvilágra kerülve azt mutatja, nem is volt mindig olyan kifogástalanul differenciált a véleménye, mint amelyet a háború utáni nagy tanulmány – a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* – tükröz.³⁶ A *zsidókérdésről. Vázlat* című szöveget *magánhasználatra* írta, azaz vázlatról van szó, s *nem publikált* írásműről. A szöveg 1938. áprilisi keltezésű. Ezt írja ebben Bibó: „Kultúra. Ez a z[sidó] kérdés centrális pontja, nem a hatalmi kérdés. A saját országunkban vagyunk-e még? Nem. De az ilyen állapotért semmiféle baciluszpusztítás nem segít! Mi az oka, hogy a szervezet nem termelt antitoxint? Mert már amikor a bacillus belekerült, egy kórosan kettétagolt szervezet volt. Ezen kell elsősorban változtatni. A fő dolog nem az, hogy *ne* legyünk antiszemiták. Sőt nagyon is nyugodtan legyünk azok. De ne hagyjuk, hogy ebben olyanok legyenek segítségünkre, akik ettől nem szüntenek meg ellenfelek lenni.”³⁷ Ez a – hangsúlyozom, nem a nyilvánosság-nak szánt – álláspont nemcsak nagyjából, hanem egészen pontosan felidézi azt, amit és ahogyan Illyés Gyula fogalmazott a *Nyugatban publikált* naplójegyzeteiben, 1938 májusában.³⁸ Az állampolgári és jogegyenlőséget átlépő első zsidótörvény árnyékában Illyés kihívóan, kritikusan fogalmazott, s ezért igen erősen vitatható maradt soha vissza nem vont álláspontja.

Későbbi életrajz-interjújában azt is elmondta Bibó, hogy 1939-ben nagyjából egyetértéssel olvasta Németh László *Kisebbségben* című esszéjét. Azaz az első zsidótörvény közelségében sem tartotta morálisan megkérdőjelezhetőnek a kategorizálást, a nemzeti szempontból való hierarchizálást.³⁹ De tudunk hozni olyan példát – történetesen éppen a *Válasz-körből*, az „ultrasznob” Szentkuthy Miklóst –, aki a hígmagyar-mélymagyar ellentétet felállító Németh László-esszének szintén nem tulajdonított morális és tragikus következményeket 1939-ben sem. 1985-ben készítettem Szentkuthyval interjút, a beszélgetés során mondta a következőket: „Nagyon csodálkoztam, bevallom, hogy sokan fölháborodtak ezen a distinkción. Én nem találtam ezt sem értelmetlennek, sem veszélyesnek. Úgy éreztem, mélymagyar annyit jelent, hogy valaki számára a magyar történelem és magyar mivolta inkább és gyakran tragikus, démonikus, végzetes dolog. És van, aki közelebb áll, mondjuk, a cigányzene-típusú magyarsághoz. Széchenyi István például démonikusan, szenvedélyesen, tragikusan, mint egy Shakespeare-hős – magyar. Kinek jutna eszébe Kossuth Lajost becsmérelni? De Kossuth mégsem ez a fajta démoni, sötét, fekete tragikus jelenség, mint Széchenyi. És mondjuk: Széchenyi mellett Vörösmarty is... Véletlenül gyanús szimmetrikus a játék, ugye. Petőfi és Kossuth mint – ne vegyék vétkemül! – híggabbak. Persze a fokozatokat szem előtt tartva. Vagy Arany János és Deák Ferenc: megint »mélyebbek«. Jókai? Légiesebben, lebegősebben magyar: szabadságharc, istenem, fiatalság, bolondság... A »mélymagyar« nekem nem azt jelenti, hogy – oh! – talajgyökeresebb. Nem azt, hogy báró Kemény Zsigmond vérképében például fajilag – ah!m – nagyobb tartalék lenne. De azt igen, hogy az említettek gondolkozása, érzelmvilága, költészete, politikai gondolkozása a magyar történelemmel végzetesebb, tragikusabb kapcsolatban van! Mindjárt én is belegurulok a sorskérdésekbe...”⁴⁰ S hozzáteszem, mindezt olyan valaki mondta, aki a felesége révén érintettje volt a zsidótörvényeknek és a zsidóüldözésnek. Szentkuthy észrevétele rárimel az ímént olvasott Hans Kelsen–Horváth Barna különbségértelmezésre, a zsenialitás vs. „igazibbság” érzésére, élményére. Ezek az érzetek nehezen verbalizálhatók, Bibó is homályban hagyta a magyarázatot.

Egy bizonytalan keltezésű, de mindenképpen 1938 és 1940 között született – *A szabadságszerető ember tízparancsolata* című – vázlatában viszont már így fogalmazott: „[a szabadságszerető ember] szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és emberi méltóság egy és oszthatatlan, és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neme vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát és emberi méltóságát veszélyezteti.”⁴¹ Mint idéztük, Illyés éppen ellenkezőleg nyilatkozott, amikor és ahogyan hangsúlyozta a társadalmilag, kulturálisan értékeset alkotó zsidó alkotók és a városi konzumkultúra képviselői közötti különbségtételt. S ez utóbbi kategóriába sorolta – nem itt, de később másutt – Molnár Ferencet is, későbbi társszerkesztőjének és a *Válasz* mecénásának, Sárközi Mártának édesapját.

Bibó 1938 tavaszán nem írta alá a zsidótörvény elleni tiltakozást, és örömmel konstataálta, hogy Erdei sem tette. „A zsidók körül pró és kontra érzelmek gennyjébe nem szabad belemennünk, s a »zsidóbérenc«-ség nemcsak egy üres és buta szó, hanem néha egy súlyos, reális állapot...”⁴² Aztán 1940-ben, abban az évben, amely év tehát még lehet *A szabadságszerető ember*... keletkezésének éve, bevezetik a „kisegítő munkaszolgálat” intézményét. Ez már testközelről érintette Bibó Istvánt, mert Erdei mellett a másik legközelebbi barátja, a szegedi piarista gimnáziumban megismert Reitzer Béla zsidó volt.⁴³ A barátság folytatódott az egyetemen, s hármas szövetségé formálódott Erdei Ferencel. Reitzer bevallottan érdekből katolizált, miután deklaráltnan származása miatt nem kapta meg a várt és megígért egyetemi állást. (Erdei Ferenc viszont ezért nem fogadta el az állásajánlatot, ami-

kor Reitzer Béla helyét neki ajánlották föl.) Az egzisztenciális kiközösítés, majd nem sokkal később Reitzer munkaszolgálatára és az, hogy odaveszett a háborúban, megrendítette Bibót, és döntő szerepe volt nézetei háború alatti átalakulásában.⁴⁴ A Borbándi Gyulához írott levelében évtizedekkel később felidézi a zsidótörvény elleni tiltakozás alá nem írását. Az alá nem írók egy részének érvelése szerint távolmaradásuk oka az volt, hogy a „széles magyar tömegeket ért és érő jogfosztásokat” a nyilatkozat nem említette meg. S utólag hozzáteszi Bibó azt is, hogy akkor ezzel egyetértett, „ma [1978] kevésbé értek egyet”.⁴⁵

Az 1948-as *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmányban Bibó István nagy hangsúlyt helyez a felelősség kérdésére, és egyenként felsorolja a népiek táborának eltévelyedőit, jelezve a felelősség fokozatát is. A tanulmány szembenézés is egykori, háború előtti önmagával és környezetével. Árulkodó e tekintetben a tanulmány száz oldalnyi terjedelme is. S itt szükségesnek tartok egy fontos toldalékot. Úgy vélem, úgy feltételezem, hogy nemcsak a maga nevében beszélt Bibó a tanulmányban, gondolataiban ott volt apósának, a felsőházi tag Ravasz László református püspöknek bűneiért való vezeklés is. Bibó 1940 nyarán vette feleségül Ravasz László lányát, a korabeli viszonyokra gondolva bizonyára nem rövid jegyesség után. A második zsidótörvény elfogadásakor tehát már joggal feltételezzük a személyes ismeretséget a fiatal jogtudós és a nagy tekintélyű református püspök között. Márpedig Ravasz László közismert antiszemita volt. Már Ady Endre a „legszilajabb antiszemitizmust” űző kálvinistának mondta egy publicisztikájában 1916-ban, a *Protestáns Szemlé*ben közölt írásai alapján.⁴⁶ 1938-ban a felsőházban Ravasz László hosszan és hatásvadászóan, tapasztalatainak gúnyos ismertetésével érvelt a zsidótörvény elfogadása mellett, kitagadva „Árpád és Arany János” magyarságából a zsidóságot.⁴⁷ (Megint csak Arany János a viszonyítási pont, ha áttételesen is, újból és újból a népi- nemzeti irodalom fénykora kiáltatik ki az egészséges magyar nemzeti öntudat utolsó ép korszakának, megkérdőjelezve az azután történtek, például az irodalmi modernizáció – a *Nyugat* – nemzeti voltát.)

A népiekkel való igen laza, a prominens írókkal eseti, de a dolgokba már beleszó- ló találkozás jelentő alkalom volt Bibó életében az 1937. októberi, ún. makói össze- jövetel. Részt vett a Márciusi Front nyilatkozatának előfoglalásában is. Bibó az életútinterjúban az ekkori mozgolódásokhoz kötötte *A szabadságszerető ember...* kezdetű kátét.⁴⁸ Aztán 1939-ben belépett a Márciusi Front fedőszervezeteként működött MÍKSz-be, a Művészek, Írók és Kutatók Szövetkezetébe. Ugyanekkor több, a Márciusi Frontban részt vevő kommunista szellemiségű fiatal értelmiséggel is érintőleges kapcsolatban volt.

A német megszállás után néhány hónappal Bibó *Békeajánlatot* fogalmazott a „magyar baloldali munkásság” nevében, hogy „megpróbálja feloldani a magyar köz- éposztály oktalán és alaptalan félelmeit”. Ebben a gesztusban látom először meg- nyilatkozni Bibó későbbi, a koalíciós korszakban jól megismert attitűdjét, azt, hogy beleéli magát egy konfliktushelyzet szereplőinek helyzetébe, s kvázi azok nevében, érdekében, illetve azok számára kidolgoz egy optimális kompromisszumos javaslatot. A *Békeajánlat* két társadalmi osztály közötti bizalmatlanság feloldását akarta szolgálni. A műfaj kihívja az érintettek kérdését, azt, hogy ki is hatalmazta fel Bibót, hogy a nevükben beszéljen. Bibó, mint visszaemlékezésében mondja, nagyon jól is- mertte a magyar értelmiségi középosztályt és annak negyedszázaddal korábban a munkásokkal, a kommunistákkal, illetve a forradalommal kapcsolatban fogant félel- meit. Tudta tehát, melyek azok a pontok, amelyekben a középosztály megnyugtató- sra várna. A legkevésbé sem ismerte viszont a „magyar baloldali munkásságot”, amely- lyel ki akarta mondatni a megnyugtató mondatokat. Nem is talált a baloldalon még csak olyasvalakit sem, akinek odaadhatta volna a szöveget, így abból még vita sem

alakult ki, nemhogy kollektíve elfogadott *röplap* lett volna belőle. A szituáció is árulkodóan aránytalan volt: egyszerre két osztályt személyesített volna meg a gépelésében is a képzelt párbeszéd formáját öltő vázlatban Bibó István.⁴⁹ Még csak a légüres teret sem érte el a humánus, megnyugtató, mindkét oldalról belátást felmutató szándék, a szimbolikus politizálás e szép gesztusa. Ez a – hangsúlyozom, nem publikált – Bibó-tervezet majdhogynem önkarikatúra. (Nem hasonlítható viszont ehhez a gyermekien jóhiszemű gesztushoz az, hogy 1956 novemberében a szovjetek betörésekor a parlament épületében ült, és a nyugati közvélemény számára gépelt helyzetértékelő kiáltványt, memorandumot. Ekkor ugyanis államminiszterként mintegy joga is volt összefoglalni a forradalom implicit jelentőségét. Életében lényegében ekkor volt egyedül pozícióban.)

A háború után következett Bibó termékeny, nagy korszaka: a népiek táborában, de az egész magyar társadalomra kiterjesztve hatókörét. Különlegesen higgadt egyéniség volt, józan, elemző hozzáállás, páratlan beleérző képesség, a részrehajlás vagy indulat teljes hiánya, bölcsesség – s a küzdelmekről való távolmaradás, a politikai híríg tudatos kerülése jellemezte. Elmélyedő, szemlélődő volt, a közvetlen, *tête-à-tête* politikai pártküzdelemről lemondó magatartás képviselője, a kiegyensúlyozott, közös érdekeket jól ismerő tanácsadó szerepét vállalta magára. De javaslatai rendre a semmibe hulltak. Mindig az ideálisan létező magatartási normákat fogalmazta meg, kinek-kinek a maga helyzetéhez illő, tőle elvárható eszményi viszonyulást. Ahogy Komlós Aladár mondta róla: „biblikus igazságszeretet” jellemezte.⁵⁰

Közismert életrajzi adatokat idézek fel: a fordulat éve után visszavonult, a nagy *Válasz*-opuszok lezárulta után 1949-ben már csak egy hozzászólása jelent meg a zsidókérdésről szóló tanulmányát követő vitában.⁵¹ A Rákosi-korszak elhallgattatta. A Kelet-európai Intézet megszűnésével igazgatói kinevezése, illetve elnökhelyettesi feladata megszűnt. Levelező akadémiai tagságát „tanácskozó tag” státussá fokozták le, 1950-ben a szegedi egyetem dékánja felszólította, adja be nyugdíjaztatásra vonatkozó kérelmét. Szakozó és decimáló könyvtáros lett az Egyetemi Könyvtárban. Közreműködött a magyar jogtörténeti és jogtudományi bibliográfia elkészítésében. Nincs pozitív tudomásom viszont arról, hogy az apósa révén a háború végéig a legmagasabb körökben pozícionált Bibó Istvánnak a szemére vetették volna ekkor, hogy Ravasz László veje volt. Bibó mindenesetre „szabadgondolkodó keresztyén”-nek vallotta magát.⁵² 1956-ban két napig volt államminiszter a Nagy Imre-kormányban. Miniszteri minőségében *Kiáltványt* intézett a magyar néphez, *Tervezetet* fogalmazott „a magyar kérdés kompromisszumos megoldására”, és – már mint civil – *Emlékiratot* „a világ botrányává lett” magyar helyzetről. 1958-ban jogerősen életfogytiglani büntetést kapott az imént megnevezett három szöveg megfogalmazójaként és terjesztőjeként. 1963-ban közkegyelemmel szabadult, és két hónap múltán a Központi Statisztikai Hivatal tudományos munkatársa lett, ahol többek között – a büntetés, a megalázás egy formája volt ez is – a raktár rendezése volt a munkája. 1974-ben meghívást kapott egykori genfi iskolája, az Institut Universitaire des Hautes Études Internationales igazgatójától.⁵³ Kétszer is elutasították útlevélkérelmét, először azzal az indokkal, hogy „kiutazása sérti a Magyar Népköztársaság biztonságát”, másodszer azért, mert „kiutazása közérdeket sért”. A második elutasító formula – ezt ma már csak a korszak jó ismerői értik – enyhítést jelentett. Gyakorlatilag azonban éppen úgy tiltás volt, mint az első elutasítás. Korábban írt tanulmányai csak a nyugati emigrációban jelenhettek és jelentek meg újból. 1976-ban egy Erdei Ferencről szóló portréfilm melléktermékeként született meg a vele készült sokórás életútinterjú. (Egy kommunista-népi kader élete kommentálása adhatott ürügyet a vele való beszélgetésre.) Megrendítők az újabban néhol látható s nem csak olvasható interjúrészeket. A nyomtatásból ismert, többféle kiadásban is megjelent interjúszövegek visszafogot-

tak, olyan kiegyensúlyozottak, mint Bibó esszéi. A képeket viszont most látjuk először, Bibó hangját most halljuk először. A hangzó és látható anyag telítve feszültséggel, minden pillanatban érezzük, hogy az a – kis megszakítással – *harmincévnyi* belső emigráció, példászerűen konok, egyedül magára mért hallgatás, amellyel nemtetését kifejezte, súlyosan megviselte Bibó Istvánt. Döbbenetesen erős volt Bibó Istvánban a közlési vágy, kényszer, milyen alaposan készült a beszélgetésekre, a racionális és tárgyilagos tónus, a rendszerező szemlélet, az ökonomikus beszéd mögött igen sok elfojtott felindulás és érzelmek kapott dokumentációs lehetőséget a filmfelvétellel.⁵⁴ A kép azt mutatja, nagyon is megszenvedte az erkölcsi integritással együtt járó korlátozottságot, a magányt.

Nehéz disputa annak mérlegelése és megítélése, hogy a népi írók egyszerre kint is és bent is voltak a Kádár-rendszerben. 1956 után a kivérezett társadalom lassan és csendben lábadozott. Németh László Moszkvában – a megszállók országának fővárosában – pohárköszöntőt mondott. Amikor Németh ezt tette, 1958-ban, még nem volt konjunktúrája az alkalmazkodásnak. Sokan értelmezik úgy a demokratikus ellenzék vagy az ahhoz közel állók oldaláról, hogy az értelmiségi ellenállást ez az *Élet és Irodalom*ban megjelentetett szöveg roppantotta össze.⁵⁵ De van ennél megengedőbb értelmezés a volt ellenzéki oldalon is. Radnóti Sándor nyilatkozta Németh Lászlóval kapcsolatban, hogy nem tartja elvtelennek Németh Lászlónak a Kádár-érával való együttműködését. „Fiatal férfi korának bizonyos motívumai elevenedtek fel újra. Például a legelvtelenebbnek tűnő mozdulatában, a Szovjetunióval való 1958-as megbékélésében is látom fiatalkori gondolatának, a nyugati civilizáció bírálatának konfigurációját, az ex oriente lux elemét” – mondta Radnóti.⁵⁶ A legélesebb vita, összeszólalkozás rendre Illyés Gyula szerepe körül van, s itt is vitatható és vitatott, hogy mennyire volt elvszerű Illyésnek a szocialista kultúrpolitikussal, Aczél Györggyel való szövetsége. „...az Illyés–Aczél-szövetségben – mert persze szövetség volt az, minden mai amnézia ellenére – Illyés részéről mindig ott működik, hogy talán tudok valamit használni nemzetemnek. Talán, ha bal kézzel megoldásként dicsérem a lenini nemzetiségi politikát a Szovjetunió népei számára, jobb kézzel elmondhatom a román nemzetiségi politikával szembeni fenntartásaimat” – mondja Radnóti. Bibó barátsága – pozíciójuk és életstratégiájuk különbözősége, vitáik ellenére – töretlen volt Illyéssel. Illyés mondta az egyik gyászbeszédet Bibó István ravatalánál, ez természetesen adta magát Bibó halálakor, s ezzel a rövid, egyébként a *Tiszatáj*ban már publikált beszéddel szerepel csak Illyés a *Bibó- emlékkönyv*ben is.

A szervezők a hetvenedik születésnapra tervezték, szánták a „Festschriftet”, de csak posztumusz *emlékkönyv* lett belőle, mert Bibó sajnos nem érte meg a születésnapot.⁵⁷ A kötet akkor csak szamizdatként jelenhetett meg, de egyre inkább érezhető volt értelmiségi körökben a Bibó-rensánsz. A „cenzúráról és öncenzúráról megfélekedve” közreműködők, írók, tudósok (de volt festő is, munkás és teológus is a szereplők között) „új szellemi tömörülést” rajzoltak ki az emlékkönyvben, „különböző világnézetű, származású, múltú emberek találkoztak egy olyan férfi körül, aki, mert szuverén volt, egyiküktől sem volt idegen”. Bibó munkássága, születésnapja és váratlan halála képes volt egységet teremteni különböző habitusok, személyiségek, alkatok között. Akik a kötetben szerepeltek, pontosan megértették Bibó tanítását, magatartásának üzenetét. S ez koalíció volt a javából: népiek és urbánusok, nemzetiek és liberálisok együtt szerepeltek. Ez az együtt gondolkodás azonban nem tartott sokáig. A „koalíció” utolsó közös aktusa az 1985-ös „monori találkozó” volt.⁵⁸ A következő évben kettévált a magyar progresszió két ága, megalakult a Szabad Kezdeményezések Hálózata, a későbbi Szabad Demokraták Szövetségének elődje, s 1987-ben immáron nélkülük, létrejött a lakitelki találkozó, amelyből kinőtt a Magyar Demokrata Fórum. Létrejött a két nagy rendszerváltó párt. A folytatás közismert.

Akkor tehát kié is Bibó István? Mindenkié? Senkié? Bibó István fokról fokra magába szívta a különféle eszmerendszerek és csoportok, szabadelvűek, népiek „rokon-szenves” nézeteit, és ezekből sajátos, nemzeti, egyedi konstrukciót képezett és tett magáévá. A konstrukció ideális, utópisztikus, soha-nem-volt jellege magyarázza az oly sokfelől mutatkozó későbbi vonzódást is az ő irányában, s ezzel magyarázható, hogy *nemzeti* jelleggel ruházták és ruházzák fel őt ma is. A döntő cél Bibó számára az volt, hogy kiépüljenek a politikai szabadságintézmények, oldódjon az osztályok és egyének alá- és fölérendeltségi viszonya, csökkenjen a kiszolgáltatottság és félelem. Szempontjai ezek teljesülésének mérését szolgálják. Sűrűn szerepelnek olyan mindennapi szavak, fogalmak, fordulatok a fogalmazványaiban, mint *képesség, szé-lídség, udvariasság, méltóság, ápolandó gyenge virág*.⁵⁹ Mindezek lefordíthatók és lefordítandók lennének persze az ideológia és a politika intézményrendszerének nyelvére. A magam részéről *A szabadságszerető ember tízparancsolata* című parainézi-sét tanítanám minden iskolában, s függeszteném ki minden közintézményben. Az autonóm gondolkodásra és viselkedésre való felhívásnak ezt a hazai viszonyok között majdnem páratlan dokumentumát.

■ JEGYZETEK

1. Idetartoznak saját, a kilencvenes években készített ideológiatörténeti interjúim: „*Most hirtelen téli mesék rémei kielevenednek*” – *Beszélgés Radnóti Sándorral. Széchenyi Ágnes interjúja*. Kritika, 1992. 6. sz. 6–10 (A továbbiakban Radnóti 1992); „... *ahogyan az ember forgószélben viselkedik*”. *Beszélgés Tamás Gáspár Miklóssal a populizmusról*. Valóság, 1992. 10. sz. 78–92; *Nép, volk, peuple – akkor és most. Beszélgés Domokos Máttyással a populizmusról*. Kortárs, 1993. 4. sz. 110–128; *Népiesség, populizmus és egy vita jövője. Beszélgés Kende Péterrel*. In: Kende Péter: *Az én Magyarországom*. Osiris, Bp., 1997. 227–241.
2. Ezzel a témakörrel kapcsolatban lásd Balog Iván: *Bibó István recepciója. Politikai értelmezések*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2010. (A továbbiakban Balogh 2010)
3. Ennek oka egyrészt a *Valóságban* 1945 őszén megjelent, *A magyar demokrácia válsága* című tanulmány körüli, szinte kriminalizált helyzet, másrészt az, hogy Sárközi Márta Erdeinek a politikától való visszatartása érdekében felvette Bibóval a kapcsolatot, s miután Bibó a kommunisták körében nemkívánatossá lett, meghívta a népi írók folyóiratához. Márkus István visszaemlékezése szerint: „Ritkán fordult elő, hogy egyetlen terjedelmes, nem is könnyen olvasható-megrágható folyóiratcikk [*A magyar demokrácia válsága*] egy pillanat alatt a pulpituusra emel egy addig a nyilvánosságban jelformán ismeretlen társadalomtudóst és politikai gondolkodót. Most ez történt. Bibónak óriási tekintélye lett, nem egyedül az őt korábban ismerő Szabó Zoltán, Illyés Gyula, Sárközi Márta és – például – Hajnal István előtt, de a másképpen gondolkodó Veres Péter, a történelmi és társadalomtani kérdések mélyeiben járatanabb, egyszerűbb kategóriákban okoskodó »vébéli politikus« Kovács Imre, a közgazdász Farkas Ferenc szemében is. S ami talán még fontosabb: Bibó meghódította az értelmiségi ifjúság egy jelentékeny rétegének vagy tág csoportjának szívét is.” *Kérdések a Válaszról. Márkus Istvánnal beszélget Széchenyi Ágnes*. Kortárs, 1986. 8. sz. 106–125.
4. A Petőfi Párt megalakulását és értékelését lásd *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. [Az életútinterjút Huszár Tibor és Hanák Gábor készítették] 1956-os Intézet – Osiris–Századvég, Bp., 1995. 420–444. (A továbbiakban Életút dokumentumokban)
5. Az 1976-ban vele készített dokumentumfilm kapcsán mondta a nyilvánosság számára is Bibó István Huszár Tibornak és a stáb tagjainak: „S mit vésnek fel majd az én fejfámra? Bibó István. Élt 1945–1948.” Huszár Tibor: *Bibó István – a gondolkodó, a politikus*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Harmadik kötet, 1971–1979. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1986. 388. (A továbbiakban Válogatott tanulmányok, III. Frank Tibor szíves közlése, hogy ezt a fordulatot Bibó már korábban is használta. Frank Tibor forrása családi jóbarátjuk, a műfordító Szöllősy Klára volt. Szöllősy Klára édesapja, az erdélyi *református* Szöllősy Lajos Horthy Miklós háziorvosa volt, Horthy Miklós körül erős református kör alakult ki, Szöllősyék Ravasz Lászlókkal és ebből adódóan Bibókkal is családi barátságban voltak, az egyik Szöllősy unokának Bibó István volt a keresztpapja. A Szöllősy családról lásd még Hubay Miklós visszaemlékezését: Hafner Zoltán: *Beszélgés Hubay Miklóssal Balogh Józseftről*. In: Jankovics József (főszerk.) – Császtrvay Tünde (felelős szerk.): „*Nem szálljed az emberiség!*”... *Album amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára*. MTA Irodalomtudományi Intézet, Bp., 2007. 934.
6. Bibó István: *Harmadik út*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. Bibó István és Szabó Zoltán kapcsolatáról lásd Noszka Gábor: *Barátok közt. Bibó István és Szabó Zoltán barátságának története*. Beszélő, 14. évf. 2009. November–december 35–47. és uo. 2011. január 25–33.
7. A szöveget kéziratból közölte a *Bibó István Összegyűjtött munkái*. Sajtó alá rendezte Kemény István és Sárközi Máttyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1983. III. 822–866.
8. Bibó István: *Levél Szalai Pálhoz* [1978]. In: *Bibó István Összegyűjtött munkái*. Bern, 1984. IV. 1267–1274.
9. Említhetünk persze kivételt is: a radikális képviselőjével, a citoyen Csécsy Imrével például komolyabb kapcsolatban volt Bibó, Csécsy egyébként a parasztpárti *Szabad Szó* gazdasági rovatának szerkesztője volt. Az általa újraindított *Huszadik Században* jelent meg a zsidókérdés-tanulmány vitájához írt Bibó-hozzászlás is 1949-ben.
10. Válogatott tanulmányok, III. 90.
11. Életút dokumentumokban 27.

12. I. m.
13. Interjú Bibó Istvánnal. In: Életút dokumentumokban 25. és 23. A probléma nemzetközi vonásait lásd Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Eszmetörténeti Könyvtár, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2011 és Balázs Trencsényi and Michal Kopecek (ed.): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1775–1945): Texts and Commentaries*, Volume I. Late Enlightenment, CEU Press, Bp., 2006.
14. Gondolok itt például Veres Péternek az alföldi ridegparaszt népnemzeti alkatáról szóló fejtegetésére. Veres Péter: *Az Alföld parasztsága*. Magyar Élet kiadása, Bp., 1942. 18–19.
15. Erdei rövid önéletrajza 1938. január 1-jén. In: *Levelezés köz- és magánügyben, 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. Szerkesztette és a jegyzeteket készítette H. Soós Mária. Magvető Kiadó, Bp., 1991. 6. (A továbbiakban *Levelezés köz- és magánügyben*)
16. I. m.
17. Életút dokumentumokban 24.
18. Buday György: *Tanyai agrársettlement*. Studium, Szeged, 1929.
19. Interjú Bibó Istvánnal. Életút dokumentumokban 29.
20. I. m. 29–30.
21. Németh László 1928 februárjában a *Napkeletben* jelentette meg *Népiesség és népiség* című esszéjét, röviddel később ugyanott az *Új reformkor felé* című tanulmányt. 1928-tól fejtett ki mind erőteljesebb és szélesebb körű szemináriumai tevékenységet az 1925-ben indult Bartha Miklós Társaság. Németh László 1929-ben itt tartott előadást *Nép és író* címmel. 1931-ben a debreceni Ady Társaság a fővárosban szervezett találkozót, melyen Illyés, Németh, Erdélyi, Kodolányi és Féja előadásai hangzottak el Gulyás Pál és Juhász Géza társaságában. 1931-ben jelent meg Illyés *Három öregje*, 1932-ben jelent meg a *Tanú*, és ekkor nevezte Babits a fiatal költők legszebb, általa válogatott száz versét a nyilvánosság elé táró *Új anthológiában népieknek* a benne szereplőket.
22. Ezt a gondolatot Radnóti Sándor fejtette ki a rendszerváltás utáni ideológiai pozícióharc eredetét nyomozva, Radnóti 1992. 9.
23. Rónay Jácintnak ez irányú, a *jellemismérő*ről szóló első tanulmányai az 1848-as forradalom előtt keletkeztek és jelentek meg. Lásd Hunyady György: *A nemzeti karakter talányos pszichológiája*. In: Hunyady György (szerk.): *Nemzetkarakterológiák. Rónay Jácint, Hugo Münsterberg és Kurt Lewin írásai*. Osiris könyvtár. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 7.
24. Radnóti 1992. 6.
25. Ide tartozik az elzászi német eredetű, felvidéki majorból származó Schöpflin Aladár is, aki 1908-ban jelentette meg a *Nyugatban* a város jelentőségének felismerését jelző esszéjét.
26. Németh László: *Ember és szerep*. Kalangya [Újvidék, Szabadka], 1933. 11. sz. 12; 1934. 1. sz. 12. A Bibó – Németh-kapcsolatot elemzi Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Osiris, Bp., 1999.
27. Lásd a *Magyar Élet* című lap folyamatos Nyugat-ellenes írásait.
28. Ady Endre: *Korribori*. Nyugat, 1924. 1. sz. 3–5. A fordulat a 4. oldalon.
29. *Kérdések a Válaszról. Beszélgetés Vas Istvánnal*. Kortárs, 1985. 6. sz. 87–101.
30. Tanulmányi tervét lásd Életút dokumentumokban, 98.
31. Az ösztöndíj odaítéléséről szóló dokumentumot, a hallgatói névsort, lecke könyve másolatát és az intézet professzorának elismerő levelét, illetve a további ajánlóleveleket stb. lásd Életút dokumentumokban 102–111.
32. Életút dokumentumokban 87.
33. Bibó István Erdei Ferenchez, Genf, 1935. febr. 7. In: *Levelezés köz- és magánügyben, 1931–1944*, 30.
34. I. m. Az utalás Hans Kelsen (1881–1973) előadásaira vonatkozik. Professzori működéséről lásd Horst Dreier: *Hans Kelsen (1881–1973): Jurist des Jahrhunderts?* In: Helmut Heinrichs – Harald Franzki – Klaus Schmalz – Michael Stolleis (Hrsg.): *Deutsche Juristen jüdischer Herkunft*. C. H. Beck, Munich, 1993. 705–732. Leveleiben Bibó nem említi az intézmény többi professzorát, a rá is igen nagy hatást gyakorló Guglielmo Ferrerót, de – s ez mutatja az iskola fényét – ott tanított még Carl Burckhardt, Ludwig von Mises és Wilhelm Röpke is.
35. Illyés Gyula: *Búcsú Bibó Istvántól*. In: *Bibó Emlékkönyv. Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem*, Bp.–Bern, 1991. I. 37. (A továbbiakban *Bibó Emlékkönyv*)
36. Monográfiája egyik fejezetének Balog Iván ezt a címet adta: *Az 1944 előtti, antiszemita Bibó*. Balog 2010. 191–206.
37. Bibó István: *A zsidókérdésről. Vázlat*. [1938. április, ceruzával írott szöveg] Életút dokumentumokban 172.
38. Illyés naplójegyzetei, melyeket akkor vetett papírra, amikor a levegőben volt az első zsidótörvény születése: „Tiltakozom, de mennyire, a könyvégetés ellen, de elárulom, hogy mielőtt e veszély fenyegetett, én a kultúra meggyalázása keltette pillanatnyi [szövegromlás] máglyára kívántam. Becsukják a színházakat? Legtöbbjüknél ezzel legfeljebb a világító és a díszletezők rövidülnek, a Múza nem, onnan őt már rég kiutasították. Harcba tehát úgy indulok, hogy igyekszem megbocsátani védeccemnek, szemet hunyok neki, rá se nézek, nehogy leköppem, mielőtt meghalok érte.” Nyugat, 1938. május, 333–334.
39. Gyáni Gábornak a centenáriuma született elemzése éppen azt vizsgálja, mennyire maradt meg Bibó István végül is a Németh László-i vonalon. Gyáni Gábor: *Az asszimilációkritika Bibó István gondolkodásában*. Holmi, 2011. 8. sz. 1022–1035.
40. *Kérdések a Válaszról. Beszélgetés Szentkuthy Miklóssal*. Kortárs, 1984. 1. sz. 1770–1880.
41. Bibó István: *A szabadságszerető ember tízparancsolata*. In: Életút dokumentumokban 190–191.
42. Bibó István és édesanyja levele Erdei Ferenchez, Budapest, 1938. jún. 2. In: Életút dokumentumokban, 174.
43. Ebben a toleráns *katolikus* középiskolában – itt járta Bibó a középiskola második négy évét – alakult ki ekkor a hármas barátság Bibó István, Reitzer Béla és Erdei Ferenc között. Hárman három vallást képviselnek, a

protestáns, a zsidó és a katolikus. Ismét a felekezeti szempontot érintjük, amelyről már a pártpolitikai hatalmi osztozkodásnál szóltunk. Reitzer Béla (1911–1942), jogász, szociológus. 1930-ban egyik alapítója a Szegei Fialatok Művészeti Kollégiumának. A Don-kanyarban pusztult el.

44. A munkaszolgálatról szóló, Bibó Istvánnak küldött megrázó Reitzer-levelet [Miskolc, 1940. december 12.] lásd Életút dokumentumokban 138–143. A német megszállásig, 1944. március 19-ig már 42 ezer zsidó munkaszolgálatos pusztult el. „Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. I-II. Szerkesztette és bevezette Karsai Elek. A Magyar Izraeliták Országos Képviselői Kiadása, Bp., 1962.

45. Válogatott tanulmányok, III. 305.

46. Ady Endre: *Az én kálvinistaságom*. Nyugat, 1916. 6. sz. 379.

47. Különös fényt vet Ravasz érvelésére, hogy a népbíróság előtt Endre László, a Sztójay-kormány németekkel szoros együttműködő államtitkára az utolsó szó jogán Ravasz Lászlónak erre a parlamenti felszólalására hivatkozva védte magát. Ravasz László felszólalása a zsidótörvény vitájában. Felsőházi Napló, 1935–1939. [1936–1938] III. 307–312. www3.arcanum.hu/onap/pics/a.pdf?v=pdf&a=pdf. Letöltés ideje: 2012. február 3. 23. 45.

48. Életút dokumentumokban 46.

49. Életút dokumentumokban 204–211.

50. Bibó Emlékkönyv I. 41.

51. Bibó István életrajzi adatait az emigrációban megjelent Bibó-összkiadás alapján idézem. Az értelmezett biográfiai adatsort a demokratikus ellenzékhez tartozó Kenedi János gyűjtötte össze és tette közzé. Bibó István *Összegyűjtött munkái*. Bern, 1984. IV. 1283–1289.

52. „Kis Lánchidat gyártottam Rákosi elvtársnak” – Beszélgetés ifjú Bibó Istvánnal. In: Gyarmati György – Kukorelli István (szerk.): *Kortársak Bibóról*. Előadások a Bibó István Szakkollégiumban. ELTE Bibó István Szakkollégium, Bp., 2009. 136.

53. A genfi meghívás a nyugati emigráció és elsősorban is Molnár Miklós szervezésének volt az eredménye. Molnár a genfi egyetemen diplomáciatörténetet adott elő.

54. A film alkotói Huszár Tibor, Csoóri Sándor, Hanák Gábor és Sára Sándor voltak. A filmet az OSZK Történeti Interjúk Videotára őrzi.

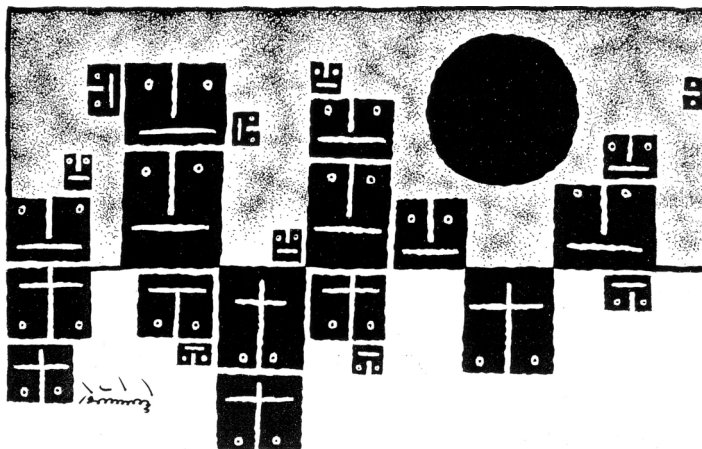
55. Litván György, Szalai Pál álláspontja.

56. Radnóti 1992. 10.

57. A kötet megszületésének körülményeiről Réz Pál: *A Bibó-életrajzról*. In: Bibó Emlékkönyv 5–7. A kiadvány kolofonja nem tartalmazza a szerkesztők nevét, ezért most ideiktatjuk a teljes, az egyébként ide-oda besorolt szerzők-szerkesztők névsorát: Bence György, Csoóri Sándor, Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Halda Aliz, Kenedi János, Kis János, Réz Pál, Szűcs Jenő, Tordai Zádor, Tornai József.

58. Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás, 1985. június 14–16*. 1956-os Intézet, Bp., 2005. Az újabb, második találkozó meghíusulásáról lásd Kenedi János: *Egy Csúrka levél Vásárhelyi Miklósnak 1987-ből*. Nép-szabadság 1990. május 10. 6. Ennek az újabb, immáron pártpolitikai szembenállásnak elemzését nem tartom feladatomnak, igen bőseges irodalmából ezért csak két *dokumentumközlésre* és nem az utólagos értelmezésekre hivatkozom. Megjegyzem viszont, hogy a monori találkozó szervezésében az utolsó nagy integratív személyiségnek, Donáth Ferencnek volt nagy szerepe.

59. Lásd pl. a *Vezetés – Követés. MIKSz-előadás vázlatja 1941-ből* című, kevésbé ismert dokumentumot. Életút dokumentumokban 180–189.

AZ ÖREGSÉGRŐL

■ Van egy erő, mely az öregségben, minden ellenkező hatás ellenére, megőrzi a fáradtságtól, és amelyből az ember tiszta gondolkodást, töretlen alkotási kedvet meríthet: a kíváncsiság. Az alkotó emberek számára az elemi kíváncsiság nélkülözhetetlen. Ami még megőrzi őket a korai öregségtől és a haragoskodástól, az a naivitás. Minden alkotó hisz abban, hogy a világot szebbé, kicsit jobbá teheti – ami oda vezet, hogy ez néha meg is valósul. Ha a kíváncsiság megszűnik, ha az ember önmagához és a világhoz kérdéseket nem intéz, és tudásának hiányosságai, cselekvőképességének korlátai már nem foglalkoztatják, akkor válik öreggé.

A második világháború utáni évtizedekben, amikor a korábbi polgári korszak alkonyához ért, vele együtt az élet biztonsága és tervezhetősége is eltűnt, és minden szakaszában szükségessé vált az állandó újrakezdés. Elhalványultak azok a hagyományok és példaképek, amelyek irányt mutathatnának. A folytonosság nyújtotta védelmet felváltotta az intézmények csalóka biztonsága. Egykor az egyéni fejlődésnek a gyermekkortól az öregségig szerveződő folyamata az emberi életnek egységes értelmet adott. Ma az újrakezdések kényszere ezt a biológiai típusú egységet elvágja; megpróbáltatások elé állít, és sokszor a szenvedéseink árán is tanít.

Nem éveink számától, nem ráncainktól, hanem önmagunk feladásától és a fogékonyságunk eltompulásától leszünk öregek. Ha szívünkbe ásta magát a búskomorság és a cinizmus, Isten óvja lelkünket – egy aggastyán lelkét! Számos vizsgálat egy efféle öregkori hanyatlásról beszél, amelynek vélt jelei azonban betudhatók annak is, hogy az öregeknek nincs igazi fórumuk, ahol kifejezhetnék magukat, nem hallgatnak rájuk, és szellemi fejlődésüket nem veszik tudomásul. Holott a szellemi érettség életünk végső fázisának nagy teljesítménye.

A Nobel-díjas Konrad Lorenzét nyolcvanadik születésnapja alkalmával arról faggatta egy fiatal újságíró, miért olyan feledékeny. Nem fél-e attól, hogy szellemileg még jobban visszakerül, ha már nem is emlékszik a saját munkássága egyes stádiumaira sem? A nagy tudós nevetve tette kezét a szemtelen fiatalember vállára: „Azok a vizsgáldások csak lépcsőfokok voltak újabb kutatásaim eredményeihez. Miért terhelném véges emlékezetemet olyan részletekkel, amelyek minden valamirevaló szakkönyvtárban megtalálhatók? Kedves ifjú barátom, ön is csak öregségére fogja megtanulni, hogyan kell a fontosat a mellékéstől megkülönböztetni.”

Az öregkor bölcsessége a megértés: elismerjük mások viszonylagos emberi tökéletességét, és megtanulunk a magunk viszonylagos tökéletlenségével élni. Ez a közösségi életre teremtett ember számára a lehetséges legjobb életforma a magányos farkaséval szemben, aki önmagát egy előkelő kisebbséghez tartozónak hiszi, többre becsüli, hogy palástolja tökéletlenségét. A közösségi ételtől elzárkózva, „fényes elszigeteltségében” ő nem tapasztalja társai szerető viszonzását, és életének jelszava a szeretet helyett a büszkeség.

Márpedig éppen öregségünkre kellene a kezdeteinkhez visszatérni, életünket a közösségért és a közösségben élni, tapasztalatainkat átadva. Valaha a régi görögöknél a bölcsesség annyit jelentett, mint „csodálkozni tudni”. Sokszor még a fiataloknak is az öregektől kellene megtanulniuk csodálkozni, a csodákat felismerni. De hogyan is tehetünk szert az öregek bölcsességére? Ha öregen visszagondolunk életünk folyására, világossá válik, hogy a lét alapvető összefüggéseit már ifjúkorunkban ismertük. Az öregek bölcsessége nem más, mint a következetesen végiggondolt ifjúkori gondolat, a személyiségünk magvából kiteljesedett fa. Ez az egyéniség-mag életünk végéig megmarad, habár a nevelés és a hagyományok talajában alakul, fejlődik, és ehhez a maghoz bátraknak kell lennünk hűségesek maradni. T. S. Eliot megfogalmazása szerint „az egyetlen bölcsesség, mely megszerezhető, az alázat. Ha van bátorságunk magunkat a nagy egész kicsiny részének tekinteni, akkor ez megértését jelenti a világnak; olyanak, amilyen. Nem kellene azon rágódni, hogy életünkben mely cselekedetek voltak helytelenek, hanem arra gondolni, ami helyes volt, mert egyedül ez számít életünk további alakulása szempontjából.”

Ha vad sodrású folyóban evezünk, a partot nem tudjuk megfigyelni. Amint kanyargós részhez érünk, amely lassúbb folyású, egyszerre feltűnnek a bokrok és a fák. Erdőket ismerünk fel, réteket virágokkal, meglátjuk a harmatot a reggeli napsütésben – és az egész csodálatos világ megnyílik előttünk. Tibeti bölcsesség: senki sem fogja megérteni a halált, aki nem

tanult meg élni. A barátság és a szeretet az újjászületést magukban hordozzák, a halál nem abszolút. Csak azok az emberek félnek a haláltól, akik sohasem éltek igazán. És nem illik a búcsúzó életet a modern orvostudomány eszközeivel mindenáron, mesterkélten meghosszabbítani. Együtt fákat ültettünk, és ha már nem leszünk, azok árnyékában utódaink fognak üldögélni. Luther híres mondása: „Még akkor is, ha tudnám, hogy holnap a világ darabokra hullik, elültetném az almafát.”

Ha ősszel a fákról a levelek lehullnak, azt a mulandóság jelének tekintjük. Rossz példa, mert néhány hónapon belül új levelek nőnek, és ismét tavasz lesz.

Degenfeld-Schonburg Sándor

A KÖNYV SORSA ERDÉLYBEN – AVAGY ÚTBAN A ZÚZDA FELÉ (pamflet)

■ Talán abból volna jó kiindulni, hogy az elmúlt húsz évben legalább annyi könyv jelent meg Erdélyben, mint az elmúlt ötszáz évben összesen. A számok természetesen, még ha pontosak volnának is, csalnak. Ugyan mi köze van a mai, jövedelemorientált nyomdavállalkozónak Heltai Gáspárhoz vagy Misztótfalusi Kis Miklóshoz? Bizonyos deklarált folytonosságként kívül semmi, a vidéki lakosság közömbös, a politikai elit buta és kapzsi. A nép nem olvas verset, és a politikai elitnek sem a műveltség és a mértéktartás a fő ismérve...

A rendszerváltás után hihetetlenül sok újság, folyóirat és könyvkiadó alakult, így szokott ez lenni, a modern kor minden politikai, társadalmi felfordulása efféle burjánzást hozott magával – néhány pillanatra senkit nem érdekel a pénz, a papírhány, a nyomdai kapacitás elégtelensége, mindenki a cenzúra megszűntének és az adóhivatal kihagyásainak örvend, amíg ki nem derül, hogy komoly intézményi háttér és finanszírozás nélkül lapot, könyvkiadót fenntartani, működtetni lehetetlen. Mellesleg alkalmi kiadványokból van a legtöbb mindig – alkalom szüli őket.

Végső soron is mi kell egy jó könyvhöz? Jó kézirat, jó szerkesztő, jó korrektor (legalább kettő, de három volna az igazi), jó műszaki és tördelőszerkesztő, tisztességes kiadóhivatal, megfelelő nyomda, rendes terjesztőhálózat, reklám és művelt olvasó – hogy csak a legfontosabbakat említsem. Tehát egy korrekt és teljes folyamat, amelyben minden a helyén van, senki nem improvizál, nem maradnak ki munkafolyamatok, nem tűnnek el pénzek és kiadványok, nem hazudik, nem lop és nem csal senki. Cenzúra most éppen nincs (avagy nézzen mindenki magába!), adót viszont fizetni kell, egész kínos tud lenni olykor.

Kezdjük az elején.

A szerző írja meg a szövegét. Ha már megírta, legyen szíves oldalanként tíz leütési vagy helyesírási hibánál többet nem hagyni benne, ha kételyei vannak, használhat nyugodtan szótárt és lexikont, vagy kérje szakember tanácsát. A tartalomról úgyis az olvasónak (?) vagy az örökkévalóságnak tartozik számadással, és ezen a helyen fölösleges azzal törődni, hogy mi a jó kézirat: amit a szerkesztő, a kiadó adott esetben annak tart.

A szerkesztő olyan ember, aki tud pár dolgot, amit a szerző nem – több szem többet lát. A szerkesztő azt tudja, hogy a szerzőben kételkedni kell, és mindent meg kell nézni a szótárban, a lexikonban vagy az enciklopédiák egyikében. A szerkesztő alapmagatartása a módoszeres kételkedés, amit a gyanakvással nem szabad összetéveszteni. A jó szerkesztő holtig tanul, mégsem pap, és főképp nem a kiadó góréjának a szolgálja vagy felmosórongya.

A korrektor olyan ember, aki tudja, hogy bölcsészkar ide vagy oda, a magyar helyesírás megtanulhatatlan, rászokott viszont a helyesírási szótár használatára, érti a helyesírási szabályzatot, és hajlandó megkérni és egy szöveget, hogy nem a szerző meg a szerkesztő hülyeségein bosszankodik, hanem kiteszi a pontot, a vesszőt és az ékezetet oda, ahova kell. Egy korrektor fél korrektor, két korrektor egy korrektor... Stop. Eredetileg ezt a kövacsra mondták.

Lehetne még ezt a glosszáriumot folytatni. Aki valamelyest is forgolódt az erdélyi könyvszakmában, pontosan tudja, hogy itt szakmáról beszélni enyhe túlzás: van pár megszál-

lott, néhány csaló meg cinikus, a többiek amatőrök, és elképesztő mennyiségű brosrútát adtak ki az elmúlt két évtizedben. Kezdő tollforgatók, vidéki történészek és amatőr néprajzkutatók hibáktól hemzseggő, fényesen puha borítás, rosszul ragasztott, olcsó papírra nyomott könyveinek tömkelegére fordította energiáit, aki dolgozott – kinek az agya, kinek a pénze, kinek a lelkiismerete ment rá. Egyesek meggazdagodtak, mások hülyék voltak, és szegények maradtak.

Jelen szövegben a hülyék és a szegények pártjára állok, és bocsánatot kérek a göréktől, a politikás emberektől, a haszonélvezőktől. Az a baj, hogy ha az író (szerző) rossz mondatot ír le, szerintem elkárhozik; ha a kiadó rossz üzletet köt, tönkremegy.

És itt kezdődik a probléma: az erdélyi kiadó nem megy tönkre. Pedig a kapitalizmus törvényeiből tudjuk, hogy a csőd nem feltétlenül rossz. Viszont egy erdélyi könyvkiadó nem üzleti vállalkozó, hanem a kultúra letéteményese, a folytonosság továbbvivője (haza, haladás, emberiség, nemzet, minőség). Mekkora hatalmas anyagot kell mozgatni egy átlagosan alacsony, európai szintű jövedelemért! És hány értelmiségi dolgozik Erdélyben takarítónői fizetésért, hogy a göré ne vesszen éhen?! Viszont erről a pontról az osztályharcot egyszer és mindenkorra befejeztem: a kisszerű, analfabéta görét lenézem, a buta politikásra legyintek, a nagyvonalú vállalkozót tisztellem – de ne vitatkozzon velem a francia igeidőkről vagy Hölderlinről.

Az erdélyi könyvkiadás rákfenéje az, hogy a boldog üzletmenet érdekében az elmúlt húsz évben rengeteg félig vagy rosszul megírt, szerkesztetlen kézirat jelent meg, igénytelen nyomdai kivitelben, mert a mindenkori támogatót főként a nyomdaszámla érdekelte – nyomdában volt-e érdekeltége, vagy csak nem figyelt, egyre meg. Sok száz könyv van (vona?), amelyeket lehetetlen beszerezni, mert sem az OSZK állományában, sem a mai könyvesboltokban nem lelhető fel. Ez a könyvtemető: 200-300 példányban megjelenő könyvek, amelyekre valaki felvette a támogató pénzét, korrekt elszámolást is adott, viszont a könyv nincs se boltban, se közkönyvtárban. Talán egy-két magányűjteményben megtalálhatók a dedikált példányok, rendszerint a szerző rokonai és baráti körét alkotják ezek a gyűjtők, esetleg a szerző, szerkesztő által közzétett (?) internetes formátumban létezik a szöveg. Különben a szerző a leghűségesebb vásárló, szimbolikus honoráriumából a saját könyvét vásárolja fel. Magánügy. Mellesleg jól ellátott könyvesbolt és közkönyvtár is alig található Erdélyben. Mire kell tehát a kizárólag nyomdavállalkozást finanszírozó könyvtámogatási rendszer, amikor a legtöbb Erdélyben kiadott könyvet Debrecenben vagy Gyulán nyomják? Cui prodest?

És ezeket jó volna különválasztani. Mire kell a könyv, ha senki nem olvassa, ha nem jut el boltba és könyvtárba, a lehetséges olvasóhoz? Ha csak egy nyugtán szerepel az egész, ha mindenki csalódott miatta: a szerző, mert nem is tudnak arról, hogy ő van; a szerkesztő, mert nem végezhetette el a munkáját; a kiadó, mert keveset nyert a boltban; kritikáról, olvasóról nem is szólva.

Arról beszélek, hogy könyvkiadás szempontjából az erdélyi magyar társadalom nem egy egész, de nem is része valaminek – zárvány. Aki valamit is ér Erdélyben, az Magyarországon publikál, sokszor olyan kiadóknál, amelyek Erdélyben sem érnének semmit. Aki viszont Magyarországon nem publikál, azt Erdélyben sem tartják sokra. A Magyarországon kiadott könyv nem jut el Erdélybe, és az Erdélyben nyomott könyvről a magyarországi olvasói köztudat nem vesz tudomást. Az sem érdekes, hogy a román állam évek óta nagyobb összeggel támogatja a romániai magyar könyvkiadást, mint a magyar. Jó kérdés viszont, hogy kell-e a magyar államnak finanszírozni a határain túl élők kultúráját. Nem kell – szerintem. Gesztusokat azért tehet, csak legyen a gesztus igazi.

Mi van tehát az erdélyi magyar könyvkiadással? A mindenkori finanszírozási problémák, az elfekvő raktárkészletek, a fellelhetetlen címek, egy állandóan duzzogó, alulfizetett értelmiség mellett a támogatást lenyúló vállalkozók egészen jól élnek. A baj csak az, hogy jelen viszonyok között a támogatási összeg felvétele után a kiadó számára minden tevékenység veszteséget jelent. Egy könyvet kb. 3000 példányban kell eladni ahhoz, hogy ne legyen veszteséges. Nem tudom, hány cím van, amit Erdélyben ekkora példányszámban adtak el.

És ha most valaki megkérdezi, hogy mi lesz veled, erdélyi magyar könyvkiadás, akkor azt fogom rá válaszolni, hogy semmi különös. Pontosan ez marad, amíg a készlet tart. Ha csak el nem döntenek az érintettek, hogy ezután kevesebb, de jobban megírt, szerkesztett, tervezett és kivitelezett könyvet adnak ki, a munkában részt vevőket tisztességesen megfizetik, és a könyvet eljuttatják az olvasóhoz. Az a kiadó, amely létszámcsökkenéssel véli megoldani a költségproblémáit, az amúgy is állandóan kérdéses minőséget rontja tovább. Újra kell gondolni az erdélyi magyar könyvkiadást. A vissza nem térítendő (állami) támogatás a finanszírozott veszteséget jelenti. Viszont a finanszírozott veszteségből néhányan jól, sokan pedig rosszul, de megélték (-ünk). Eddig. Hogy is van ez?

Nem hiszek a piacban, és nem hiszek a kapitalizmusban. Ha csak a piac diktálna, még pornólapot sem volna kifizetődő Erdélyben kiadni, de az is biztos, hogy a piacot, konkrétan a könyv eladhatóságát ma már nem lehet figyelmen kívül hagyni. A könyv és a kultúra általában nem áruként készül, de áruként kell eladni – ezt nem volna szabad elfelejteni. A kis példányszámban, rosszul szerkesztett, igénytelenül nyomtatott, reklám nélküli könyv soha nem lesz áru, esetleg emléktárgy vagy papírhulladék. És van olyan mű, amelynek akkor is meg kell jelennie, ha száz évig egyetlen olvasó sem lapozza föl; ha minden mutató csak veszteséget jelez; ha bukik vele szerző, szerkesztő és kiadó. Ha nem erre gondol az ember, sose közelítsen a könyvszakmához. Nem kell összekeverni az értékszempontokat az érdekszempontokkal, ez volna a kultúra. Mecénás kerestetik.

Egészen sok értelmiségi törheti most majd a fejét, hogy milyen praktikus szakmát lett volna érdemes fiatalkorában kitanulni. De ha nem jut eszébe semmi, akkor sem fog éhen halni. Egyelőre.

Vida Gábor

MERRE VAN A KIJÁRAT?

■ Vida Gábor írásában sok igazság és sok keserűség van. Ez utóbbi is érthető, hiszen aki ma a könyvcsinálással bármilyen vonatkozásban kapcsolatban áll, azt egyre inkább elfogja a tethetetlen keserűség. A magunk pásmájáról sok mindennel tudnánk kiegészíteni kritikai észrevételeit. Ezeket az elmúlt években illetékes vagy illetéktelen helyen sokan el is mondtuk, eredménytelenül. Mert bár hangzottak el azok nyomán néha ígéretek illetékes helyekről, a lényegyet tekintve semmi nem változott.

Én inkább a megoldásra tennék néhány javaslatot.

1) Sok a könyv, sok a kiadó – mondja Vida Gábor. Ez önmagában talán nem volna baj. De valóban sok az olyan könyv, amelyik – ha nem jelenne meg – nem hiányozna szellemi térképünkéről, és sok az olyan „kiadó”, ahol a könyvcsinálásnak még az elemi szakmai feltételei sincsenek meg. Ugyanakkor ez a sok könyv és sok kiadó egymás elől szívja el a levegőt és a támogatásként szétosztható anyagiakat. Az első dolog tehát az lenne, hogy valamiképpen rend teremődjék ezen a téren. A „rendet” sokan és sokáig a piac törvényeinek érvényesülésétől várták – hiába. A piaci érvényesüléshez megfelelő tőke kell, ez pedig az erdélyi magyar kiadók szinte mindenikénél hiányzik, s ha volt is az induláskor, lemorzsolódott. Ezért válhatott meghatározóvá az erdélyi magyar könyvkiadás mezőnyében a támogatási rendszer.

Hogy milyen eredménnyel és milyen problémákat görgetve maga előtt, azt kellene egy komoly és tényszerű elemzéssel feltárni és az elemzés alapján az egész támogatási rendszert koncepciózusabbá és minőségiorientáltabbá tenni.

Mindenképpen szükséges lenne a támogatott kiadványok utólagos könyvszakmai és pénzügyi ellenőrzése, amiről az elmúlt évtizedben, a pályázatelbírálások rendjén sok szó esett, de ami végső soron ma sem történik meg. Az elbírálásban pedig fontos szempont lehetne, hogy az eddigiekben ki mit bizonyított, milyen biztosíték van arra, hogy az újabb pályázatából is a szakma mércéjén tisztességes könyv szülessen. Akit pedig „cinkeléssel” megfognak, azt meghatározott időre ki kell rekeszteni a pályázók köréből.

Talán azon is érdemes lenne elgondolkozni, hogy az egész elbírálási rendszert ne egyes művekre, hanem átfogó kiadói projektekre hangszereljük át.

2) A támogatással megjelent könyv – mondja Vida Gábor – nincs se a boltban, se a könyvtárban. Sajnos ennek oka szerintem nem annyira a példányszámmal manipuláló kiadóknak keresendő, hanem abban, hogy a megjelent könyvek ebben a mai rendszerben nem jutnak célba – vagyis nem találják meg az olvasót.

Válaha volt egy az egész országra kiterjedő könyvesbolt-hálózat, s volt mellette egy országos könyvtárellátó rendszer. Az olvasók egy jelentős része ugyanis (az általános iskolától kezdve) először a könyvtárban találkozik a könyvvel, s *azután* jut el oda, hogy azt a könyvet, amely érdeklődését felkelti, meg is vásárolja. Ma időről időre (ritkán és rendszertelenül) meg-meghirdetnek könyvtárellátási pályázatokat, s a tanügyi szervek és az önkormányzatok is csepegetnek valamit a könyvállomány pótlására-kiegészítésére. Összességében kimondható azonban az, hogy az évtizedek során kialakult közösségi és iskolai könyvtárhálózatnak ma nincs folyamatosan biztosított ellátási rendszere.

Ezt kellene megoldani, központilag és hosszú távra s különös tekintettel a hazai kiadású könyvekre.

Egy ilyen – hangsúlyozom: működő és hosszú távon is fenntartható – rendszer pozitív hatással lenne a hazai magyar könyvek ma vérszesen csökkenő példányszámára (s ezzel együtt könyvkiadásunk rentabilizálására) is.

3) A mai, reklámokkal elárasztott világban a könyvnek is kell cégér. Ugyanakkor alig van Erdélyben magyar kiadó, amely ebben a „reklámvilágban” állni tudná a versenyt. Ilyen körülmények között a terjesztés köre beszűkül az illető kiadó közvetlen ismeretségi és kapcsolati körére: a szatmári vagy a váradi könyv nem jut át a Királyhágón, jó esetnek számít, ha a székelyföldi könyv kapható a kolozsvári könyvesboltokban. Pedig könyveink jó része – tartalmát tekintve – egyáltalán nem helyi érdekű. A helyzet áttörésére irányuló kísérletek alkalmiak és egyediek, holott a beszűkülő érdeklődői kör a példányszám egyre lejjebb szorítására is kényszeríti a kiadókat.

A Romániai Magyar Könyves Céh keretében meg kellene teremteni egy könyvszakmai és reklámkiadvány megjelentetésének anyagi lehetőségét (esetleg valamelyik országos terjesztési napilap rendszeresített mellékleteként). Korábban, főképp a marosvásárhelyi és budapesti évi könyvvásárokra időzítve, ilyen kiadványok készültek is, de én olyasmire gondolok, mint amilyen annak idején *A Hét* „Könyvvilág” melléklete volt, amely havi rendszerességgel tájékoztatót az új könyvekről, s ugyanakkor helyet biztosított a kritikának, az ismertető jellegű cikkek is. Ennek az „Új Könyvvilág”-nak természetesen ott kellene lennie az interneten is.

4) Ugyancsak a Romániai Magyar Könyves Céhet lehetne a legalkalmasabb szervvé tenni az erdélyi magyar könyv magyarországi könyvkivitele számára. Ma egy-két lelkes vállalkozótól eltekintve a hazai könyv ki van szolgáltatva a magyarországi könyvpiac cápáinak: a „terjesztési” jutalék odaát ma már a bolti ár 50 százalékát is meghaladja, ugyanakkor többnyire jelképes példányszámban kijutó könyveink elvesznek az ottani hatalmas kínálatban. Eközben a magyarországi könyvpiac (sőt egyre inkább a hazai is) tele van „erdélyi” reklám-címkevel felcíomázott könyvekkel, amelyeknek jó része sajnos csak a címke lejáratására jó – a valós értékek el sem jutnak az ottani igényes olvasóig.

Ebben a helyzetben elengedhetetlen lenne a romániai magyar könyvkiadók együttes megjelenése a magyar könyvpiacra, kiegészítve egy olyan pesti könyvesbolttal, ahol minden határon túli magyar könyv elérhető volna.

5) Hiánycikk a rendszeres könyvkritika. Irodalmi (és nem irodalmi) sajtónkban alig mutatkozik törekvés arra, hogy minden arra érdemes könyv megkapja az érdemi megmérettetést, holott erre egy egészséges értékrend kialakítása, az újonnan felnövő olvasóréteg nevelése, a jövődi irodalmi kánonjainak kikristályosodása szempontjából is szükség volna.

És végül: ennek a néhány javaslatnak összehangoltan, a hazai magyar könyv egyfajta „védőhálójaként” kellene működnie. Így talán meg lehetne szüntetni – vagy akár csak enyhíteni – azokat a negatív jelenségeket, amelyeket Vida Gábor szóvá tett.

Dávid Gyula

A GONOSZ ARCAI A SZCIENTOLÓGIÁBAN Megközelítés Badiou nyomán

■ „A Szcientológia egy vallás, amelyet L. Ron Hubbard fejlesztett ki, és amely az ember valódi szellemi természetének és önmagához, családjához, csoportokhoz, az Emberiséghez, minden életformához, a fizikai univerzumhoz, a szellemi univerzumhoz és a Legfelsőbb Lényhez való viszonyának teljes és biztos megértéséhez kínál pontos útvonalat”¹ – válaszolja a *Mi a szcientológia?* kérdésre a nemzetközi hivatalos honlap tájékoztató része. Napjaink egyik leggyorsabb ütemben terjeszkedő egyházaról lévén szó, jelen írásban nem vállalkozom a kérdésre adott feleletek átfogó összegzésére – maga az egyház több ezer kötetet jelentetett meg, az elene felszólalók is majdnem ugyanennyit –, ehelyett a vallás kialakulása és meghirdetett alapelvei kerülnek e gondolatmenet fókuszába, Alain Badiou *Etikájának*² lencsében át szemlélve.

Badiou etikájának legfontosabb fogalmai közé tartozik az *igazságtörténet* [truth-procedure] és a *hűség* [fidelity]. Szerzőnk összes többi kulcsfogalma ezek függvényében ala-

kul: Badiou az igazságtörténéshez képest pozicionálja, a Jóból kiindulva magyarázza a Gonoszt, és az igazságtörténéshez való hűséghez kapcsolva értelmezi újra az etika fogalmát.

Szerinte az igazságtörténés akkor jön létre, amikor a *fennálló helyzet* [state of the situation] lehetetlenjéhez való hűségben megképződik a szubjektum, úgy, hogy radikálisan szakít a fennálló helyzettel, annak *realisát* [Real] hirdetve. A reális az, ami a helyzetet uralkó szempontjából ürnek látszik, aminek nincs helye a fennálló helyzetben, annak „*semmijét*” [void of situation] képezi. Egy példával érzékeltetve: a *Mester és Margaritában* Jesua az, aki megragadja a helyzet realisát, amikor nem számol a státuszviszonyokkal, nem veszi figyelembe a hierarchiát, mindenkit „jó emberként” jelöl meg.³ Itt a reális a hierarchia-nélküliség állítása, ami a status quóval való *radikális szakítást* jelenti: a szubjektum kivonja magát az addigi szimbolikus rendből, már nem igazodik hozzá, elszakad tőle.

A radikális szakítás *eseményéhez* való hűséget a szubjektum az etika segítségével tartja fenn, s így mindaddig igazságról beszélhetünk, amíg a radikális szakítás eseményének mozanatával elkezdődött igazságtörténéshez való hűség érvényesül. Innen egyenes ágon következik az, hogy Badiou az igazságtörténés felől nézve, a Jóból kiindulva vezet le a Gonoszt, szembe fordulva az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának* logikájával (és alapvetően defenzív etikájával),⁴ amely a Gonoszt tételezi elsődlegesként, a Jót pedig másodlagosként, úgy, mint a Gonosz elkerülését: a szenvedés rossz – a szenvedést elkerülni jó.

Badiou-nál ugyanezt a Jó–Rossz (Gonosz) relációt inkább így írhatnánk le: az igazságtörténés a Jó, és ehhez képest lesz meghatározható a Gonosz, tehát mindig az, ami az igazságtörténéshez való hűséget akadályozza, eltéríti. A Gonosz melé az igazság elferdülése, a *Jó perverzója* [perversion of the Good]. Badiou a Gonosz három arcát különbözteti meg, aszerint, hogy az igazságtörténés három sajátossága közül melyik sérül az elferdülés során. Ez a következőképpen foglalható össze:

Az igazságtörténésnek a helyzet semmijét kell mozgásba hoznia, ellenkező esetben az igazságtörténés felcserélődik a *szimulákrumával* [simulacrum], mely a helyzet partikularitását mozgósítja, és azt próbálja meg kiteljesíteni. Az igazságtörténéshez való hűség sohasem szükségszerű vagy elkerülhetetlen, éppen ezért az igazság etikájának tétje a hűségben való kitérés, annak hiánya ugyanis az igazságtörténés *elárulásával* [betrayal] jár. Az igazság mindig próbára teszi a tudást, így nincs meghaladhatatlan tudás, nem beszélhetünk egyetlen Igazságról, amennyiben pedig egy igazság totálissá kíván válni, az *katasztrófa* vagy *csapás* [disaster].

Vessünk most ezek fényében egy áthatóbb pillantást a szcientológiára. Azt látjuk, hogy a Gonosz két arcát is magán viseli: elsőként azért, mert szimulákrumnak tekinthető, másodszor azért, mert lehetséges katasztrófa-ként, csapásként is értelmezhető.

A szcientológia a dianetika néven ismert filozófiai irányzatból növekedett mozgalommá, majd ezt követően egyházzá, röpké fél század alatt, L. Ron Hubbard *Dianetika: A szellemi egészség modern tudománya* című könyvének megjelenését (1950) követően. A könyv rögtön a bestseller-listák élére került, s Hubbard követői még ugyanazon évben megalapították a Hubbard Dianetika Kutatói Alapítványt (HDRF), valamint négy további alapítványt hoztak létre, ahol a magát új, forradalmi tanításként meghatározó dianetikát oktatták. De ahogy Badiou mondja: nem minden „újítás” esemény,⁵ hiszen eseményként csak azt fogadhatjuk el, ami a helyzet realisát hozza mozgásba.

A szimulákrum elemzése során Badiou a náciizmus alakulását hozza példának. Mivel azonban a szimulákrumok működési mechanizmusa nagyrészt megegyezik, kritikájuk is hasonlóképpen működik.

Badiou a szimulákrumoknak két ismertetőjegyet emeli ki: a kölcsönvett szókinccset és a helyzet realisaként feltüntetett partikularitást. A náciizmus például német nemzetiszocialista forradalomként beszélt önmagáról, s a „szocializmus” és a „forradalom” szavakra építette ideológiáját.⁶ Már az elnevezés (ahogy a kölcsönvett szókinccs egésze is) azt a célt szolgálta, hogy általa a náciizmus régebbi igazságtörténésekhez viszonyíthassa önmagát, ezekkel kerülhessen rokoni viszonyba, így pedig legitimitást nyerhessen. (Látható, az elnevezés által a náciik egyszerre hivatkoztak az 1789-es *francia forradalomra* és az 1917-es orosz októberi forradalomra, vagy más néven a nagy *októberi szocialista forradalomra*.)

A partikularitás realisként való feltüntetése – mely az előzőnél is fontosabb ismertetőjegye a szimulákrumoknak – azt jelenti, hogy az önmagát igazságtörténésnek meghatározó történet nem a helyzet „*semmijét*” hirdeti meg, hanem egy olyan partikularitást, mely a fennálló helyzet része, eleme. A szimulákrum nem szakít a fennálló helyzettel, de megpróbálja annak partikularitását a helyzet *realisaként* feltüntetni, a forradalmi, radikális szakítás látszatát keltve az „újítással”, mely valójában nem esemény, és nem követi igazságtörténés. Ismét a Badiou példájával élve, ilyen partikularitás volt a náciik számára a németiség, de a ná-

cizmus ezzel nem a helyzet lehetetlenjét idézte meg és állította, hanem a fennálló helyzetben addig is létező elemnek, partikularitásnak, konkrétan a faji sajátosságnak próbált meg univerzális érvényt szerezni. Egyetlen nép kitüntetett szubsztanciájának maximalizálása, egyetlen partikularitás egyetemessé tétele csak úgy lehetséges, ha a helyzet többi partikularitása eltűnik. A szimulákrumhoz való hűség – mely az igazságtörténéshez való hűséghez hasonlóan működik – éppen ezért szükségszerűen terrort eredményez. (A szimulákrumok és a katasztrófa itt kapcsolható össze, s gyakran együtt is jelenik meg a Gonosz e két arca, hiszen egyetlen partikularitás – vagy egyetlen igazság – totalizálásának kísérlete mindig katasztrófába torkollik.)

A dianetika és a talaján kisarjadó szcientológia is a fentihez hasonló sémát követ, s ahogy Badiou a náciizmus elemzése után meg is jegyzi: az obskurus tanítások⁷ a szimulákrumok egyik csoportját alkotják. A szcientológiának, mint az obskurus tanítások tipikus esetének és mint szimulákrumnak abban rejlik a legnagyobb veszélye, hogy könnyedén összetéveszthető egy igazságtörténéssel.

A dianetika szó a görög *dia* ('át', 'keresztül') és *nousz* ('elme' vagy 'lélek') szavakból származik. Jelentése: „amit a lélek tesz a testtel”. Dianetikai megközelítésben az embernek nemcsak hogy lelke van, de ő maga a lélek vagy másképpen *thetán* (a théta betűből képzett szó, mely a gondolat vagy élet jelképe). A thetának van elméje és teste, de nem ezektől meghatározott, azaz ezek nélkül is létezik, hiszen halhatatlan. A dianetika annak kutatását jelenti, hogy mit tesz ez a lélek a testtel. Mivel a kutatás során Hubbard arra a konklúzióra jutott, hogy az ember szellemi lény, állítása szerint mérföldköhöz ért: „az emberi szellem alapvető és elemi felfedezésével egy új tárgykör alakult ki: a Szcientológia”.⁸ S mivel az „emberi szellem ténylegesen a vallás birodalmában van”,⁹ 1954-ben megalapította az első Szcientológia Egyházat.

A „szcientológia” szó a dianetika analógiájára született meg, a latin *scio* ('tudás') és a görög *logosz* ('tanulmányozás') szavak összetétele, jelentése: „a Tudás tanulmányozása”. Sőt, a honlapon látható kezdő videó ennél is tovább megy: a szcientológia az Igazság tanulmányozása, ötvenezer év bölcsességére támaszkodik, egyensúlyba hozza a humán tárgyakat és a természettudományokat, magába foglalja a matematikát és a magfizikát is. A szcientológia „összekapcsolja a keleti filozófiát a nyugati gondolkodással. Így módon a Szcientológia a tudományos módszerek első igazi alkalmazása szellemi kérdésekre.”¹⁰

Amint azt szóhasználata is elárulja, a szcientológia olyan területeket ölel fel, melyek őt tudományként legitimálják. A görög és a latin szavakból álló elnevezések általi több ezer éves műveltségre, távoli gyökerekre való hivatkozás, az „elme”, a „tudás”, a „tudomány” szavak halmozott használata, önmaga rokonítása akár a magfizikával is, a megismerést garantáló egyedüli módszer felajánlása mind arra hivatott, hogy a szcientológiát korunk szintézis-teremtő tudományként határozza meg.

De ebben a radikálisan újnak hirdetett gondolkodásban könnyen felismerhetőek a különböző vallások, keleti tanítások vagy akár a pszichoanalízis nyomai. A maguk eredeti területén bejáratott szókészletek keveredése miatt a jelentések torzulnak, a szavak elveszítik körülhatárolható értelmüket.

A szókincs inkonzisztenciája figyelhető meg abban is, ahogy a szcientológia központi témáját, az *Embert* leírja. Az Ember három fő része: test, elme, thetán. A thetán irányítja a testet és az elmét, a test amolyan fizikai tárgy, mellyel kommunikálunk, az elme pedig a thetán tapasztalatainak raktára.¹¹ Az elme tovább bontható analitikus és reaktív elmére, mely fogalmak jelentése kísértetiesen idézi a tudat és tudattalan kétpólusú párosát – ugyanakkor azt se felejtsük el, hogy a 'reaktív' a kémia szakszava, s ilyenként azokat az elemeket jelöli, melyek egymással önkéntelenül is akcióba lépnek.

A dianetika valódi célja a reaktív elme kezelésének elsajátítása, ami ismét a pszichoanalízis idézi. A reaktív elme azokat a tapasztalatokat tárolja, melyeket az Ember „öntudatlan” állapotban szerez, amilyen például a sokkhatás okozta fájdalomélmény. A feladat: törölni a reaktív elmének ezeket a tapasztalatait, illetve átutalni őket az analitikus elme területére, ahol már kontrollálhatók, és nem veszélyeztetik az Ember döntéshozatalát, boldogságra való törekvését. Akárhá Freudot hallanánk, bár torzítva: az elfojtott traumák okozta neurózist az ő elgondolása szerint az okok felszínre hozásával lehet feloldani. Ha ez a tudatkontroll sikeresen működik, akkor az Ember elérheti a 'Clear' állapotát, mely viszont a nirvána fogalmát idézi, ismét csak kísérteties hasonlósággal:

„A Dianetika célja egy olyan új állapot az egyén számára, amit a történelem során mindvégig kutattak, de a Dianetika előtt soha nem értek el. Ezt az állapotot nevezzük 'Clear'-nek. A Clear olyan személy, akinek nincs többé saját reaktív elméje, és ezért nem szenved egyetlen olyan ártalmas hatástól sem, amelyet a reaktív elme okozhat. [...]

Egy Clear-nek szabadak az érzelmei. Képes a saját fejével gondolkodni. Képes anélkül megtapasztalni az életet, hogy a múlt engramjainak [az összes érzetet magába foglaló mentális képmások] reaktív parancsai akadályoznák ebben. A kreatív képesség, a személyes erő, az egyéni jelleg mind az alapszemélyiségben lakozik, nem a reaktív elmében.¹²

Ugyancsak a keleti tanokkal rokon az az elképzelés, hogy minden ember elhelyezhető egy emocionális tónus-skálán, s a magasabb szinten álló segíthet az alsóbb szinten állóknak lépcsőzetesen feltornászni magát, hogyha rendelkezik az affinitás, a realitás és a kommunikáció (ARK) háromszögének ismeretével. Az affinitás az együttérzést, szeretetet jelenti, a realitás a közönsnek elfogadott valóság neve, ami nélkül a kommunikáció nem jöhet létre. Az ARK-háromszög használatának banális példája: ha valaki rosszul érzi magát a környezetünkben, affinitással közeledünk hozzá, és olyan kommunikációt építünk ki, mely az általa elfogadott realitást célozza meg, ezáltal elősegíti, hogy feljebb lépjen a tónus-skálán. A reinkarnáció spirálisan felfele tartó vonalát látjuk itt viszont? Valószínű, miután beszélnek arról is, hogy az embernek „egyetlen életnél jóval messzebbre nyúlnak a tapasztalatai”.¹³

Az „exteriorizáció” is kölcsönvett szó, hiszen ismerjük a pszichológiából és a didaktikából, noha ott egészen mást jelent (az ismeretek kivételését), mint ahogy a szcientológia meghatározza: „a thetán képes elhagyni a testet, és képes az emberi testtől függetlenül létezni. Exteriorizált állapotban a személy képes a test szeme nélkül látni, a test füle nélkül hallani és a test keze nélkül tapintani. Mostanáig az embernek nagyon csekély megértése volt erről, az elmétől és a testtől való elkülönülésről. Az exteriorizáció során – ami megvalósítható a Szcientológiában – a személy bizonyosságot nyer arról, hogy ő önmaga, nem pedig a teste.”¹⁴

A kölcsönzött szóhasználatra való rámutatás után most már lássuk azt, hogy a magát igazságtörténésnek álcázó szimulákrum milyen partikularitást állít a helyzet reálisának pozíciójába. A szcientológia esetében ez nem más, mint az Ember.

A szcientológiában az Ember szellemi lény, aki alapvetően jó, a boldogságra törekszik, melyet az önmaga és a mindenség megértése által nyerhet el. Ugyanakkor a „TULÉLNI!” imperatívuszát követi, s ennek megfelelően a halál és a boldogság állapota között próbálja önmagát a boldogság pólusához lehető legközelebb tornászni. Ez valójában a nyugati gondolkodásmódból jól ismert Ember, akiben Badiou szerint a befolyásos Nyugat önelégült egoizmus nyilvánul meg.¹⁵

A humanista diskurzusból megkonstruált Emberről van itt szó, akinek spirituális identitása, esszenciája van, örök lényege, melyre egy konszenzus szerint működő etika alapozhat. Egy kétarcú szubjektum, aki vagy passzív-szenvedő vagy aktív-ítélő (és humanitárius beavatkozásokkal „segíti” a passzív-szenvedőt). Az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában* foglalt Ember köszön itt vissza, a kantianus absztrakció, melyet már többször megcáfoltak és történeti konstrukcióként lepleztek, melyről Foucault is kimondta már *A tudás archeológiájában*, hogy nem él, halott.¹⁶

Az, ahogyan a szcientológia ezzel a konstrukcióval takarózik, jó ürügy arra, hogy az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatához* hasonlóan működjön, leereszkedően az elesettek segítségére siessen a humanitárius mozgalmak nevében, mindeközben fenntartva a maga számára nagyon is kényelmes *status quót*.

Jóllehet a szcientológia együttműködik olyan humanitárius mozgalmakkal, melyek felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül bárkit befogadnak, kódexének néhány pontja zárt közösséget, hatalmi ambíciókat sejtet. Idézünk néhányat közülük:

„A Szcientológiát legjobb tudásom és legjobb képességeim szerint használom fel a családom, barátaim, csoportjaim és a világ segítésére.”

„Segítek megtisztítani és tisztán tartani a mentális egészség területét.”

„Növelem a Szcientológia létszámát és erejét világszerte.”

„Józanabb és jobb helyé teszem ezt a világot.”¹⁷

Az idézett részek a humanitárius törekvések örve alá rejtve nem tűnnek fenyegetésnek, azonban a szcientológia egy olyan etikát szorgalmaz, mely könnyen a visszajára fordítható, visszaélések és terror ürügyeül szolgálhat az Ember nevében.

A Gonosz másik arca, ami itt megnyilvánul, nem különül el határozottan a fent leírtaktól. Egy igazságtörténés – tételezzük fel, hogy arról beszélünk – rögtön Gonosszá válik, amint totális Igazságként jelenti ki önmagát és egyetemes érvényűvé próbál válni. Márpedig a szcientológia esetében ez (is) történik.

A videógaléria legelső képsorai közül az egyik a Szcientológia Egyház nyomdáját és terjesztési központját mutatja be,¹⁸ melyből megtudjuk: a vallás tanait terjesztő kiadványokkal naponta le tudják fedni mind a hat kontinenst, emellett a különböző önkéntes csoportoknak egyenruhákat gyártanak, valamint olyan bútorüzemet is működtetnek, ahol a központok tel-

jes berendezését előállítják. Az uniformizálás legnagyobb léptékű kísérlete sejlik fel napjaink társadalmában.

Ez a totalizálási törekvés már a szcientológia alapjaiban is jelen van, hiszen – mint látuk – az egyetlen Igazságként, Tudásként beszél önmagáról. Ahhoz azonban, hogy egy igazságtörténet totális hatalomra tegyen szert, a helyzet összes elemét értékelnie kellene, és új-raneveznie őket. Csakhogy ez lehetetlen. Mindig létezik legalább egyetlen olyan elem, mely az igazságtörténet szubjektív igazságának szempontjából megnevezhetetlen, ez pedig a vélemény tárgya marad. Egy igazság szubjektív nyelvének kiterjesztése az összes vélemény kiküszöbölésével lenne csak lehetséges. Az igazságtörténetből származó, a totalizálás igényével fellépő Gonosz mindig azt az igazságot rombolja le, melyet korábban elferdített.

Badiou szerint nincs egyetlen igazság, csak igazságok vannak, s a csapás vagy katasztrófa – a Gonosz harmadik típusa – ott jelenik meg, ahol egy igazságot totális hatalomra akar-nak emelni, figyelmen kívül hagyva azt, hogy az igazság mindig szubjektív, és csak a helyzet szingularitásában érvényes.

Azáltal, hogy a szcientológia különféle kódexeket dolgozott ki, a bennük foglalt téziseket minden egyes helyzetre érvényesnek deklarálva, lehetővé teszi, hogy a helyzet szingularitásának figyelembevételével döntést hozzanak e tanítás nevében.

Mekkora veszélyeket rejt magában a szcientológia? Szimulákrunként könnyen megtéveszti a társadalmat, és méreteivel arányosan, totalizációs törekvésének megfelelően nő hatalmi befolyása is. A körülötte támadt botrányok, perek, korrupciós ügyek és visszaélések feltárása és elemzése meghaladja ennek az írásnak a kereteit, ezért be kellett érnem a szcientológiában rejlő kétarcú Gonosz létrejöttére való rámutatással.

Demeter Izabella

■ JEGYZETEK

1. <http://www.szcientologia.org.hu/what-is-scientology.html>
2. Alain Badiou: *Ethics. An Essay on the Understanding of Evil*. Verso, London – New York, 2001. (a továbbiakban: Badiou 2001)
3. Mihail Bulgakov: *A Mester és Margarita*. Európa Kiadó, Bp., 2011. 24.
4. Analízisében Badiou arra mutat rá, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata egy konszenzus alapján meghatározott, támadó Gonoszt feltételez, mely az egyetemes emberi lényeket veszélyezteti, s mellyel szemben az Ember védelemre szorul. Ez a feltételezés szükségképpen viktimizálja, lefokozza és lesajnálja az Embert, potenciális, passzív áldozatként tünteti fel, s lehetővé teszi a Jó (Gonosz elkerülése) nevében történő beavatkozást, figyelmen kívül hagyva a konkrét helyzet tényezőit, partikularitásait. Mindez a fennálló helyzet stabilitásának megőrzését szolgálja.
5. Badiou 2001. 72.
6. Uo.
7. „Likewise, brutal obscurantist preachings present themselves as the simulacra of science, with obviously damaging results.” (Badiou 2001. 77.)
8. <http://www.szcientologia.org.hu/what-is-scientology/scientology-background/the-beginning-of-scientology.html>
9. Uo.
10. <http://www.szcientologia.org.hu/what-is-scientology/scientology-background.html>
11. A buddhizmus hármasságával való hasonlóság (természeti, fizikai, erkölcsi dharmák).
12. <http://www.szcientologia.org.hu/what-is-dianetics/basic-principles-of-scientology/the-clear.html>
13. <http://www.szcientologia.org.hu/what-is-scientology.html>
14. <http://www.szcientologia.org.hu/what-is-scientology/basic-principles-of-scientology/scientology-a-knowledge-of-life.html>
15. Badiou 2001. 7.
16. „Megértem azoknak a rossz közérzetét, akik nem képesek elviselni, hogy ezt kell hallaniuk: ‘A beszéd nem az élet: ideje nem a ti időtök; nem fogtok benne kiengesztelődni a halállal; könnyen lehet, hogy megöltétek Istent mindazoknak súlyával, amit mondtatok, de ne gondoljátok, hogy mindazzal, amit mondtok, létrehozhattok egy embert, aki nála tovább él.’” (Michel Foucault: *A tudás archeológiája*. Atlantisz, Bp., 2001. 269.)
17. <http://www.szcientologia.org.hu/what-is-scientology/the-scientology-creeds-and-codes/the-code-of-a-scientologist.html>
18. <http://www.szcientologia.org.hu/churches/pubs-organizations.html>

HERMANN RÓBERT

OTT VOLT-E TELEKI SÁNDOR A SEGESVÁR-FEHÉREGYHÁZI ÜTKÖZETBEN?

■ A Petőfi Sándor eltűnéséről, illetve haláláról szóló, némi hitelt érdemlő visszaemlékezéseknek van két állandó elemük: az egyik szerint az illető szerző beszélt (utoljára) a költővel; a másik szerint az illető szerző majdnem megmentette Petőfit, de aztán különböző tényezők miatt ez mégsem sikerült neki. Az 1849. július 31-ei segesvár-fehéregyházi ütközetről szóló tucatnyi leírás között ugyanakkor van egy, amely ugyan már több mint 130 éve napvilágot látott, azonban sem a had-, sem az irodalomtörténet-írás nem foglalkozott különösebben a forrásértékével, holott mindkét elemét megtaláljuk benne. Ez Teleki Sándor gróf, ezredesnek, Petőfi barátjának, „az erdélyi összes hadsereg főfelügyelőjének” 1888-ban megjelent visszaemlékezése, az *Utolsó találkozásom Petőfi Sándorral*.

Teleki szerint Bem az ütközet végén, amikor már látta, hogy a dolgok kezdenek rosszra fordulni, s Kemény Farkas ezredes Marosvásárhely felől várt hadoszlopa nem mutatkozik, arra utasította őt, hogy a marosvásárhelyi úton elindulva keresse meg Keményt, s mondja meg neki, siessen Héjjasfalvára, mert ő hátrálni kénytelen, s Héjjasfalván túl vesz állást.

Majd így folytatja:

„Menet a lejtőn Petőfivel találkozom, vászonzubonyban volt, gyalog, lassan lépdegélt fölfelé, kardját bot helyett használta.

Megálltam.

– Hová mégy? – kérde.

– Az öreg úr [Bem] küld Kemény Farkas után, jöjj velem.

– A csatát csak nem hagyom itt.

– Mit csinálsz te itt gyalog?

– Hiszen lovam nincsen, csak nem kutyagolok utánad.

– Török (ordinanc káplárom volt, híres Vilmos-huszár, ma is él Fehérgyarmaton) leszáll, te jössz az ő lován, ő meg felül egy másik lovamra, s jön utánunk.

– Nem bánom.

Kardját derekára kötötte, Török leszállt a lováról, ama pillanatban, mikor a kengyelbe akarta tenni a lábát, meggondolkozott.

– Nem megyek, druszám, nem hagyom itt a csatát.

Katonaember, kivált csatában, nem változtatja szavát; Cambronne híres mondását: az öreg gárda meghal, de nem adja meg magát, Hugo Victor másképp kommentálta; én is olyat mondtam neki, amit ide nem írhatok.

Így váltunk el egymástól, s ez volt utolsó találkozásom Petőfivel.”

Az 1888-ban megjelent visszaemlékezés – amennyire tudható – nem keltett különösebb visszhangot; az egymással oly szívesen vitatkozó vélt és valós szemtanúk, profi és amatőr kutatók egyike sem foglalkozott vele. Jellemző, hogy Ferenczi Zoltán sem a Petőfi-monográfiában, sem a Petőfi eltűnésének irodalmáról szóló kötetében nem említi. Ugyanígy mellőzte Gyalóky Jenő a segesvári ütközetről szóló tanulmányában. Igaz, a szöveg ekkor még csak hírlapi közlésben volt hozzáférhető, s Gyalókyknak többé-kevésbé megalapozottan rossz véleménye volt a Petőfi halálát tárgyaló irodalomról.

Dienes András a *Petőfi a szabadságharcban* című monográfiájában nem foglal állást, de megjegyzi, hogy „ebben az utolsó – Teleki szerint a segesvári csatáéren történt – találkozásban – nagyon sok egészen hihetetlen részlet van, már magában véve az, hogy Teleki részt vett a segesvári ütközetben – nevérol hallgat az ütközet gazdag irodalma. De Marosvásárhelyen ott volt, tehát így láthatta Petőfit a vászon zubonyában.”

Hatvany Lajos az *Így élt Petőfi* című, három kiadást megért emlékezés-gyűjteményében teljes egészében idézi a Teleki által megörökített párbeszédet. Petőfi két mondatát kommentálja is. „A csatát csak nem hagyom itt.” Erről azt írja: „Ez már Petőfi hangja!” Petőfi utolsó mondatáról („Nem megyek, druszám, nem hagyom itt a csatát”) pedig lelkesülten így ír: „Ez is olyan frázismentes kijelentés, melyet bizvást tulajdoníthatunk Petőfinek.”

Mikó Imre a Dávid Gyulával közösen írt, szintén két kiadást megért *Petőfi Erdélyben* című munkájában így vélekedik: „A je-

lenet drámái. A baj csak az, hogy Teleki Sándor a segesvári csatában nem vett részt.”

Teleki pályafutásának egyik legjobb ismerője, Csetri Elek az általa összeállított Teleki-emlékiratválogatásból (*Emlékezzünk régiekről*) ezt az írást kihagyta. A köethez írott bevezetőjében ugyanakkor úgy fogalmaz, hogy Teleki „valószínűleg nem vett részt a véres segesvári csatában sem. Egyike lehetett azon futároknak, akiket a válságos helyzetben levő Bem kisdied serege megsegítésére Kemény Farkas hadtestéért menesztett.” Azaz Csetri nem zárja ki, hogy Teleki visszaemlékezésének történeti szempontból „lényeges” eleme igaz lehet. A Teleki 1848–1849-es működéséről közel húsz évvel később írott tanulmányában meg sem említi a segesvári ütközetet, azaz voltaképpen megkerüli a kérdést.

Kerényi Ferenc nem említi magát a találkozást, ugyanakkor Teleki emlékirata alapján tényként kezeli azt, hogy Bem az ütközet végén Telekit Keményhez küldte. Mi több, ezek alapján joggal csodálkozik azon, hogy ha Kemény valóban jelentette volna Bemnek, hogy – miként ez August Heydte őrnagy 1854-ben írott, Petőfi halálával kapcsolatos jelentéséből következik – csak 1-jén vagy 2-án ér Marosvásárhelyre, Bem miért erőltette aznap az ütközetet.

Teleki 1848–1849-es működésének részletei még feldolgozatlanok, de nagyszámú jelentése és egyéb irata alapján útvonala viszonylag jól követhető. Annyi bizonyos, hogy július 11–28. között – leszámítva azt a néhány napot, amikor a Damaszkín György ezredes vezette beszercei hadosztály csapatainak visszavonulása miatt elhagyta a várost – Teleki Marosvásárhelyen tartózkodott.

Mindezek alapján nem zárható ki, hogy Teleki – mint a hadseregellátás fő felelőse – elkísérte Bemet az ütközetbe, annál is inkább, mert ha Bem csapatai ott győznek, nyilván a hadsereg mellett lett volna a helye. Önmagában az a tény, hogy egyetlen kortárs sem említi az ütközetben részt vevők között, nem jelent semmit, hiszen más, Bem törzséhez tartozó személyek részvételéről is általában csak onnan tudunk, hogy az illetők megírták a visszaemlékezésüket. A szemtanúk többsége az ütközet nagy részét egy-egy jól behatárolható területen töltötte, azaz nem is igen találkozhatott Bem környezetével.

A visszaemlékezés többi részével kapcsolatban azonban már lehetnek bizonyos kételyeink. Teleki szerint Bem június végén vagy július elején a tekei főhadiszállásról küldte őt Kolozsvárra s nevezte ki az erdélyi haderő élelmezési, folszerelési és lőszerkészítési főfelügyelőjévé. Közli is az ezzel kap-

csolatos rendeletet, de dátum nélkül. Bem egy július 1-jén Kossuthhoz intézett jelentéséből azonban kiderül, hogy a kinevezés dátuma július 1-je, helyszíne pedig valóban Teke volt. Teleki ezt követően – emlékirata szerint – Kolozsvárra ment, ami szintén igazolható: július 6-án onnan küldött jelentést Kossuthnak. Itt kapott Bemtől egy, a moldvai betörést követően, Kézdivásárhelyről keltezett rendeletet, hogy mielőbb Marosvásárhelyre menjen: „...e parancsokat vétele után rögtön elindultam, és július 29-én jelentettem magam a tábornoknál”

Itt viszont már némi hiba van a kréta körül, ugyanis Teleki már július 11-én Marosvásárhelyen volt, s július 19-én és 20-án is innen küldött jelentést Bemnek, és tudunk július 21-én itt kiadott intézkedéséről is. Amikor a Damaszkín György ezredes vezette beszercei hadosztály július 24-én Sáromberkéről – Marosvásárhelyt kikerülve – Erdőszentgyörgyre tette át főhadiszállását, valószínűleg Teleki is elhagyta a várost. De miután az orosz Grotenhjeml-hadosztály nem üldözte Damaszkín csapatait, Teleki is visszatért. Július 28-án innen írt lelkes hangvételű beszámolót az időközben Nagyváradra távozott Dobozy István maroszeiki kormánybiztosnak arról, hogy Bem aznap délután 3 órakor megérkezett a városba, s ez „minden ember kebelét bátorossággal villanyozta át”. Tudatta továbbá, hogy útban van, s másnap megérkezik „nyolcezer főből álló serege az ellen megsemmisítésére”.

Teleki emlékirata szerint miután jelentkezett Bemnél, a tábornok utasította, „hogy az élelmezést, minden l[ő]sz[er]készletet Segesvár felé” indítsa, „a legnagyobb gyorsasággal”, személyes felügyelete alatt, s Székelykeresztúron várja be őt. Teleki ki is adta az ezzel kapcsolatos rendeleteket, és elindította a szállítmányokat. Közben az utcán találkozott Petőfivel, ami nyilvánvalóan csak július 29-én történhetett, mert a költő aznap érkezett meg Marosvásárhelyre. Petőfi elkísérte őt a szállására, ahol kedélyesen beszélgettek. Rövidesen Bem magához rendelte Telekit.

Az elbeszélés itt lényegében megszakad, Teleki átugorja július 30. eseményeit, szövegéből nem derül ki, hogy ő maga már 29-én vagy csak 30-án indult-e el Székelykeresztúrra, s hogy a 30-áról 31-ére virradó éjszakát hol töltötte. Tudjuk, hogy Bem július 30-án hajnalban indult el Marosvásárhelyről, s Székelykeresztúron éjszakázott. Elképzelhető, hogy Teleki már 29-én útnak indult, mindenesetre Gyalóky Lajos vezérkari százados visszaemlékezésében nem említi, hogy a főhadiszálláson találkozott volna vele. Székelykeresztúrnál tovább aligha in-

díthatta a szállítmányokat, hiszen a hadsereg élelmiszer- és lőszerkészletét az ellen-séghez közeledve istenkísértés lett volna a csapatok előtt vonultatni.

Teleki emlékirata július 30-ával, pontosabban 31-ével folytatja az események elmondását, ugyanis ahogy Bem Marosvásárhelyre érkezését egy nappal későbbre, úgy a segesvári ütközetet egy nappal korábbra, azaz július 30-ára datálja. A csataleírás enyhén szólva sablonos és pontatlan: „A csata megkezdődött, aránytalan erővel folyt, mi kevesen, ők légió, ők támadnak, mi visszaverjük, és ez ismétlődik többször. Bem leszáll lováról, a székely üteghez megy, céloz, s Szkarjatyin elesik. Lőnek gyorsan, szaporán, szakadatlanul. Az ágyúk kimelegednek, s rendre hasadoznak; Gábor Áron öntötte őket harangokból...”

Nos, tudjuk, hogy a nyomasztó orosz túlerő ellenére az ütközet első szakaszában nem Lüders orosz gyalogsági tábornok, hanem Bem csapatai voltak a támadók. Azt, hogy Bem irányozta volna a Grigorij Jakovlevics Szkarjatyin vezérőrnagyot, az orosz csapatok vezérkari főnökét halálosan megsebesítő lövést, először Lengyel József említette 1860-ban: „A legelső lövést egy 6 fontos ágyúból Bem tábornok tétette, ő maga célozván lóhátról, s ez ejté el a kémszemléző kozák tábornok Szkáriátint.” Lengyel azonban nem volt szemtanúja az esetnek, lóról pedig semmilyen ágyút nem lehet irányozni; nem is beszélve arról, hogy a korabeli lövegekkel nem lehetett pontosan célzott lövést leadni, bármekkora mestere is volt Bem a tüzérségnek. Ezt a történetet – immáron nem lóról, hanem gyalog történi irányzással – Haller Ferenc gróf is elmondta Thaly Kálmánnak, aki 1860-ban meg is írta a *Vásárnapi Újságban*. A Bem által történi irányzást éppen Teleki emlékezése megjelenésének évében cáfolta meg Gyalóky Lajos, s nem tud róla a segesvári ütközetben harcoló székely lovasütegben szolgáló Dáné Károly tüzemester sem.

A Gábor Áron-féle ágyúk megrepedésére és a harcvonalból történi kivonására délután 1 óra tájban került sor. Teleki szerint ezt követően az oroszok kétfélel túlszárnyalták a magyar sereget, mire Bem, ezt látva, a következt parancsolta neki: „Menjen a Vásárhelyre vezető úton mindaddig, míg Kemény ezredest találja, fogja föl, s mondja neki, hogy siessen Héjjasfalvára, én hátrálni vagyok kénytelen, mert itt körülvesznek; Héjjasfalván túl veszek állást, erőltetett menetben siessenek, még nincsen semmi elveszve.”

Bem csapatainak utolsó támadási kísérletére délután 4 és 5 óra között, az orosz lovaság rohamára pedig nagyjából délután 5

és este 7 óra között került sor. Ha a Teleki visszaemlékezésében leírtakat komolyan vesszük, Teleki délután 5 óránál előbb nemigen indulhatott volna el; ekkor viszont a dombról lejöve aligha találkozhatott az ekkor bizonyíthatóan Fehéregyházán, a faluban lévő költővel.

Magával a Bem által adott utasítással is gond van. Mint Gyalóky Jenő kutatásaiból tudjuk, Bem haditerve egy három irányból történi támadásra épült: az általa vezetett (fő)oszlopnak Székelykeresztúr, Kemény Farkas ezredest Kolozsvárról hozott csapatainak Marosvásárhely, Dobay József alezredest különítményének pedig Kóhalom felől kellett volna támadnia. Azaz semmi értelme nem lett volna annak, hogy Teleki a Marosvásárhely környékén sejtett Keményt kerüli úton lehozza Héjjasfalváig, amikor annak a Marosvásárhely–Segesvár főúton kellett volna támadnia. Ha pedig Bem – amiként ez történi – a (várható) vereség után Nagyszeben ellen akart támadni, akkor Kemény csapatainak jobb volt Marosvásárhelyen maradniuk, hiszen onnan gyorsabb és egyenesebb úton juthatott el Nagyszebenhez, mintha Héjjasfalváról fölöslegesen újra meg kellett volna tennie a Marosvásárhelyre vezető utat.

Kételyeinket tovább növeli az, hogy Teleki a történetet rövidebb formában már több mint tíz évvel korábban, az *Aradon* című visszaemlékezésében megírta, s ez kötetben már 1882-ben megjelent. Ebben a segesvári ütközetéről a következőket írja: „Bem Erdélyben elvesztette a segesvári csatát; látván, hogy minden ponton túl van szárnyalva, egy célra összpontosítá ütegeit, s a muzska tábornokra lövetett; Szkarjatyin elesett. [...]”

A csata kezdetén magához parancsol a vezér, s azt mondja:

Menjen Ön a héjjasfalvi úton Vásárhely felé. Kemény ezredest fogja ütközetben találni csapatjával, fogja fel s hozza ide, én addig tartom magamat, vagy hátrálok Vásárhelynek.

Ekkor láttam Petőfit utoljára. Hívtam, jönne velem, azonban nem akarta a csatát ott hagyni. Mi történi vele, ki tudja megmondani.

Keményt csakis Vásárhelyen találtam, emberei ki voltak merülve, pihentetett.

Nyargoncot küldtem a tábornokhoz, megírák, hogy Keményre ne számítson. Azon éjjel Bem is Vásárhelyre érkezett, magához rendelt.”

Nos, míg az 1887-es visszaemlékezés az ütközet második felére – végére teszi Teleki Keményhez indítását, az 1876. évi az ütközet elejére. Szkarjatyin halálos megsebesülése az ütközet kezdetén történi, ahogy azt Teleki 1887-ben helyesen írja; 1876-ban ugyanezt még az ütközet végére

tette. S végül, ha az 1876. évi emlékezés kronológiáját fogadnánk el hitelesnek, miért adott volna Bem új, a korábbtól eltérő parancsot az ütközet kezdetén a reményei szerint Marosvásárhely felől Lüderst oldalba támadó Keménynek, amikor egész haditerve Kemény onnan történő beavatkozására épült?

De a továbbiakkal is gond van. Teleki szerint Kemény csapatait Marosvásárhelyen találta. Ha ezt július 31-ére érti, akkor aligha, hiszen Kemény hadoszlopa csak augusztus 1-jén érkezett meg. Ugyanígy téves az az állítása is, hogy Bem aznap éjjel szintén megérkezett volna, ugyanis éjjel 1 órakor érkezett meg Székelykeresztúrra, ahonnan még aznap éjjel továbbindult Marosvásárhelyre, ahová augusztus 1-jén déltájban érkezett meg.

■ FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- Biás István: *Marosvásárhely a szabadságharcz alatt. Függelékül: A marosvásárhelyi zenélőkút mestere.* Különlenyomat a Marosvásárhely 1900. évi évfolyamából. Mvásárhely, 1900. 37.
- Csetri Elek: *Teleki Sándor 1848–49-ben.* Aetas 1992.1–2. sz. 194–210.
- Dávid Gyula – Mikó Imre: *Petőfi Erdélyben.* Bp. – Kvár, é. n. [1998.]
- Dávid Gyula – Mikó Imre: *Petőfi Erdélyben.* Buk., 1972.
- Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza.* Bp., 1896. I–III.
- Ferenczi Zoltán: *Petőfi eltűnésének irodalma.* Petőfi Könyvtár XXIV. füzet. Bp., 1910.
- Gyalóky Jenő: *A segesvári ütközet (1849. július 31.)* Hadtörténelmi Közlemények 1932. 187–235.
- Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor élete és kora 1823–1849.* Életrajzi album. Unikornis Kiadó, Bp., 1998.
- Kövári László: *Nyílt levél a Petőfi-Múzeum kiadóhoz.* Petőfi Múzeum 1. évf. (1888).
- Teleki Sándor emlékezései.* S. a. r. Görög Lívia. Magyar Századok, Bp., 1958.
- Teleki Sándor: *Egyről-másról.* Újabb emlékeim. I. Bp., 1882.
- Teleki Sándor: *Emlékezzünk régiekről.* Emlékezések és levelezés. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Csetri Elek. Buk., 1973.

Summa summarum, mindaz, amit Teleki Sándor két emlékezésében a segesvári ütközetrel kapcsolatban leír, csak pontatlan vagy téves adatokat tartalmaz, s a két visszaemlékezés egymással sem egyezik. Azaz ha nem is zárhatjuk ki azt, hogy Teleki esetleg jelen volt az ütközetben, e rengeteg pontatlanság és tévedés miatt joggal vonhatjuk kétségbe azt is, hogy valóban találkozott-e aznap Petőfivel.

Míndez tanulságos példája annak, hogy egy jó tollú, sokat látott kortárs hogyan volt hajlamos olyan események szemtanújának is láttatni magát, amelyekben ténylegesen nem vett részt; vagy ha netán részt vett, az eltelt évtizedek hogyan formálták át emlékezetében mindazt, amit látott vagy látni vél. De ez nemcsak a 19. századi magyar emlékirat-irodalom szerzőit jellemzi.

MIT KERESETT A KOMMUNISTA A GRÓFNÁL? (I.)

Gáll Ernő és Teleki Ernő kapcsolata a Securitate-iratok és más dokumentumok tükrében

■ Aki Gáll Ernő szociológus-filozófus egyetemi tanárt, a *Korunk* egykori főszerkesztőjét ismerte, pontosan tudja, mennyire elővigyázatos volt, milyen pontosan mérlegelte cselekvési lehetőségeit, azok sikerre vitelének esélyeit, és mennyire körültekintő volt barátaival megvágatásában és emberi kapcsolataiban. Ha azonban a szóban forgó személyek közül bárkit is megkérdeztünk volna annak idején vagy akár most, Gáll Ernő halála után több mint egy évtizeddel, már naplójának¹ és levelezésének² ismeretében, hogy jellemezhető-e az önmagát (1989 után is) következetesen baloldalinak valló szerkesztő és

professzor vakmerőnek, a megkérdozettek döntő többsége minden bizonnyal harsányan kinevetett volna.

Ennek a tanulmánynak nem az a feltett szándéka, hogy Gáll Ernő vakmerőségét bizonyítsa, azonban tagadhatatlanul célja a mára kialakult Gáll-kép jelentős mértékű árnyalása és nem utolsósorban annak a ténynek a tudatosítása, hogy Gáll Ernő nem csupán a hazai és a kelet-európai baloldali értelmiség kiemelkedő alakja és gondolkodója volt, hanem egyben a nemzetiségi lét egyik legtudatosabb kutatója és legkövetkezetesebb stratégája.

A tanulmány kiindulópontját képező történetről Gáll Ernő soha nem beszélt, és nem is írt. A történet másik főszereplőjének, széki gróf Teleki Ernőnek a nevét sem könyv-

A tanulmány második, befejező részét következő lapszámunkban közöljük.

veiben, sem tanulmányaiban, sem leveleiben, sem naplójában nem említette meg, egyetlen alkalommal sem.

Adott tehát a két főszereplő:

1. Gáll Ernő (1917–2000) fontosabb életrajzi adatai: 1917. április 4-én, Nagyváradon született polgári családban. Ott érettségizett, a Kecskeméti Lipót Zsidó Gimnáziumban, majd a kolozsvári egyetemen jogot és filozófiát tanult. Már az 1930-as években baloldali orientálódású volt, s a régi *Korunk*-ban is publikált. Zsidó származása miatt 1942–1944 között munkaszolgálatos volt, 1944 novemberében deportálták, és 1945. április 11-én Buchenwaldból szabadult, ami későbbi életét és gondolkodását meghatározta. Hazatérését követően előbb a kolozsvári *Igazság* című pártnapilap főszerkesztője (1945–1948), majd az *Utunk* című irodalmi hetilap felelős szerkesztője (1949–1952), 1949-től a Bolyai, 1959-től 1984-ig a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen filozófiát és etikát tanított. Az újraindult *Korunk* főszerkesztőjeként (1957–1984) arra törekedett, hogy a folyóiratot a romániai magyarság és a nemzetiségi lét kutatásának egyik fő intézményévé alakítsa. 1953 és 1956 között a Bolyai Tudományegyetem prorektora volt, 1968-ban doktori fokozatot szerzett, 1974-ben a Román Akadémia levelező tagjává választották; rendes tagja volt a Társadalom- és Politikatudományi Akadémiának és több nemzetközi tudományos szervezetnek. 2000. május 17-én hunyt el Kolozsváron, a Házsongárdi temetőben nyugszik.

2. Széki gróf Teleki Ernő (1902–1980) Erdély egyik előkelő arisztokratacsaládjának leszármazottja. Életútjáról valójában csak az elmúlt években kezdünk részleteket megismerni.³ Fontosabb életrajzi adatai: Andor ikertestvérével együtt Kolozsváron született 1902. szeptember 11-én, az Egyetem utca 8. szám alatt, az ősi Esterházy-házban. Atyja széki gróf Teleki Ferenc (római szentbirodalmi gróf), édesanyja losonczy báró Bánffy Anna. Öten voltak testvérek. Margit nővére fiatalon elhunyt, édesanyja az ikrek négyéves korában meghalt. 1920-ban érettségizett Kolozsváron a Kegyesrendi Gimnáziumban. Budapesten a Közgazdasági Tudományegyetem hallgatója, 1926-ban, édesapja halálakor tért vissza Romániába, Paszmosra a földkiszájtítás után megmaradt birtokon gazdálkodni. 1933-tól a Magyar Királyi Külkereskedelmi Hivatal bukaresti megbízottja, 1937–1945 között pedig a Magyar Általános Hitelbank romániai fiókjainak megbízott ügyvezetője (administrateur délégué) s ugyanakkor a kolozsvári Dermata bőrgyár ügyvezetője. Teleki Pál kormányfő döntése nyomán 1940 októberében neve a

behívott észak-erdélyi parlamenti képviselő-között szerepelt. 1941 januárjában lemondott a képviselőségről, 1943-ban azonban a felsőház örökös tagjává választották. 1945 augusztusában tért haza véglegesen Kolozsvárra, ahol a helyi 7. számú átképzőiskolában asztalosszakmát tanult. 1950-től villanyszerelőként dolgozott a Constructia vállalatnál, 1952. február 28-án azonban elhúrcolták a Duna-csatornához, ahonnan 1953. március 16-án két és fél évre kényszerlakhelyre, a bárágani Mácinba deportálták. 1955. augusztus 24-től Kolozsváron, a Direcțiunea Monumentelor Istorice (Történelmi Műemlékek Igazgatósága) alkalmazottja volt. Részt vett a Szent Mihály-plébániatemplom, a Farkas utcai református és a kolozsvári evangélikus püspöki templom restaurálásában. Papíron munkás, raktárnok, szobrász, a valóságban a munkálatok egyik szellemi vezetője volt. 1959–1962 között a Római Katolikus Műemlékbizottság titkára. 1963-tól a kolozsvári Szent Mihály r. kat. plébánia jegyzője és titkára. Innen vonult nyugdíjba 1970. április 1-jén. A kényszerlakhelyen szerzett izületi betegsége miatt nemsokára mozgásképtelenné vált, és életének hátralevő részét egy karosszékből töltötte el a kolozsvári Arany János utcai státusházak egyikében. 1980. november 27-én hunyt el Kolozsváron, a Házsongárdi temetőben pihen.

Hogy a két Ernő kapcsolata mikor kezdődött, milyen esemény váltotta ki, és milyen alapon állott, arról mindmáig semmit nem tudunk. Kapcsolatukról eddig egyetlen szerző, Sas Péter tett említést, de mindössze egy íróbarátokat számba vevő felsorolásban.⁴ Gáll Ernő özvegye is mindössze arra emlékszik, hogy férje látogatta Telekit,⁵ Kántor Lajos, a *Korunk* 1990 utáni főszerkesztője és ilyenképpen Gáll Ernő utódja pedig azt tartotta meg emlékezetében, hogy egykori felettese úgy biztatta Teleki Ernő megismerésére, ahogyan soha senki mást nem ajánlott figyelmébe.⁶

A megfigyelés dokumentumai

■ Előfeltevésem az volt, hogy a két férfi esetleg Mikó Imre révén került kapcsolatba egymással, akivel mindketten jó viszonyban voltak. Ennek viszont ellentmondott az a tény, hogy Mikó Imre publikált hagyatékában Teleki Ernő nevével nem találkozunk, ezt azonban akár az elővigyázatossággal is magyarázhatnánk.⁷ Másfelől Mikó Imre 1977 tavaszán hunyt el, éppen amikor a Gáll–Teleki-kapcsolat kibontakozott. Benkő Samu akadémikus szerint Gállt valószínűleg ügyvéd barátja, Nemes István hozta össze Telekivel, aki akkoriban a kolozsvári

magyarság egyféle „szürke eminenciásának” számított.⁸ Tény azonban, hogy a kettejük kapcsolatáról máig mindössze két elérhető iratsomó árul el konkrét részleteket, és pedig azok a követési-megfigyelési dossziék, amelyeket a Securitate állított össze.

A Gáll Ernőről összeállított iratsomóból egyértelműen kiderül, hogy a kommunista titkosszolgálat Gállt 1958 óta szinte folyamatosan követte, szerkesztőségi és otthoni telefonbeszélgetéseit lehallgatta, lakásába lehallgató berendezést szerelt fel, levelezését tüzetesen átvizsgálta, és mind az egyetemen, mind pedig a szerkesztőségben és a városban informátorok egész hadát állította a nyomába. Ekképpen az állambiztonsági szervek idejekorán tudomást szereztek a Teleki-Gáll-barátságról. Beszélgetéseiket is lehallgatták, Teleki Ernő lakásában ugyanis szintén be volt szerelve a lehallgatáshoz szükséges technika. Egyébként megdöbbentő, hogy az akkoriban évek óta mozgásképtelen Telekit a rendszer ugyancsak megfigyelés alatt tartotta.

Gáll Ernő követési dossziéjának több köteté⁹ tartalmaz kettejük kapcsolatáról szóló dokumentumokat. Az első jelentés 1977. január 13. keltezésű, és valójában egy ún. operatív technikai, azaz lehallgatási anyag kivonatát tartalmazza. Az összefoglaló jellegű feljegyzés szerint Teleki Ernő és látogatója a Szovjetunióról és Kínáról beszélgetett, s szavaikból az is kiderült, hogy kapcsolatuk korábról származik. Egy sor „banális kérdés” megvitatása után „szóba hozták azt a könyvet, amelyet Gáll kölcsönzött TELEKI-nek, és amely a szocializmussal, a Szovjetunióval és Kínával kapcsolatos (banális) kérdéseket tárgyal”. A könyvből kiindulva, „GÁLL a sztálinista terror és a Mao-korszak aspektusairól beszélt, és kijelentette, hogy bár elismeri a szocialista rendszer valamennyi érdemét, negatívumnak tartja a következő jelenségeket: 1. – Szűk kör által meghozott intézkedések; 2. – A tömegek félretájékoztatása; 3. – A tömegek manipulációját célzó manőverek.” Az elhangzottakkal Teleki egyetértett, majd a két férfi a német és a szovjet légerekről beszélgetett, amelyeket elítéltek, és rátértek nemzetközi politikai kérdések megvitatására. „Ez utóbbi kérdéskörrel kapcsolatban Teleki úgy vélekedett, hogy Európa tele van ellentmondásokkal és gyűlölettel, és sajnálatát fejezte ki, hogy éppen ezen a földrészén született, ahol az ellentétek a legnagyobbak, és ahol telefonbeszélgetéseit rögzítik, a nemzetek közti ellentétekről nem is szólva. Személy szerint abszolút anacionálisnak tartja magát, az efféle problémák nem érdeklik, de tudja, hogy a románokat idegesíti bármilyen magyar si-

ker, holott jelenleg ilyen sikerek nem is léteznek. Teleki szóba hozta múltbeli tevékenységét, amikor minden egyes gondolata az erdélyi magyarok ügyére irányult. Kijelentette, hogy ha újra születne, ugyanazt tenné. GÁLL E. megjegyezte, hogy személy szerint ő gyökértelen ember [un om fără rădăcini], aki – egyedül – senki által nem kényszerítve választotta az itteni sorsot, és hogy bár »a butaság« mellett döntött [a ales »prostia«], soha nem tudna innen elmenni. Teleki ugyanezt jelentette ki.”¹⁰

Időrendi sorrendben a második dokumentum 1977. január 29-i keltezésű, és szintén lehallgatási anyag összefoglalója. A Teleki lakásában elhelyezett lehallgatókészülék ezúttal a házigazda és barátai – Bocsánczy Zoltán és fivére, a Magyarországon élő Bocsánczy László – vitáit rögzítette. Teleki Ernő egyebek között azt is elmondta nekik, hogy Gáll Ernő látogatta őt, és „bár nem mondja, de értésére adja, mennyi erőfeszítést tett a magyarok érdekében, és hogy e téren hány kudarcot kellett elszenvednie”.¹¹

Gáll Ernő látogatását Telekinél a Securitate gépezete legközelebb 1977. február 22-én rögzítette. Ekkor a téma jóval kényesebb volt: beszélgető partnerének Gáll „az Egyesült Államok bukaresti nagykövete”¹² kolozsvári látogatásáról számolt be. A lehallgatás összefoglalója szerint Gáll Ernőt egy héttel korábban felhívta a bukaresti nagykövetség. Tájékoztatták a készülő látogatásról, találkoztót kértek tőle, és Gáll beleegyezett abba, hogy a Belvedere szállodában találkozzon a nagykövettel. Gáll elmondta: rendkívül kellemetlennek tartja az ilyen találkozót, mert tapasztalata szerint „a külföldiek kényes kérdések felől szoktak érdeklődni”. Teleki ezzel szemben úgy vélte, hogy a külföldiek nem lendülnek bele a kényes témákba, mert tudják, hogy meddig mehetnek el a beszélgető partnereik. Ez alkalommal azonban – mutatott rá Gáll Ernő – a vendégnek nem jelentett gondot a kényes téma sem, a nagykövet „nyíltan” szögezte neki a kérdéseit: „1. – Mi a helyzete a romániai magyar kisebbségnek? 2. – Miért nincsenek magyar feliratok? 3. – Miért nem vásárolhatók az MNK-ban¹³ kiadott folyóiratok és újságok?” Gáll szerint az amerikai kongresszus pontos válaszokra kíváncsi, mielőtt a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt Romániának odaítéli. Hozzátette: nagyon nehéz az efféle kérdésekre válaszolni, mert az embernek fogalma sincs, hol vannak a lehallgatási mikrofonok, s ugyanakkor sem a hülyét, sem a gyávát nem akarja játszani. Úgy próbálta tehát megválaszolni a kérdéseket, hogy e szerepek egyikét se kelljen eljátszania, s a mikrofonok jelenlétét is állandó-

an figyelembe vegye. Gáll arról is beszámolt Telekinek, hogy mielőtt a találkozót elfogadta, a „kompetens fórumokat” értesítette. Arra biztatták, fogadja el a meghívást, bizonyára azért, mert „Romániának nagy szüksége van az amerikai dollárokra”. Végül kijelentette: rettenetes, hogy nem létezik „egy állambölcsesség”, amely megérthetné, hogy „az erdélyi magyarok hűséges emberek, akik a kevéssel is beérnek”.¹⁴

Gáll Ernő pontosan tudta, hogy megfigyelés alatt áll, arról azonban nem volt fogalma, hogy a Securitate Teleki Ernő tevékenységét is közelről figyelemmel követi. Elvégre Teleki 1970 óta nyugdíjas, lakásából ki sem mozduló ember volt, semmilyen közvetlen jel nem utalt tehát arra, hogy személye a titkosszolgálat számára érdekes lehetne. Így Gáll csapdába esett: nem számolt be őszintén a helyi pártvezetőknek az amerikai nagykövettel folytatott beszélgetéséről, csupán azt mondta, hogy „nem kerültek napirendre különleges kérdések, s a beszélgetés általános és protokolláris jellegű volt”, így nem csoda, hogy a Securitate Kolozs megyei felügyelősége bukaresti feletteseinek és a Román Kommunista Pártnak megküldött összefoglaló jelentésében a főszerkesztőt leplezte. A dokumentum szerint Harry Barnes amerikai nagykövet és a nagykövetség több tagja 1977. február 13–16. között tartózkodott Kolozsváron hivatalos látogatáson, ahol kulturális intézményvezetők, tanárok, gyárigazgatók és a korábban az Egyesült Államokban tanulmányokat folytató román állampolgárok számára két fogadást rendezett. Gáll Ernővel azonban külön találkozott, s ennek a találkozásnak a fontosságát nyomatékosította az is, hogy Gállt a nagykövetség már a látogatás előtt értesítette: Barnes mindenképpen szeretne találkozni a kolozsvári magyar értelmiséggel. A nagykövet 1977. február 15-ére hívta meg Gáll Ernőt teázni a Belvedere szálloda éttermébe, s a beszélgetésen „Scisoriss Richard amerikai diplomata”¹⁵ is részt vett. A beszélgetés részleteiről a Securitate éppen a február 22-i Gáll–Teleki-beszélgetés lehallgatásából értesült, annak tartalmát részletesen ismertette a címzettekkel, majd levonta a következtetést: „Gáll Ernő tájékoztatta a nagykövetet az országunkban élő magyarok helyzetéről.” A Kolozs megyei Securitate-parancsnok, Constantin Ioana vezérőrnagy és a magyar értelmiségiekért felelő Florian Oprea őrnagy által jegyzett átirat fontosnak tartotta megjegyezni, és mintegy súlyosbító körülménynek érzékeltette, hogy az amerikai nagykövet rendszeresen találkozott Gáll Ernővel korábbi alkalmakkor is, amikor Kolozsvárra látogatott.¹⁶

Gáll Ernő 1977. március 29-én Ditrói Ervin társaságában látogatta meg Telekit, mindössze néhány nappal Mikó Imre március 21-én bekövetkezett halála után. A lehallgatott beszélgetés egyik fő témája éppen Mikó Imre, a halála után róla megjelölt író-sok és múltbeli politikai tevékenysége volt. Gáll megjegyezte, hogy Mikó és Teleki magatartása hasonló volt, hiszen mindketten alázattal és derűlátással néztek szembe a méltatlan helyzetekkel.¹⁷

Az első figyelmeztetés

■ Gáll Ernő látogatásai Telekinél felborzolták a kedélyeket a Securitate Kolozs megyei vezetőségében, amelynek 1977. április 28-án készített összefoglaló jelentése a lehető legellenségesebb hangnemben ismertette a felettes szervekkel a főszerkesztő ténykedését. A feljegyzés-jelentés [notá-raport] címet viselő dokumentum fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy az 1917. április 4-én, Nagyváradon született Gáll Ernő „magyar zsidó nemzetiségű”, szülei Jenő és Helén voltak, jogi végzettségű, párttag, a Társadalom- és Politikatudományi Akadémia levelező tagja, lakcíme Kolozsvár, Emil Racoviță utca 16. szám.

Folytatásképpen már „bűneinek” felsorolása következett. A „Balogh Edgár nyugdíjas publicistával, Takács Lajos nyugalmazott egyetemi tanárral, Rác Györggyel [helyesen: Győzővel], a *Korunk* folyóirat főszerkesztő-helyettesével, Teleki Béla [helyesen: Ernő] volt gróffal, Kányádi Sándor költővel – valamennyien kolozsvári illetőségűek –, továbbá más személyekkel folytatott beszélgetések során azt sejteti, hogy szükség lenne az együtt élő magyar nemzetiséget »megmentő« intézkedések meghozatalára [intreprinderea unor mäsuri de »salvare« a naționalități conlocuitoare maghiare], mivel e nemzetiség »erőszakos elrománosítási és elnemzetietlenítési folyamatnak« van alávetve”.

A jelentés szerint Gáll Ernő kijelentette: egy kihallgatás keretében nemrég a pártvezetőség egyik tagját is tájékoztatta arról, hogy „a romániai magyar kisebbség soraiiban rossz légkör uralkodik [o atmosferă rea], a kisebbség megrémülve szemléli a magyar iskolák jövőjét, a szakiskolák kérdését és általában a magyarság egész anyanyelvi oktatását”. Sőt úgy vélekedett, hogy „az együtt élő nemzetiségeknek ki kellene használniuk bizonyos időszakokban előálló politikai konjunktúrákat, és fel kellene vetniük egyes nemzeti jellegű követeléseiket”. De talán ennél is súlyosabb volt a Securitate szemében, hogy Gáll, „ahelyett, hogy állást foglalna, bátorítja a köréhez tartozó egyes személyeket, akiknek ellenséges megnyilvánulásai

vannak az ő jelenlétében, s különböző alkalomkor ő maga is becsmérelte pártunk bel- és külpolitikájának bizonyos aspektusait”. A dokumentum szerint Gáll leszögezte: „Romániában józan emberek által kidolgozott, a realitás talaján álló politikát kellene folytatni, csakhogy ilyen emberek nincsenek”, és hozzátette, hogy a román állam „kalandor, valóságtól elrugaszkodott, perspektíva nélküli” külpolitikát folytat.

További bűne, hogy olyan külföldiekkel áll kapcsolatban, akik befeketítik Románia politikáját, a román állammal szemben ellenséges magatartásúak, és akiknek a romániai magyar kisebbség helyzetével kapcsolatban hamis adatokat mond. E személyek között név szerint is megemlíti a jelentés a nyugat-németországi Pollák Ödönt és az ausztriai Szépfalusi Istvánt és Bárdos Artúrt mint a magyar irredentizmus exponenseit, valamint a magyarországi E. Fehér Pált, az MSZMP Központi Vezetősége ideológiai bizottságának tagját¹⁸ és Kovács Sándor Ivánt, a *Kortárs* című folyóirat főszerkesztőjét, akik az országgal szemben ellenséges megnyilvánulásairól ismertek. Emellett Gáll Ernő külföldi diplomataknak, illetve más, turista-ként vagy látogatókként Romániába érkezett külföldieknek is hamis adatokat közöl.

Ez a jelentés is ismerteti a Gáll–Barnes-találkozóban a Securitate számára releváns részleteit, hozzátéve, hogy Gáll szerint a romániai írók nem rendelkeznek elégséges mértékű alkotói szabadsággal, és anyagi helyzetük sem kielégítő. Például az egyik „Magyar Népköztársaság-beli írónak kijelentette: »Ti nem tudjátok, milyen helyzetben vagyunk; minket, itteni magyarokat arra köteleznek, hogy olyan anyagokat közöljünk, amelyekkel nem értünk egyet. Sok tekintetben nekem sem tetszik, hogy mi folyik az országban.«” A dokumentum azt is megemlíti, hogy a *Korunk* főszerkesztője egész sor tartalmilag nem megfelelő írást fogadott el publikálásra, amelyeket végül „az illetékes szervek közbelépése nyomán távolítottak el” a készülő lapszámokból.

Végso következtetés helyett a dokumentum rámutat: „magatartása okán Gáll Ernőt több alkalommal is figyelmeztették a helyi pártszervek, ennek ellenére nem vizsgálta felül és nem korrigálta ellenséges magatartását.”¹⁹

Gáll Ernő nem hallgatott „a jó szóra”...

■ ...és 1977. május 29-én ismét felhívta Telekit. Közölte vele, hogy másnap este meglátogatja, és felolvassa neki az *Új Írás* című folyóirat 5. számában megjelent, Magyaror-

szág és Anglia titkos diplomáciai levelezésére vonatkozó, a Teleki családról is érdekes adatokat tartalmazó írást. Május 30-án Gáll valóban megjelent Telekinél – derül ki a Securitate soron következő lehallgatási dokumentumából –, ám előbb azt a beadványát olvasta fel neki, amelyet néhány nappal korábban „C. B. [Cornel Burtică, az RKP Politikai Végrehajtó Bizottsága Állandó Bürojának tagja] elvtársnak” küldött, s amelyben helytelennek minősítette a kolozsvári magyar iskolahálózat elsorvasztását célzó kísérleteket.²⁰ Kötelességének érezte – tette hozzá – a beadvány megírását és elküldését, majd felolvasta a magyar–angol titkos diplomáciai levelezésről szóló írást.²¹

A Securitate fokozott figyelmet szentelt annak, hogy az 1977. június 15-én és 16-án Debrecenben és Nagyváradon lezajlott Kádár–Ceașescu-talákozó milyen visszhangot váltott ki az erdélyi magyar értelmiségiek körében. Június 15-én Constantin Ioana vezérőrnagy, Kolozs megyei Securitate-parancsnok telexüzenetben számolt be Bihar megyei kollégájának, Dumitru Tabacaru vezérőrnagynak az aznapi debreceni találkozóról kolozsvári magyar értelmiségiektől származó – informátoroktól és lehallgatási anyagokból összegyűjtött – megjegyzésekről. A jelentés szerint a találkozóról Gáll és Teleki között is véleménycsere zajlott. Teleki kijelentette, hogy „a határzónában tartott nagyváradai és debreceni találkozók furcsa események, főleg mivel a román–magyar viszony nagyon rossz, és mert a két vezető találkozását túl nagy kapcsolódás veszi körül”. Gáll szerint a románok már rég erőszakoltak egy ilyen találkozót, Kádár azonban folyamatosan elnapolta. Az a tény, hogy a találkozóra a határ mentén kerül sor – tette hozzá –, nem pedig a román vezető ünnepélyes budapesti látogatása keretében, azt bizonyítja, hogy a találkozót inkább a románok, semmint a magyarok szorgalmazták.”²²

A két pártvezető találkozóját követően és főképpen a magyar fél szorgalmazására elfogadott, a nemzetiségek kérdéskörét is érintő emlékeztető hatására a Securitate nyomása néhány hónapig engedni látszott. Szeptember végén azonban újabb feljegyzés kerül Gáll Ernő megfigyelési iratcsomójába. A lehallgatási összefoglalóból megtudjuk, hogy 1977. szeptember 27-én Gáll ismét meglátogatta Telekit, akinek rendkívül őszintén bevallotta Márton Áron püspökkel szembeni tévedéseit. Elmondta: nemrég Gyulafehérváron járt, és eszébe jutott „az öreg Márton Áron és annak 1944-ben mondott beszéde”. Ez vezette el annak felismeréséhez, hogy „a filozófiába, a szociológiába és a tudományok-

ba sok okos újdonságot hozó marxizmusnak – dogmatikus formájában – ópiumszerű hatása van, olyan mák, amely a leghatásosabban hülyít [un mac care te îndobitoceşte cel mai tare în lume]”. Keserűen szólt arról, hogy bár „koncentrációs táborokba hurcolták, és a fasiszta üldözések nyomán elvesztette családját, megfélemezte arról, hogy itt, Kelet-Európában létezett egy püspök, aki kiállt a faszizmus ellen, ő maga pedig – ahelyett, hogy látná, mekkora gyalázatot követnek el – csaknem tapsolt, amikor annak a püspöknek a le tartóztatásáról értesült. És miért? Mert vakká, süketé, elkábult idiotává vált, akinek a számára nincs megbocsátás.”

Gáll arról is beszámolt Telekinek, hogy tévedésének felismerése után meg is kérdezte Márton Áron „jó barátját, Kacsó Sándort”: hogyan is volt lehetséges, „hogy elfogadtuk egy ilyen ember bebörtönzését”, elvégre Márton Áront egy időben „vörös püspök”-nek gúnyolták a Magyar Népi Szövetséggel való együttműködése okán. Gáll szerint Kacsó elmondta neki: „Márton Áron, anélkül hogy az ő véleményét kikérte volna, a [z 1947. évi párizsi] békeszerződést megelőzően beszédet mondott, amelyben kijelentette, hogy Erdély Magyarországhoz tartozik, és emiatt nem lehetett őt megmenteni.” Kacsó meg is kérdezte a püspököt, hogyan is tehetett ilyen kijelentést, amire Márton Áron azt felelte: „Szükségét éreztem, hogy népem fájdalmát kimondjam.” A Securitate a feljegyzés alján jelezte, hogy Kacsó Sándor 1974-ben, Takács Lajos társaságában, meglátogatta Márton Áront.

A beszélgetés során Gáll Ernő megisméltelte: Márton Áronnal szemben, akárcsak mások, hibát követett el, mert fiatal lévén négy év alatt képes volt elfelejteni mindazt, ami a lágerben történt, és elmulasztotta megvédeni azt, aki a légerekbe hurcoltakért kiállt. Beszámolt Telekinek arról, hogy a Márton Áronnal nagyon jó viszonyt ápoló Fodor Sándor író, a kolozsvári *Napsugár* című folyóirat szerkesztője legutóbbi látogatásakor megkérdezte a püspököt: végül is miért mondta el 1944-ben beszédét. „A püspök egyszerű magyarzáttal szolgált, és beszédének politikai vonatkozásait mellőzve kijelentette, hogy püspökként kötelességének érezte a zsidók megvédését.” Márton Áron magatartásának erkölcsi oldalát elemezve Gáll arra a következtetésre jutott, hogy a vallás gyakran morális erő forrása, s elmondta Telekinek, hogy ezt a gondolatot diákjaival is megosztotta, akiket ez annyira meglepett, hogy nem tudták eldönteni, vegyék-e komolyan vagy sem. Márpedig „ha a vallásnak ekkora ereje van, akkor magától értődik, hogy az embernek vagy vallásosnak, vagy

pedig szilárd erkölcsi alapon álló ateistának kell lennie, hogy a választott – vagy mások által diktált – út jó vagy rossz jellegét megállapíthassa, és a szükséges korrekciókat elvégezhesse”. Teleki egyetértett vele.

A továbbiakban Gáll tájékoztatta Telekit arról, hogy a párizsi *Irodalmi Újságban* erdélyi melléklet jelent meg, amely rendkívül dokumentáltan és jó meglátással mutatja be „az egész itteni helyzetet, 1944-től napjainkig”. Mint mondta, a szóban forgó mellékletet Beke György is elolvasta, akit megdöbentett az a kép, amelyet a lapszám az iskolák felszámolásáról és a magyar lakosság által már megszokott többi intézkedésről bemutat. Gáll közölte, hogy a melléklet a birtokában van, az a szándéka, hogy elégeti, de előbb Telekinek is elhozza, legalább részleges elolvasásra. (Ezt Gáll Ernő elmulasztotta megtenni.) Teleki érdeklődést mutatott a lapszám megállapításai iránt, majd kijelentette: a következtetései nem érdeklik, mert meggyőződése, hogy a helyzetet megváltoztatni nem lehet. Gáll azonban leszögezte: „Az embernek radikálisnak kell lennie, hogy ha a kényelmesség vagy a gyávaság a kisebb ellenállás vonalára tolja, legyen képes kimondani: ember, állj meg, ez így nem mehet tovább!”

Gáll és Teleki a továbbiakban Illyés Gyula megjelenés előtt álló önéletrészésének az 1919–1920-as budapesti éveket bemutató részéről, a román hadsereg Magyarország területére történő bevonulásáról, az 1920-as években végzett csehszlovákiai népszámlálás adatainak meghamisításáról beszélgetett. Végül Teleki beszámolt Gállnak a közte és Iuliu Maniu közötti kapcsolat jellegéről. Kifejtette, hogy Maniu értékelte a magyar arisztokráciát, amit az is magyaráz, hogy a felső rétegek tagjai mindig szót értettek egymással, nemzetiségre való tekintet nélkül. Gáll Ernő ezzel szemben fájalta, hogy jelen pillanatban semmilyen szinten nincs egyetértés a különböző nemzetiségű emberek között.²³

„Bár zsidó, a nagy magyart játssza”

■ A Securitate vezetőit a beszélgetés módfelett feldühíthette, néhány nappal később ugyanis eldöntötték: Gáll Ernőről hamisított feljelentő levelet szerkesztenek, amelyet elküldenek Ștefan Mocuțának, az RKP Kolozs megyei első titkáranak. A képzeletbeli magyar nemzetiségű levélíró ebben arról tájékoztatta a pártvezetőt, hogy Gáll Ernő „arisztokraták és volt irredenta politikusok köreit látogatja”, köztük „egyik volt Teleki grófot”, akinek amerikai rokonai az ország befekettetését célzó kampány élharcosai,

amint erről az Amerika Hangja Rádió is beszámolt. A feljelentő hozzátette: Gáll Ernő a gyulafehérvári Márton Áron püspököt is meglátogatta, ami a valóságnak nem felelt meg, majd így folytatta: „Mindezek után felteszem a kérdést: vajon milyen közös témát vitathat meg egy illegalista ilyen személyekkel? Hogyan egyeztethető össze az ilyen magatartás azzal, hogy Gáll Ernő egyetemi tanár és a *Korunk* főszerkesztője? Úgy gondolom, hogy amikor efféle kapcsolatokat tart fenn, Gáll Ernő talán az amerikai irredenták játékát űzi, vagy pedig a Márton Áronét, akiről valamennyien tudjuk, hogy kicsoda.” De ennél is súlyosabb vádnak szánta a levél azt, hogy „Gáll Ernő mindenféle követeléseket hangoztat, és a magyarok nagy képviselőjét játssza”. „Milyen minőségben? Vajon oda jutottunk, hogy egy zsidó képviselje az érdekeinket? Én nem verem a mellem, mint ő, aki azt állítja, hogy marxista, de úgy vélem, magyarként kötelességem felhívni a párt figyelmét arra, hogy kiben bízik. Egyébként valamennyi magyar, akivel beszéltem, utálja őt, mert bár zsidó, a nagy magyar játssza” – fogalmazott a hamisítvány.²⁴

A vádakat súlyosbította a néhány nappal későbbi, október 11-i lehallgatási anyag, amely Gáll Ernőnek a Ceaușescu–Kádár-találkozóról szerzett, Teleki Ernővel megosztott információit rögzítette.²⁵ Újabb látogatása alkalmával a két férfi a romániai rendszert elemezve megállapította: fanatikus rezsimről van szó, amely „gyűlöli a magyarokat, és könyörtelen azokkal szemben, akik csakis áldozatot hoztak létrehozásáért”, és akiket rendre „közeli rokonokkal helyettesít, valószínűleg azért, hogy biztonságban érezze magát”.

Gáll beszámolt Telekinek arról, hogy néhány nappal korábban meglátogatta őt lakásán Karikás Péter, a bukaresti magyar nagykövetség korábbi attaséja, aki jelenleg a külügy román osztályán dolgozik, és aki beszámolt neki a nagyváradi és debreceni találkozó hátteréről. Karikás szerint a megelőző időszakban is viták adódtak a találkozó helyéről és a közös közlemény kidolgozásáról, a román fél ugyanis fényűző budapesti látogatást óhajtott, és kérte a közlemény előzetes kidolgozását. A magyar fél viszont leszögezte, hogy budapesti magas szintű találkozót a román–magyar viszony javításának kézzelfogható kilátásai híján nem tart lehetségesnek, másfelől pedig elutasította a közös közlemény kidolgozását, ha abban a kisebbségi kérdés nem szerepel. Ez utóbbi feltevélt a román fél végül elfogadta.

A megbeszélésekről Karikás Péter elmondta Gállnak, hogy a debreceni találkozó szerény külsőségek közepette zajlott, és ott

Kádár János első alkalommal hangsúlyozta a kisebbségek hídszerepét a két ország viszonyában, valamint szóba hozta a kisebbségi kérdések bizonyos államközi vonatkozásait, amilyen például az utazások megkönnyítése és a kétoldalú kapcsolatok elmélyítése. Karikás rámutatott: Kádár nem engedhette meg magának a kisebbségi kérdéskör román belpolitikai vonatkozásainak felvetését, így tartózkodnia kellett az ezzel kapcsolatos hiányosságok említésétől is. Mégis kénytelen volt érinteni a kérdéskört, mert a magyar pártvezetésre lenről érkező nyomás nehezedik, hiszen nincs olyan alapszervezeti ülés, amelyen valaki fel ne álljon, és meg ne kérdezze, hogy mi történik, s az hogyan lehetséges.

A Karikástól kapott információkból Gáll kiemelte azt is, miszerint Debrecenben az útvonal egy részét a delegációk gyalog tették meg, ami félelmet keltett a román félben. Teleki erre reagálva jelentette ki, hogy „a románok féltik a bőrüket, és nem fogyasztanak semmiből, ha a fogásokat korábban meg nem kóstoltatták”. Elmondta, tudomása van arról is, hogy – „zsoldosoktól” (merénylőktől) tartva – a román fél folyamatosan változtatta a programot Nagyváradon, ami a magyar fél elégedetlenkedését váltotta ki. Továbbá arról, hogy Kádár Debrecenben fogadást akart rendezni, de a helyi „párttitkárok semmilyen felelősséget nem vállaltak”, ami nem csoda azt követően, „hogy a magyar turisták rengeteg kellemetlen tapasztalattal térnek haza Romániából” a külföldiek elszállásolását tiltó törvény és a magyar nyelvhasználat okán történő leszólítások miatt.

Gáll Ernő Karikást idézve közölte, hogy a debrecenihez képest a nagyváradi találkozó jóval pompásabb volt, de magyar szempontból jelentéktelenebb is, mivel itt Kádár már nem tett említést a kisebbségi kérdésről, s a közeledést is csak a román fél vetette fel.

A beszélgetést, amelyen a partnerek a kishatárforgalmi könnyítésekről és a Kolozsváron – éppen abban a házban, amelyben Gáll lakott – létrehozandó magyar konzulátusról is említést tettek, a Securitate több munkaváltatban is elkészített jelentés-ben²⁶ foglalta össze, amelynek végleges példányát²⁷ az RKP megyei első titkárának is elküldték.

A „szellemi áramlat” gondolata

■ Gáll Ernő legközelebb 1977. október 25-én látogatta meg beszélgetőpartnerét, s eszmecserejüket ez alkalommal is pontosan rögzítették. Kezdetben Teleki elmesélte Gállnak Károly királlyal való egykori találkozását, Gáll pedig Király Károlyról beszélt.

Elmondta, hogy Király Károly korábban az RKP Kovászna megyei első titkára volt

Sepsiszentgyörgyön, aki intelligens, jó vágású és hozzáértő lévén, a kultúra támogatásában is egész sor eredményt ért el. De aztán lemondott, kegyvesztetté vált, és egyszerű szövetkezeti igazgató lett Marosvásárhelyen. 1977 júniusában azonban beadványt írt a párt Központi Bizottságának, amelyben leleplezte a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának visszasságait, hiábavalóságát, és azt követelte, hogy helyette a Magyar Népi Szövetség jellegű közösségi szervezetet hozzanak létre. Szerinte Király dicséretet érdemel, mert felvetette a képviselőlet kérdését, és mivel olyan kérdést tűzött napirendre, amelynek a megoldása a többi probléma orvoslását is feltételezi.

Gáll Ernő beszámolt arról is, hogy nemrég Király elküldte neki beadványának a másolatát,²⁸ majd néhány nappal később Takács Lajostól megtudta: Királyt Bukarestbe rendelték, ahol azonban nem beadványának lényegéről kérdezték, hanem arról, hogy annak tartalmát kikkel ismertette. Király őszintén megmondta, hogy a folyamodványának tartalmát Takács és Gáll ismeri. Ebből Gáll Ernő több következtetést vont le: 1. Természetes, hogy a KB a beadványt ismerő személyek felől érdeklődjék, hiszen abban érdekelt, hogy annak tartalmát senki ne ismerje. 2. Természetes volt, hogy a beadvány szerzője elismerje: arról neki és Takácsnak tudomása van. 3. Személyesen nem lehet felelős a beadványért, mert annak kidolgozásához nem járult hozzá, csupán megkapta egy másolatát. 4. Ha megkérdézik, el fogja ismerni, hogy olvasta, de rámutat majd arra, hogy nem ő fogalmazta, ami azonban nem jelenti azt, hogy nem ért egyet teljes mértékben a tartalmával.

Teleki egyetértett a következtetésekkel, aztán megjegyezte, hogy Gállnak kellemetlenségei adódhatnak esetleg abból is, ha majd – éppen a beadvány megküldésének tényleg kiindulva – szellemi közeledést feltételeznek közte és Király Károly között. Gállnak arra a megjegyzésére, miszerint a beadvány nyugtalanságot okozott, Teleki kifejtette: „azoknak, akik valamit jogtalanul birtokolnak, sosem tiszta a lelkiismeretük, és nem is nyugodhatnak meg, amíg a tulajdonlásában nem biztosak [cei ce posedă ceva pe nedrept, niciodată nu au conștiința împăcată și nici nu se liniștesc până când nu sunt siguri asupra proprietății]”. Gáll szerint ezt bizonyíthatja az a tény is, hogy a 11. számú [ma Báthory István] liceum tanulóit rendre a Traian utcába [a Securitate székházába] hívatják, és kikérdezik őket találkozóhelyeikről és a találkozóikon tárgyalt kérdésekről.

Gáll Ernő mindezekből kiindulva terelte a beszélgetést arra a konferenciára, amelyet

négy évvel korábban az ENSZ égisze alatt tartottak, s amely szerinte előfutára a jelenlegi helyzetnek, amikor a kisebbségek kérdése világméretűvé vált, és napirendre került a baszkok, a katalánok és más kisebbségek helyzete. Teleki egyetértett Gáll meglátásával, s hozzátette: a baszkok körüli események és általában a kisebbségek ébredése okán „a románok nem lehetnek túlságosan boldogok”. Habár „tagadhatatlan tény, hogy az erdélyi magyar kisebbség szégyenletes passzivitásban leledzik, még Balogh Edgár is elfogadja a vegyes házasságokat, amelyek a magyar nyelvet elnémitják, s még azt a körülményt sem használják ki, hogy maguk a románok elismerték a kisebbségi kérdésben elkövetett tévedéseiket”. Teleki felhívta a figyelmet a magyar múlt és a magyar történelem megismerésének a fontosságára.

Gáll Ernő szerint kisebbségi téren valamennyi korábbi próbálkozás megbukott, ami azt jelenti, hogy mindent előről kell kezdeni. Ennek érdekében azonban szükség lenne egy „szellemi áramlatra [fluid spiritual]”, amely ráébredse az embereket arra, hogy „nem kell tapsolniuk és bólogatniuk és meghajolniuk állandóan”. Gáll rámutatott: tisztában van azzal, hogy egy ilyen kemény diktatúrával nem lehet eséllyel felvenni a harcot, mégis fel lehet lépni a hazugságok ellen, nem kell tapsolni, amikor nem szükséges, és nem muszáj megszavazni azt, ami szavazásra nem érdemes. Úgy vélte, hogy a szóban forgó áramlatnak és kisugárzásának fel kell hívnia a figyelmet arra, hogy „bizonyos kérdéseket fenntartással kell kezelni”, és egyben a régi passzivitást új módszerrel kell felváltani, amely azt sugallja, hogy „valami nincs rendjén, az emberek nem tanúsítanak érdeklődést az együttműködés iránt”.

Gáll megkérdezte Telekitől, hogy annak idején egyetértett-e a bécsi döntéssel és egyáltalán, bármilyen határrevízióval, miután tudta, hogy Erdélyben a románok vannak többségben. Teleki határozottan állította, hogy nem értett egyet a bécsi döntéssel, és éppen a román többség okán a független Erdély gondolatát részesítette előnyben, amelyet előbb-utóbb a románok is elfogadtak volna. „Ennek a független Erdélynek egyféle román protektorátusnak kellett volna lennie, de olyan önkormányzattal, amelyben a magyarok is megtalálják a helyüket” – mondta. Emlékeztetett arra is, hogy „nagybátyja, Teleki Pál szintén a független Erdély híve volt, s el is készítette a svájci mintát követő kantonok térképét, amelyre azonban már nem emlékszik pontosan”.

Összefoglalva az eszmecserét Gáll kijelentette, hogy Romániában három tényező-

vel kell számolni: „1. a totalitárius diktatúrával; 2. a gyors ütemű urbanizációval; 3. a felgyorsított iparosítással.” Ezek annak a „rettenetes hátránynak” és az „asszimilációnak” az eszközei, amelyek miatt a magyarok hatalmas „knock out”-ot szenvedtek el. A múltban ugyanis léteztek „magyar tulajdonú földek, bankok, templomok, magyar iskolák, képviselők, és volt egy magyar párt is, ma azonban mindezek már nincsenek”, így „csoda, hogy még léteznek itt magyarok”. Amikor tehát valamilyen akció elindításának szükségessége felmerül, a „tényeket”, az „objektív valóságot” figyelembe kell venni.²⁹

A lehallgatási anyagból a Securitate emberei másnap feljegyzést készítettek feletteseiknek,³⁰ amelyből aztán – a szeptember 27-i és az október 11-i lehallgatási anyagokat is felhasználva – október 27-én a bukaresti Securitate-parancsnokságnak összefoglaló jelentést írtak. Ebben hangsúlyozták, hogy korábbi érdeklődési köréhez híven Gáll Ernő továbbra is „ellenséges-nacionalista álláspontra helyezkedik”, „fenntartás nélkül fejt ki ellenséges véleményeit, tendenciózus módon félremagyarázza pártunk és államunk nemzetiségi politikáját”. A lehallgatási anyag összefoglalását követően a kolozsvári Securitate felettes belügyi szervével azt is tudatta, hogy a jelzettekről az RKP Kolozs megyei Bizottságának első titkárát is tájékoztatták, azt javasolva, hogy Gáll Ernőt a helyi pártszervek – ha ezt indokoltnak vélik – idézzék be, és részesítsék figyelemztetésben.³¹

A számonkérés

■ A prezentált dokumentumok meggyőzték a helyi pártvezetést, hogy a számonkérést indokoltnak ítélje, és Gáll Ernőt 1977. november 10-ére beidézték Ștefan Mocuța megyei első titkárhoz. A lezajlott beszélgetésről két forrásból is tájékozódhatunk. Az első a kolozsvári Securitate november 18-i feljegyzése,³² amelyből megtudjuk, hogy az első titkár egyebek között közölte: „véletlenül jutott tudomására” a Gáll Ernő és Teleki Ernő közötti kapcsolat, és „meglepte, hogy egy olyan kommunista, mint Gáll Ernő, kapcsolatban állhat egy volt arisztokratával”. Gáll elismerte a kapcsolatot, és kijelentette, hogy annak alapja az emberbaráti érzés, nem pedig másfajta érdek vagy megfontolás. Hozzátette: ha tisztsége és beosztása okán ezeket a kapcsolatokat rossz szemmel nézik, akár le is mondhat Teleki Ernő látogatásáról. Az első titkár azt válaszolta, hogy ilyen esetekben nem lehet megoldásokat ajánlani, Gáll Ernő az egyedüli, aki megítélheti a helyzetet, és eldöntheti, hogy egy ilyen kapcsolatot helyes-e folytatni, avagy sem.³³ A Securitate-

jelentés megjegyezte, hogy a számonkérés Gáll Ernőnek nagy aggodalmat okozott, amint az a Rácz Győzővel, a *Korunk* főszerkesztő-helyettesével folytatott telefonbeszélgetésből, illetve a számonkérés ellenére november 15-én újra meglátogatott Teleki Ernővel folytatott beszélgetésből is kiderült.

A Ráczcal folytatott telefonbeszélgetést a Securitate valóban lehallgatta. A hívó fél Gáll volt, aki november 10-én 15 óra 49 perckor hívta fel Ráczot, mivel azonnal be akart neki számolni az első titkárral lezajlott beszélgetésről. A szó szerinti lejegyzésből kiderül: amikor a figyelemztetést követően Gáll megkérdezte Mocuťától, hogy „akkor többé ne menjen oda?”, a pártvezető visszakozva csak annyit mondott, „nem, nem”. Gáll szerint ha ennek az első titkár fontosságát tulajdonított volna, bizonyára hozzászólna néhány szót, például hogy „Nem talál ez Önhoz”, vagy „Nem Önnek való ez”.

Gáll sajnálkozását fejezte ki, hogy elmulasztotta az első titkárnak megmagyarázni: ő tulajdonképpen azért látogatja Telekit, mert érdekli Teleki Pál vagy Bánffy személye: „Engem ezek érdekelnek, ez a régi világ [...], a mentalitásuk, a családjaik, a viszonyaik, Károly király és a többiek”, s ez valójában „értelmiségi kíváncsiság”, tette még hozzá.³⁴

A Securitate által is sejtett aggodalmait ellenére Gáll Ernő november 15-én este újra meglátogatta Telekit. Beszélgetésüket természetesen ezúttal is lehallgatták, rögzítették, majd románra fordították. Teleki beszámolt unokaöccse, a Nyugat-Németországban élő, az ottani Generali Biztosítótársaságnál dolgozó Degenfeld Pál látogatásáról, s ezzel kapcsolatban kifejtette, nem is bántotta annyira, hogy csak két napra érkezett, hiszen rájött, hogy ritkán látott rokonainál sokkal jobban ragaszkodik olyan emberekhez, mint például Gáll Ernő, akikkel jóval gyakrabban találkozik. Gáll viszont elmondta, hogy berendelték az első titkárhoz, aki megkérdezte tőle: „mit keres ő, egy kommunista egy grófnál, és milyen nézeteket vall az a gróf?” Kijelentette a pártvezetőnek, hogy semmi kivétlivalót nem lát a gróf látogatásában, ami pedig a nézeteit illeti, azokról beszámolni nem tud, mert nem politikáról beszélnek, hanem irodalmi témákról. Gáll úgy vélte, a számonkérés nem volt vehemens, de nagyon kíváncsi lenne arra, hogy honnan, kitől is szereztek tudomást a látogatásokról, s vajon ő avagy a gróf a „szimatolás” tárgya.

Teleki megnyugtatta Gáll Ernőt, hogy a „szimatolás” tárgya ő mint gróf. Valószínű, mondta Gáll, hogy Teleki Ernőt külföldi látogatói okán figyelik, amivel a gróf egyetértett, s megjegyezte, éppen azért kérte, hogy

néhány nappal halassza el a vizitjét, mert tisztában van azzal, hogy a külföldiek látogatásait nem nézik jó szemmel. Gáll feltette a kérdést, vajon nem éppen Nemes István ügyvéd volt az, aki „valahol” látogatásait megemlíttette – két hónappal korábban ugyanis Nemest a Securitate berendelte, és szintén figyelmeztetésben részesítette –, Teleki azonban elvetette a feltételezést, mondván, hogy Nemest nem szereti a rendszer, hanem megfigyeli.

Teleki Ernő nem tartotta lehetetlennek azt sem, hogy mivel „dossziéja jelenleg üres”, de időről időre jelentéseket kell elhelyezni benne, ellenőrizték kapcsolatait, és úgy jöttek rá, hogy Gáll Ernő őt látogatja. Szerinte ennek nyomán „tették fel azonnal a kérdést, hogy vajon mit keres egy kommunista egy volt grófnál”. A magyarázatot Gáll lehetségesnek tartotta. Másfelől Teleki rámutatott, hogy már másokat is elriasztottak attól, hogy őt rendszeresen látogassák, és beismerte: egyik alkalommal, amikor Gáll felhívta, nála volt Gogomán Ferenc volt földbirtokos, akinek a kérdésére nyíltan elmondta, kivel beszélt. Ebből a két férfi arra a következtetésre jutott, hogy a közvetett feljelentés esete sem zárható ki.

Gáll igyekezett megnyugtatni barátját afelől, hogy kapcsolatukat a számonkérés nem érintheti, hiszen látogatásait a barátság s nem a politika határozza meg. Teleki azonban háborgott: „75 éves, nem politizál, és személyét pozitívan kellene hogy megítéljék, hiszen haladó arisztokrata volt.” Ezzel kapcsolatban Gáll kijelentette: a párttitkárral lezajlott beszélgetésen elmondta mindent, és utalt „a gróf és a volt bukaresti kormányzat kapcsolataira” is, amelyekről azonban semmit sem tudnak. A főszerkesztő biztos volt azonban afelől, hogy a történetek kapcsolatban állnak a Securitatéval.

Végül Teleki sajnálatát fejezte ki a történetek miatt, „főképpen azért, mert kedveli

Gállt, és nem akarja elveszíteni a barátságát”, de ha a „rókák” azt fogják követelni, hogy „Gáll többé ne lépje át a küszöbét”, csak mondja el nyugodtan neki, mert ő meg fogja érteni. Bár Gáll Ernő reakciója egyértelmű volt, éspedig hogy ilyesmi nem fordulhat elő, Teleki befejezőképpen kifakadt: „Mekkora banditák »ezek«! Képesek elválasztani az embereket egy ellenőrző gépezettel.” Gáll kérésére Teleki megígérte, hogy az ügyről senkinek nem beszél.³⁵

A már idézett november 18-i összefoglaló jelentésben a Securitate rögzítette a feladatokat: feszültséget kell kelteni egyfelől Teleki és Gáll, másfelől mindkettőjük és Nemes között, hogy utóbbit, aki célszemély a „TEODORESCU” ügyben,³⁶ lejárassák, és Gáll Ernőben meg kell erősíteni a meggyőződést, hogy őt Nemes jelentette fel.³⁷

Gáll Ernő egy ideig nem jelentkezett. Teleki december 12-én el is mondta barátjának, Bocsánczy Zoltánnak, hogy Gáll már telefonon sem hívja őt, így a kapcsolatuknak alighanem vége szakadt, mivel a hatóságok azt nem nézik jó szemmel. Bocsánczy kifejezte meggyőződését, hogy Gáll, aki becsületes ember, el fogja mondani a grófnak őszintén, hogy miről van szó. Teleki azonban közölte, hogy ez már megtörtént, miután Gállt figyelmeztették: szakítsa meg vele a kapcsolatot. Ezt nagyon sajnálná, de ha Gállnak emiatt kellemetlenségei lennének, kész lemondani a beszélgetésekről, és ezt Gállnak már el is mondta. Teleki úgy vélte, igazságtalanság, amit vele – egy megbénult emberrel – tesznek, főképp, mert pontosan tudják, hogy kik látogatják. Kijelentette, levelet készül írni Gállnak, mert a telefonban már nem bízik, hiszen Gáll telefonját biztosan lehallgatják, akárcsak a sajátját, ami ismét csak azt bizonyítja, hogy Gáll Ernő esetében „sincs minden rendben”.³⁸

Tibori Szabó Zoltán

■ JEGYZETEK

1. Gáll Ernő: *Napló I. 1977–1990; Napló II. 1990–2000*. Gáll Éva, Dávid Gyula (szerk.). Polis Könyvkiadó, Kvár, 2003. A *Napló I.* kötetének jegyzetei között, a 395–396. oldalon idézett Securitate-jelentés az egyetlen eddig megjelent és általam ismert utalás Gáll Ernő és Teleki Ernő kapcsolatára, a dokumentumban azonban tévesen Teleki Béla neve szerepel. Közismert tény, hogy Teleki Béla New Yorkban élt, 1945 után sosem járt többé Erdélyben, a Kolozsváron élő beszélgetőpartner pedig valószínűleg Teleki Ernő volt.

2. Gáll Ernő: *Levelek 1949–2000*. Sajtó alá rendezte Gáll Éva és Dávid Gyula. Válogatta Horváth Andor. A bevezető tanulmányt írta Salat Levente. Korunk, Kvár–Napvilág Kiadó, Bp., 2009. (a továbbiakban Gáll 2009).

3. Sas Péter: *Grófszéki Teleki Ernő (1902–1980)*. Művelődés, 2010, LIV. évf. 12. sz. 26–29. (a továbbiakban Sas 2010); *Démonok tánca. Széki gróf Teleki Ernő (1902–1980) emlékére*. Ludvig Daniella dokumentumfilmje, producer Kántor László. Új Budapest Filmstúdió, 2010 (bemutatva Kolozsváron 2011. október 4-én, a Minerva-házban); Sas Péter: *Adalékok széki gróf Teleki Ernő (1902–1980) életéhez*. Szabadság, XXIII. évf. 258. sz. 2011. november 5., 13.; 259. sz. 2011. november 7., 3.

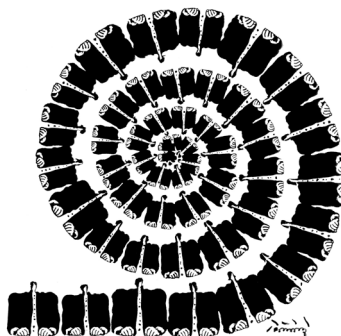
4. Vö. Sas 2010.

5. Gáll Éva szóbeli közlése a szerzőnek, 2011. április 8-án. Ezúton mondok köszönetet Gáll Évának, aki a Gáll Ernőről a Securitate által összeállított iratsomókat e tanulmány megírása végett önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta.

6. Kántor Lajos szóbeli közlése a szerzőnek, 2011. szeptember 12-én.
7. Vö. Balázs Sándor: *Mikó Imre. Élet- és pályakép. Kéziratok, dokumentumok (1933–1968)*. Polis Könyvkiadó, Kvá, 2003.
8. Benkő Samu szerint akkoriban „A gróf azt mondta...” típusú utalás megkérdőjelezhetetlen hivatkozási alapként szolgált. Benkő Samu szíves közlése a szerzőnek 2012. január 24-én.
9. 1) Ministerul de Interne, Direcția pentru Pașapoarte, Evidența Străinilor și Controlul Treceerii Frontierei. Fond Informativ, nr. 110053. Dosar nr. 3046 privind pe GRECU. Materiale Informative din perioada 1977-1980. CNSAS, Direcția Arhivă Centrală, I 210370, vol. 8. 384 p. (a továbbiakban Gáll-8); 2) Fond Informativ. Dosar de Urmărire Informativă 110053, GOGA = 3046. Material de bază. CNSAS, Direcția Arhivă Centrală, I 210370, vol. 4. 461 p. (a továbbiakban Gáll-4); 3) Fond Informativ 110053. GOGA. Mat[eriale] informative. CNSAS, Direcția Arhivă Centrală, I 210370, vol. 10. 402 p. (a továbbiakban Gáll-10); 4) Fond Informativ 110053. Dosar de Urmărire Informativă GOGA 1980. Mat[eriale]. inf[ormative]. CNSAS, Direcția Arhivă Centrală, I 210370, vol. 6., 325 p. (a továbbiakban Gáll-6) (GRECU és GOGA a célszemély Gáll Ernőnek a Securitate által adott megfigyelési fedőnevei; szögletes zárójelben a szerző kiegészítései).
10. Nota-extras din materialul T. O. Nr. 006007 din 13.01.1977. (Feljegyzés-kivonat az 1977.01.13-i 006007. sz. OT [operatív technikai] anyagból.) Kézírási anyag, készítette Crăciun Mihai őrnagy. In: Gáll-8, 249–249v. [v = verso; az oldal hátlapján]; az anyag végén készítője megemlítette, hogy a lehallgatás teljes anyaga megtalálható a „CONTELE” [A GRÓF – Teleki Ernő megfigyelési fedőneve] elnevezésű, 3846. sz. iratcsomóban.
11. „CONTELE”. David M. őrnagy géppel írott, szigorúan bizalmas, 1977.01.29-i 006007. sz. feljegyzése. In: Gáll-8, 246–247.
12. Harry G. Barnes karrierdiplomata 1968–1971 között a bukaresti nagykövetség első beosztottja, majd 1974. március 14. és 1977. november 10. között az Egyesült Államok bukaresti nagykövete volt.
13. MNK = Magyar Népköztársaság.
14. „CONTELE”. HARI BARNES – ambasadorul S.U.A. la București. [A GRÓF HARI (helyesen: Harry G.) BARNES – az USA bukaresti nagykövete. Géppel írott, szigorúan bizalmas, 1977.02.22-i 006007 sz. aláíratlan feljegyzés. In: Gáll-8, 245–245v.
15. Helyesen: Richard C. Scissors.
16. Ministerul de Interne, Inspectoratul Județean Cluj: Către M. I. [Ministerul de Interne] – Direcția I-a, Direcția III-a, Nota P.C.R. (Belügyminisztérium, Kolozs Megyei Felügyelőség. Átirat a Belügyminisztérium I. Igazgatóságának, III. Igazgatóságának, Feljegyzés az RKP-nak). 1977.02.28-i 102/CM/0026758. sz. szigorúan bizalmas átirat; aláírói Constantin Ioana vezérőrnagy és Florian Oprea őrnagy. In: Gáll-8, 242–242v–243.
17. „CONTELE”. Szigorúan bizalmas, 1977.03.29–30-i 0060007. sz. kéziratos lehallgatási jegyzőkönyv. In: Gáll-8, 235–241.
18. Pollák Ödön: a hatvanas években az NSZK-ba emigrált kolozsvári filológus. Szépfalusi István (1932–2000): 1956-tól haláláig bécsi evangélikus lelkész, irodalmár, a bécsi Bornemiza Péter Társaság alapítója, az Ausztriai Magyar Lelegiondozó Szolgálat vezetője. Bárdos B. Arthur (1923–2011): kolozsvári születésű újságíró, költő, novellista, szerkesztő. Az Egység (1946–1948), majd az Utunk (1948–1958) szerkesztője, 1959-ben bebörtönözték, 1966-ban Bécsbe emigrált, ahol a Kurír című lap munkatársa lett, és közben emigrációs magyar lapokban (Bécsi Napló, Irodalmi Újság, Új Látóhatár) publikált.
- E. Fehér Pál (1936–): budapesti újságíró, szerkesztő. 1968 és 1971 között a Népszabadság rovatvezető-helyettese, 1971-től kulturális rovatvezető és a szerkesztőbizottság tagja. 1975–1990 között a Szovjet Irodalom főszerkesztő-helyettese, majd főszerkesztője. 1972-től 1990-ig a Kritika munkatársa, 1990–1996 között a Népszabadság főmunkatársa, 1996-tól 2000-ig a lap pozsonyi tudósítója, 2000 és 2004 között a Pravda munkatársa. Jelenleg Pozsonyban él.
19. Ministerul de Interne, Inspectoratul Județean Cluj: NOTA-RAPORT privind pe profesorul universitar GALL ERNO, redactor șef al revistei „Korunk” din Cluj-Napoca (Belügyminisztérium, Kolozs Megyei Felügyelőség: Feljegyzés-Jelentés Gáll Ernő egyetemi tanárról, a kolozsvári „Korunk” folyóirat főszerkesztőjéről). Szigorúan bizalmas géppel írott anyag, Dumitrașcu Neculai ezredes, Securitate-parancsnok és Crăciun Mihai őrnagy aláírásával. 606/597/1977.04.28. sz. In: Gáll-4, 107–107v–108.
20. A levél románul és magyarul, teljes terjedelmében, megtalálható a Gáll 2009 CD-mellékletében.
21. Ministerul de Interne, Inspectoratul Județean Cluj: NOTA (Belügyminisztérium, Kolozs Megyei Felügyelőség: Feljegyzés). Szigorúan bizalmas, géppel írott, aláíratlan feljegyzés, 1977.05.29-i 0060007. sz. 2. sz. példány. In: Gáll-8, 229–229v–230. (Az 1. sz. példányt lásd Gáll-10, 49–49v–49bis).
22. Ministerul de Interne, Inspectoratul Județean Cluj: Către Inspectoratul Județean Bihor al M. I. (Belügyminisztérium, Kolozs Megyei Felügyelőség: A BM Bihar Megyei Felügyelőségének). Szigorúan bizalmas, géppel írott, Constantin Ioana vezérőrnagy által aláírt átirat, 1977.06.15-i 102/006317. sz. 2. sz. példány. In: Gáll-8, 225–225v–226v. (Az 1. sz. példányt lásd uo., 227–227v–228–228v).
23. Ministerul de Interne, Inspectoratul Județean Cluj: Nota (Belügyminisztérium, Kolozs Megyei Felügyelőség: Feljegyzés). Szigorúan bizalmas, géppel írott, keltezetlen és aláíratlan feljegyzés, 606/1435. sz. 2. sz. példány. In: Gáll-8, 215–215v–216. (Az 1. sz. példányt lásd uo., 219–219v–220).
- A feljegyzést, változatlan formában, de átgépelve és módosított címmel Ștefan Mocuța Kolozs megyei RKP-első titkárnak is megküldték, akitől a példány, az arra írt szöveg szerint, 1977. november 22-én tért vissza. Ministerul de Interne, Inspectoratul Județean Cluj: Nota privind discuțiile purtate între fostul conte Teleki Ernest și Gall Erno, redactor șef al revistei „Korunk” (Belügyminisztérium, Kolozs Megyei Felügyelőség: Feljegyzés a Teleki Ernő volt gróf és Gáll Ernő, a „Korunk” folyóirat főszerkesztőjéről).

- tője által folytatott beszélgetésről). Szigorúan bizalmas, géppel írott, keltezetlen, számozatlan és aláíratlan feljegyzés, 1. sz. példány. In: uo. 217–217v–218.
24. Az RKP Kolozs megyei első titkárához intézett aláíratlan levélhamisítvány. 1977. október 6. In: uo. 188.
25. CONTELE. Magyar nyelvből fordított, szigorúan bizalmas lehallgatási anyag. 1977.10.12-i 0060007. sz. jegyzet. In: Gáll-8, 210–210v–211–211v–212–212v–213–213v–214.
26. Ministerul de Interne, Inspectoratul Judeţean Cluj: Nota (Belügyminisztérium, Kolozs Megyei Felügyelőség: Feljegyzés). Szigorúan bizalmas, géppel írott, 1977.10.10-i 0060007. és 606/1457. sz. aláíratlan feljegyzés három munkaváltozata. In: Gáll-8, 206–206v–209. [sic!], 192–192v–193., illetve 207–207v–208.
27. Ministerul de Interne, Inspectoratul Judeţean Cluj: Nota (Belügyminisztérium, Kolozs Megyei Felügyelőség: Feljegyzés). Szigorúan bizalmas, géppel írott, 1977.10.10-i 0060007. és 606/1457. sz., Constantin Ioana vezérőrnagy által aláírt feljegyzés, Ioana tábornok által kézzel írt széljegyzettel: „A feljegyzés Mocuţa első titkár elvt[árs]-nál volt. 22.XI.1977”. In: Gáll-8, 204–204v–205.
28. A beadványt tartalmazó borítékot a Securitate gyanúja szerint Kőnczei Ádám juttatta el Királytól Gáll Ernőnek.
29. CONTELE. Magyar nyelvből fordított, szigorúan bizalmas, géppel írott lehallgatási anyag. 1977.10.25-26-i számozatlan jegyzet. In: Gáll-8, 200–200v–201–201v; Gáll-8, 190–190v–191–191v. (másolat, amelyre Constantin Ioana vezérőrnagy széljegyzetként ráírta: 1977.10.28. Őrizzék meg a hangszalagot).
30. Ministerul de Interne, Inspectoratul Judeţean Cluj: Nota (Belügyminisztérium, Kolozs Megyei Felügyelőség: Feljegyzés). Szigorúan bizalmas, géppel írott, 1977.10.27-i számozatlan és aláíratlan feljegyzés. In: Gáll-8, 202–202v–203. (2. sz. példány); Gáll-8, 198–198v–199. (3. sz. példány); Gáll-8, 194–194v–195. (4. sz. példány).
31. Ministerul de Interne, Inspectoratul Judeţean Cluj: Către Ministerul de Interne – Direcţia I-a, Bucureşti. (Belügyminisztérium, Kolozs Megyei Felügyelőség. Átirat a Belügyminisztérium I. Igazgatóságának, Bukarest). 1977.10.27-i 101/CM/0029272. sz. szigorúan bizalmas átirat; aláírói Constantin Ioana vezérőrnagy, a felügyelőség parancsnoka és Florian Oprea alezredes, az I/B Osztály vezetője. In: Gáll-8, 196–196v–197–197v. Az átiratot kísérő, 1977.10.29-i 102/CM/0029337. és 606/1546. sz., szintén szigorúan titkos levél szerint a bukaresti feletteseknek egyidejűleg megküldik a „Rusz Péter” fedőnevű ügynök által az ügyvel kapcsolatosan 1977. október 26-án készített feljegyzést, amelyet azonban a CNSAS által Gáll Évának kiadott iratcsomó nem tartalmaz. „Rusz Péter” kilétét a CNSAS Gáll Évának írt átiratában felfedte.
32. Ministerul de Interne, Inspectoratul Judeţean Cluj: Nota (Belügyminisztérium, Kolozs Megyei Felügyelőség: Feljegyzés). Szigorúan bizalmas, géppel írott, 1977.11.18-i 102/0060007. sz. aláíratlan feljegyzés 3. példány. In: Gáll-8, 182–182v.
33. A Ştefan Mocuţa és Gáll Ernő által folytatott beszélgetés pontos idézése arra utal, hogy az RKP Kolozs Megyei Bizottsága első titkárának az irodájában is működött lehallgató készülék.
34. „GOGA”. Magyar nyelvből fordított, 1977.11.10-i, szigorúan bizalmas telefonlehallgatási jegyzet, 1977.11.11-i AST V/20 / 0042050. sz. In: Gáll-8, 185–185v.
35. Ministerul de Interne, Inspectoratul Judeţean Cluj: Nota – privind discuţiile purtate de Gal Ernest cu Teleky Ernő (Belügyminisztérium, Kolozs Megyei Felügyelőség: Feljegyzés – a Gáll Ernő által Teleky Ernővel folytatott beszélgetésről). Szigorúan bizalmas, géppel írott, 1977.11.15-i 102/0060007. sz., aláíratlan feljegyzés, 2. sz. példány. In: Gáll-8, 183–183v–184–184v.
36. Azonosítatlan személy megfigyelési fedőneve.
37. Ministerul de Interne, Inspectoratul Judeţean Cluj: Nota (Belügyminisztérium, Kolozs Megyei Felügyelőség: Feljegyzés). Szigorúan bizalmas, géppel írott, 1977.11.18-i 102/0060007. sz. aláíratlan feljegyzés 3. példány. In: Gáll-8, 182v.
38. Ministerul de Interne, Inspectoratul Judeţean Cluj, Serviciul I/B: Nota (Belügyminisztérium, Kolozs Megyei Felügyelőség, I/B Osztály: Feljegyzés). Szigorúan bizalmas, géppel írott, Constantin Ioana vezérőrnagy által aláírt, 1977.12.10-i 0060007. sz. feljegyzés 1. példány. In: Gáll-8, 181. Ioana tábornok széljegyzetben ráírta: „14.II. 1978 – Visszaküldve Mocuţa első titkár elvt[árs]-tól.”

KASTÉLYOK, KÚRIÁK, CSALÁDI HÁZAK

Beszélgetés Eckstein–Kovács Péter ügyvéddel

Eckstein Kovács Péter romániai magyar jogász, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség politikusa, volt kisebbségügyi miniszter. 1990-től jelen van a romániai politikában, volt Kolozs megyei parlamenti képviselő, kolozsvári önkormányzati tanácsos, majd 12 éven át a román parlament Kolozs megyei szenátora. A Szenátus jogi, fegyelmi, mentelmi és igazoló, illetve európai ügyek bizottságának tagja, több éven át ez utóbbi elnöki feladatait is ellátta. Kisebbségügyi miniszterként (1999–2000) előmozdította egész sor, a kommunista rendszerben elkobzott egyházi és közösségi ingatlan visszaszolgáltatását. 2009 januárjától kisebbségügyi államelnöki tanácsadó, erről a tisztségről 2011 szeptemberében lemondott, mivel nem értett egyet az államfő által támogatott verespataki aranybánya-projekttel. A „restitutio in integrum” híve, mert szilárdan vallja a tulajdon szentségének, e jog elévülhetetlenségének elvét.

■ – *A rendszerváltást követően viszonylag hamar megjelent az első olyan jogszabály, a földtörvény, amely visszahozta a tulajdon fogalmát és intézményét, s reménnyel töltötte el mindazokat, akiket egykor kisémmiztek, s akik joggal várták kisajátított ingatlanjaik visszaszerzését. Ellenben szintén viszonylag hamar kétségek támadtak a visszaszolgáltatás őszinte szándékát és akaratát illetően. Mert az évek során rendre jelentek meg a külföldre, egymástól eltérő „restitúciós” jogszabályok, amelyek hol elősegítették, hol hátráltatták a tényleges visszaszolgáltatást. A jogszabályoknak ebben a halmazában eltévedni látszott az elképzelés, hogy akkor most tényleg: mindent vissza vagy mindent csak összevissza? Hogyan látja ennek a történetnek az alakulását?*

– Valamivel tágabban értelmezem ezt az egész restitúciós folyamatot, mint csupán a lakás rendeltetésű ingatlanok restitúcióját. Az első jogszabály, amelynek ezen a téren relevanciája van, az 1991. évi 18-as számú földtörvény. A kommunizmus bukásával a termelőszövetkezetek tulajdonképpen szétestek, s a gyakorlatban az történt, hogy a volt tulajdonosok beálltak az ősebe, s különösebb jogcím nélkül elkezdtek azt használni, ahol és ahogyan lehetett. Nyilvánvalóan szükség volt egy jogszabályra. A változásoknak akkor még nagyon az elején jártunk, de mindenképp egy posztkommunista többségű parlament gyakorolta a hatalmat, s a szabályozásokra erősen rányomta bélyegét az a fajta gondolkodásmód, amely az adott kormányt is jellemezte.

Visszatérve a földtörvényre és az általa szabályozott restitúcióra, a termőföldek esetében tíz hektárban szabta meg a visszaszolgáltatást, tehát ez volt a maximális

mennyiség, amit vissza lehetett adni, az erdőknél ez egy hektárra terjedt ki. A törvény alkalmazását azonban egyik előírása sokat bonyolította, éspedig az, hogy nem a régi tulajdoni helyen rendelkezett el a visszaszolgáltatást. Lehetővé tette, hogy az akkori hatóságok csereberéljék, ott és abból adjanak vissza, ahol nekik fölöslegesnek tűnő földterületük volt. Ugyanakkor azt is előírta, hogy a mezőgazdaságban dolgozó szakemberek is részesülhetnek termőföldből. Ez azonban már nem visszaszolgáltatás, hanem tulajdonszerzés, tekintve, hogy a termőföld nem gumi, s nem lehet húzni-nyúzni. Ezek a tulajdonba helyezések, amelyeknek abban a pillanatban ugyan törvényes alapjuk volt, s nem lehetett utólag semmissé tenni őket, gyakorlatilag sok helyt megkavarták a visszaszolgáltatás normális menetét, mármint azt, hogy az egykori tulajdonos a régi helyen kapja vissza földjét, amennyiben lehetséges, tehát amennyiben például nem építkeztek a telken, vagy egyéb körülmények nem adódtak.

Ami a lakás rendeltetésű ingatlanokat illeti, szintén egy úgymond szociáldemokrata ihletésű jogszabályról beszélhetünk, ez az alapjogszabály, az 1995. évi 112-es számú törvény. Ezen a jogszabályon is volt egy ideológiai bélyeg, ami utólag rengeteg bonyodalmat okozott mind a tulajdonosoknak, mind a lakásbérlőknek. Ugyanis a visszaszolgáltatást illetően úgy rendelkezett, hogy csak azok részesülhettek tulajdonukból, akik a régi ingatlanjaikban laktak, s ráadásul ez egy lakásra volt csak érvényes. Bizonyos feltételek között ugyanakkor azt is lehetővé tette, hogy az államosított ingatlanban jogcímmel lakó bérlők nagyon kedvezményesen áron megvásárolhassák a lakásokat.

A törvény ezen a ponton rossz volt, s alkalmazása rengeteg jogszerűtlenséget és – felelősséggel állítom – visszaélést is eredményezett. Annak ellenére, hogy ez a jogszabály idővel finomodott a volt tulajdonos érdekében, mégis két síró fél állt egymással szemben. A bérlők nem kaptak teljes védelmet arra, hogy az elvesztett, de jogos bérlelményükért méltányos cserében részesüljenek, mert bár a törvény előírta, hogy a polgármesteri hivatalok kivételesen kezeljék az ilyen helyzeteket, s előnyben részesítsék a bérlőket, ez a gyakorlatban rettentő gyengén működött. A tulajdonos szerencsés esetben visszakapta a többszobás vagy többlakásos villaépületből azt a szoba-konyhát, amiben lakott – de nyilvánvaló, hogy ezzel a jogi helyzettel nem volt megelégedve.

Azok számára, akik a természetbeni visszaszolgáltatást tartották megoldásnak, az 1990–2000 közötti időszak adott valamelyes lendületet, és ebben az időszakban jelentkeztek az első eredmények az egyházi és közösségi ingatlanok visszaszolgáltatását illetően is. Vitathatónak tartom, hogy a teljes természetbeni visszaszolgáltatás, az úgynevezett „restitutio in integrum” mennyire felelt meg a román valóságnak, s mennyire volt a legbölcsebb döntés. Személy szerint én mindig ennek a híve voltam, mert a tulajdonjog szentsége és annak élvülhetetlensége számomra nagyon fontos érvek és elvek. Az embereket gyakorlati megfontolás vezette arra, hogy a természetbeni visszaszolgáltatást részesítsék előnyben, mindenféle kártérítési igénnyel szemben. Ebben közrejátszott a román állampolgárok – és itt nem tennék különbséget magyarok és románok között – máig élő, alapvető bizalmatlansága az állammal és a mindenkori közigazgatással szemben. Eltérően más posztoszocialista országoktól – például Magyarországtól –, ahol a természetbeni visszajuttatás volt a kivétel, a szabály pedig a pénzben vagy értékpapírban történő kárpótlás, nálunk csak azok éltek a kárpótlásnak ezzel az utóbbi, mindmáig fennálló lehetőségével, akiknek az ingatlana megszűnt, földterületüket beépítették, akiknek egyszerűen nem volt lehetőségük arra, hogy elvesztett tulajdonukat visszaszerezzék.

Az ingatlanok restitúciójának mind a mai napig keretét jelentő jogszabály a 2001. évi 10-es számú törvény, amely valamelyes áttörést jelentett azáltal, hogy megszüntette a korlátozást a csak egy lakásra vonatkozó visszaszolgáltatásban. A restitúció teljessé vált, az ingatlan egészére vonatkozott, függetlenül attól, hogy a volt tulajdonos vagy örököse benne lakik-e vagy sem. Tehát ez a jogszabály szélesebb kaput nyitott a tényle-

ges restitúció előtt, s ugyanakkor komoly jogalapot teremtett a volt tulajdonosoknak arra, hogy bírósági úton próbálják visszaszerelni elvett-elvesztett tulajdonukat. 1999-ben jelent meg a 83-as számú sürgősségi kormányrendelet, amelyik a kisebbségi szervezetek számára jelentette az első esélyt ingatlanvagyonuk visszaszerzésében, majd a 2000. évi 94-es sürgősségi kormányrendelet az egyházi vagyon visszaszolgáltatását tette – egyelőre korlátozott módon – lehetővé. Megteremtődött tehát erre is a jogalap, s kezdtek az egyházak visszakapni elvett ingatlanjaikat. Jól emlékszem, abban az időben kisebbségi miniszterként ez adott lehetőséget, hogy kezdeményezzem kisebbségi és egyházi ingatlanok visszaszolgáltatását.

– *Általában jellemző a jogszabályokra – tartalmukra, a bennük meghirdetett elvekre, az azokból fakadó intézkedésekre és eredményekre –, hogy a mindenkori hatalom érdekérvényesítésre használja (ki) őket. Vannak egyfelől az elvek, másfelől az érdekek. Van egyfelől a törvény betűje, másfelől a jogszabályok alkalmazása. Az ingatlan-visszaszolgáltatásra is érvényes: beleesett abba a kelepcébe, hogy a gyakorlati kivitelezés nehézségen, örökké akadozva követte a restitúció elvét. Cătălin Predoiu volt igazságügyi miniszter nemrég egy nemzetközi tanácskozáson arról beszélt, hogy az e téren elszenvedett kudarc legfőbb oka a politikai bizonytalanság: a restitúció területén végrehajtott számos következetlen és egymásnak ellentmondó törvény módosítás miatt Románia még húsz évvel a rendszerváltás után sem tudta lezárni a visszaszolgáltatási folyamatot.*

– Teljes mértékben egyetértek a volt igazságügyi miniszter kijelentésével. Ritka az olyan eset, amikor az úgynevezett baloldali és úgynevezett jobboldali pártoknál látszott valamelyes doktrinális opció. Mindenki a saját szája íze szerint alkotta meg az alaptörvényt, s mivel a politikusok abba a béklyóba voltak kötve, hogy a törvénynek nincs visszamenő hatálya, igyekeztek az előző kormány még létező intézkedéseit saját ízlésüknek megfelelően megváltoztatni. Mindez egyrészt elburjázott, nehezen követhető jogi keretet eredményezett, másrészt a restitúcióban érdekelt szereplők mindig megpróbálták kihasználni a létező gyakorlatot, mert teljesen bizonytalan volt, hogy egy esetleges kormányváltás nem eredményezi-e a számukra épp kedvező előírások módosulását.

Feltétlenül szóvá kell tenni, hogy a restitúció egész folyamatát elkeserítően befolyásolta egyfelől a bürokrácia, másfelől a törvények nem egységes alkalmazása. A bürokráciához tartozik, hogy azok az önkor-

mányzatok vagy hatóságok, amelyeknek rendelkezési joguk volt ebben a kérdéskörben, ódzkodtak felelősséget vállalni az esetek többségében. Annak ellenére, hogy adott helyzetben minden feltétel megvolt a restitúcióra, mégsem rendelték el a visszaszolgáltatást, hanem ellenkezőleg: az összes fórumot igénybe vették, hogy megvédjék a gondnokságukban-tulajdonukban levő ingatlant, és ugyanakkor áthárítsák a felelősséget a bíróságokra. Márpedig a bírók sok esetben felháborítóan tevékenykedtek. Megszokott bírósági joggyakorlattá vált, hogy nem álltak egyik vagy másik oldalra a tulajdonosok és bérlők közötti jogviszályban, hanem teljesen hasonló esetekben homlokegyenest ellenkező határozatot, döntést hoztak, ami méltán keltett bizalmatlanságot a bírósághoz forduló állampolgárokbán.

– Amíg máshol a törvény szigorúan, kötelezően betartandó, addig nálunk úgy tekintenek általában a jogszabályokra, mint bosszantó, kellemetlen akadályra, amelyet nem csak meg lehet, de meg is kell kerülni, és ezáltal lesz valaki élelmes, talpraesett. A restitúciós ügyekben a bíróságokon szerzett tapasztalat sajnos igazolta ezt a viszonyulást. A törvény önmagában nem jelent garanciát, gyakorlati sikere attól függ, hogy éppen ki, mikor, hogyan alkalmazza. Milyen elvárása lehet ilyen körülmények között a pereskedőnek?

– Nemcsak az emberek, hanem az ügyvédek is tudták, hogy név szerint melyik bírónak kell bejőnnie, valamint milyen összetételűnek kell lennie a tanácsnak, hogy megnyerjék vagy elveszítsék a pert. Az évek során úgy alakult, hogy nagyon sok időt meg elszegényedett ember került visszaigénylőként a bíróság elé, aki nem tudta megfizetni a megfelelő szintű jogszolgáltatást. Ezért kialakultak olyan, a restitúciós folyamatban szerepet vállaló aktorok – gondolok itt polgármesteri alkalmazottakra, ügyvédekre, bírókra – akik egyes esetekben valahogy közbenjártak, s lehetővé tették a restitúciót. Az az ügyfél pedig, akinek nem volt bejárása ilyen „szövetkezetbe”, maradt az igazával, de nem szerezte vissza az elvett ingatlant. Ez a Romániában létező és problémát okozó igazságszolgáltatási korrupciónak egyik, de korántsem egyetlen megnyilvánulási formája volt.

Volt egy ténylegesen drámai tapasztalatom. Egy rendkívül kedves, egyedül élő úriembert hiába próbáltam meggyőzni arról, hogy igényelje vissza természetben a Kossuth Lajos utca sarkán levő ingatlanját. Azzal érvelt, hogy ő már idős ember, inkább kártérítést, pénzt szeretne kapni a leromlott állapotú, javításra szoruló épület helyében.

A kártérítést akkor meg is ítélték. Kivette a bankból az átutalt összeget, majd hazament. Öt percre rá kopogtak nála. Ajtót nyitott. Látozóit agyba-főbe verték, a pénzt elvették, és Kelemen Gábor bácsi néhány nap múlva belehalt a megrázkódtatásba és a sérülésekbe. Ilyen esetek is voltak. Nyilvánvalóan bünszövetkezetről volt szó, ennek egyik ága a polgármesteri hivatalhoz tartozott, gyakorlatilag ezek tartották megfigyelés alatt és ellenőrizték a restitúciók jó részét.

Fel kell még figyelni egy paradoxális helyzetre. Amíg egy nyilvánvalóan jogtalanul államosított kétszobás családi ház esetében rettenetesen nehezen, esetenként sikertelenül végződött a visszaszolgáltatási eljárás, addig a kastélyok, kúriák sokkal könnyebben kerültek vissza a volt tulajdonosokhoz, akik az esetek többségében az arisztokráciához tartoztak. Ennek persze megvan a nagyon is logikus magyarázata: ezekben a nagy épületekben, kastélyokban, amelyek nem a városközpontban találhatóak, elsősorban tévészíródak működtek vagy olyan egészségügyi, illetve gyermekgondozó intézmények, amelyek idővel megszűntek, rettenetes működési körülményeik miatt. Ezek esetében tehát a problémát elsősorban a nagy állagromlás jelentette, de a tulajdonjogot az esetek többségében könnyen visszaszerezték – bizonyos kivételekkel, mert például a gyalui kastélyt a mai napig nem szolgáltatták vissza. Egyszerűbb volt tehát hozzájutni a hektáros kastélyhoz, mint a szobakonyhás lakáshoz a városban.

Fontosnak tartom megjegyezni a földterületek és erdők visszaszolgáltatását illetően, hogy itt is módosult a jogszabály, elsősorban koalíciós, de más kormányzások alatt is. A tíz hektár visszaigényelhető területből ötven hektár lett, vagyis örökhagyóként ötven hektár, s ez nagyjából megfelelt az 1923. évi földreform szabályozásának, amely annak idején ötven hektárra csökkentette a birtokok nagyságát. Ez tehát már egy elég racionális felső határ volt a visszaigényelhető és visszaadható területek nagyságát illetően. Az erdők esetében először úgyszintén növelték a visszaadható hektárok számát, utána erre vonatkozóan minden korlátozó intézkedést megszüntettek, ez a 2005. évi 247-es törvénnyel valósult meg, és gyakorlatilag ez a mostanáig is létező jogi keret.

– A strasbourgi Emberi Jogok Európai Bíróságán mintegy kétezer romániai restitúciós ügyeket érintő per van folyamatban, a bíróság eddig több mint kétszáz ítéletet hozott hasonló ügyekben – mondta idén a volt igazságügyi miniszter, elismerve továbbá, hogy mind a mai napig rendezetlen Romániában a kommunizmus idején elkobzott

ingatlanok visszaszolgáltatásának kérdése. Mivel a perek nem csak megsokasodtak Strasbourgban, hanem közülük sokat el is veszített a román állam, a Bíróság tavaly ősszel arra kötelezte a román államot, hogy vizsgálja felül a volt tulajdonosok kárpótlására, a restitúcióra vonatkozó törvénykezését, s dolgozzon ki egységes, általános jellegű jogorvoslati rendszert. Az erre megadott határidő már lejárt...

– A romániai jogszolgáltatást az európai emberjogi egyezményvel nem lehet összeegyeztetni, gyakorlata miatt emberek ezrei kényszerültek arra, hogy a strasbourgi emberjogi bíróságon keressék igazukat. Az Emberi Jogok Európai Bíróságánál hamarabb alakult ki egységes bíraskodás, mint Romániában, s úgy tekintették, hogy peres ügyek százaiiban vagy akár ezreiben megsértették az I. preambulumban előírását. Az I. preambulumban szerepel a tulajdonjognak mint alapvető emberi jognak a garantálása. Tekintettel arra, hogy hasonló tényállások százaiban kell vagy kellett volna döntenie a strasbourgi bíróságnak, ezért felkérték a román kormányt: módosítsa a törvényes keretet a restitúciós ügyekben, továbbá a joggyakorlatot is ezen a téren, s ezáltal előzze meg, hogy a joggyakorlat által már elfogadottnak tekinthető ügyekben Strasbourghoz kelljen fordulniuk az embereknek. Nyilvánvaló, hogy van egy csiki-csuki helyzet: Strasbourgban általában kártérítést ítélnék meg, ritkán alkalmazzák a döntések alapján valamely ügy újratárgyalását. Strasbourgban tehát meglehetősen nagy összegű kártérítések kifizetését rendelték el. A kialakult helyzetet valahogyan kezelnie kell a román államnak. Amennyiben megtagadná a határozatok végrehajtását, az országot elmarasztalnák. Ezt megelőzendő, egy meglehetősen rossz gazdasági passzban levő ország, amelynek ugye a költségvetése is nagyon alacsony, ezeknek a kifizetéseknek az elodázásával s újabban a kártérítési követelések összegének maximalálásával, meg időbeli beosztásával próbál válaszolni. Ez az eljárás nyilván nagy ellenérzést vált ki az érdekeltekből, mert ténylegesen méltánytalan, hogy amíg valakinek egy teljes körű kártérítést ítélték meg nemrég, addig másvalaki ugyanabban a helyzetben, de ügyének későbbi elbírálása miatt, már csak a negyedét kaphassa meg a korábbi teljes körű jóvátételnek. Ellenben a

kárpótlások összegének egy felső határhoz szabása, korlátozása egyelőre csak vita tárgyát képező jogszabálytervezet.

A kártérítéseknek egy másik megoldási formája az értékpapírok vagy tulajdonjegyek, ám évekeig vajúdott ennek az úgynevezett Tulajdonalapnak a létrehozása, működési feltételeinek kidolgozása. Szakértők szerint végül ebbe az alapba értékes aktívák is bekerültek kevésbé értékesek mellett, és ezek a tulajdonjegyek meglehetősen keresettekké váltak a befektetők számára. Végso soron valamelyes kárpótlást mégis jelentettek azoknak, akik ezt az utat választották a restitúciós folyamatban – ugyanis egy adott pillanatban meg kellett mondani, hogy pénzt vagy értékjegyet kérnek, ami nagyjából magyarországi minta alapján történt.

– *Marad a remény? Összegezzünk: a restitúció folyamata Romániában még mindig nem zárult le, perek sokaságában várnak döntésre, és perek sokaságának döntését fogják továbbra is megfellebbezni. A rendszerváltás óta eltelt idő alatt nem sikerült orvosolni az előző rendszerben elkövetett igazságtalanságot, ezért még sok az elkeseredettség és a kiábrándultság. Végül is hol történt hiba?*

– Rettenetesen ellentmondásos folyamattal állunk szemben. Az idő és körülmények folytán súlyosan sérültek mind a tulajdonosok, mind az ingatlanokban bérlői joggal tartózkodó személyek jogai, és mindez az egymást követő törvényhozások bűne. Mert ha egy egységes, méltányos, átlátható szabályozást dolgoztak volna ki, és azzal indítottunk volna, akkor azt mindkét oldalról szükségszerűen elfogadták volna.

Vannak és voltak önkormányzatok, ahol rég lezárult a restitúciós folyamat, s nemcsak törvényesen, hanem még emberségesen is jártak el. Az önkormányzatok többségében azonban nem ez a helyzet. A földtörvény alkalmazása egyébként nem igazán tette lehetővé azt, hogy a termőterületet gazdaságosan kihasználják. Ez is a törvényhozás bűne – hosszú ideig én is tagja voltam –, mint ahogyan az is, hogy még nem fejeződött be az egyházi ingatlanok visszaszolgáltatásának a folyamata sem. Reménykedni lehet, de van, akinél ez a remény húsz év alatt elszállt, és sokan már nem érik meg a visszaszolgáltatás örömét.

Kérdezett Újvári Ildikó

AZ IGAZSÁGTÓL AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSIG

Jog és nyilvánosság a román igazságszolgáltatásban

■ Az igazságszolgáltatás jogi megközelítésben – a törvényhozás és a végrehajtás (kormányzás) mellett – az állam egyik alapfunkciója, szélesebb összefüggésben pedig a társadalmi igazságosság része, s mint ilyen alapvető társadalmi követelmény.

Az igazságszolgáltatás alapvetően a bíróságok rendszerén – az önálló bírói hatalmon – keresztül érvényesül, hiszen független bíróságok nélkül a jog uralma, az emberi jogok, szabadságok védelme nem valósítható meg.

A bírászkodás azért válhatott az állam meghatározó alapfunkciójává, egyben „állami monopóliummá”, mert ez biztosítja leginkább a társadalmi rendet és a társadalmi békét. Az állami keretben történő független bírászkodás alternatívája az önbírászkodás, amely megszünteti a rendet és a szabadságot, értelmetlenné teszi a törvényt, ellehetleníti a társadalmi együttélést, utat nyit az anarchia felé.

A bírói tevékenység azáltal szerez érvényt a társadalmi igazságosság igényének, hogy különböző jogvitákban, peres ügyekben kimondja azt, mi a törvényes igazság, és ennek tiszteletben tartását szükség esetén legitim módon ki is kényszerítheti.

„Igazságot tenni”: ez az egyik legösszetettebb, legfelelősebb emberi tevékenység; eredményesen és hatékonyan kizárólag szervezett keretben, jogi és morális alapelvekre támaszkodva, szabályokkal körülhatárolva lehet végezni.

A következőkben erről a keretről és néhány alapelvről lesz szó.

„Az az igazság, hogy...” – fogalmi keret

■ Ha valamit nyomatékosítani akarunk, gyakran használjuk ugyanazt a szófordulatot: „Tudod, az az igazság, hogy...”, utána pedig feltárunk, leleplezünk, bevallunk valamit, amit nagyon fontosnak vélünk, legyen az tudományos igazság, eddig eltitkolt tény, vagy éppen – lapos közhely.

Az igazság mindnyájunk életében rendkívül fontos szerepet játszik, mivel állandóan összefügg személyes létünkkel, döntése-

inkkel, emberi viszonyainkkal, vitáinkkal, környezetünk szellemi és erkölcsi kihívásaival. És mégis a rá vonatkozó fogalmaink sokszor bizonytalanok, elmosódottak.

De azt is tudjuk, hogy mind az egyéni élettörténetek, mind az emberiség egészének története az igaz és a hamis, az igazságosság és az igazságtalanság közötti választásként írható le, a kettő ellentéte, dinamikus mozgása soha nem ér véget.

„Igaz” lehet egy tudományos állítás, a valóság valamely ténye, egy erkölcsi állapot. „Igazságot” emlegetünk valamely filozófiai, metafizikai, teológiai fogalom kapcsán vagy éppen egy feltárt jogi tényállás esetén. Az „igazságosság” úgy határozható meg mint alapvető emberi érték, jogos társadalmi követelmény, a társadalmi együttélés egyik alapvető mércéje.

Nagy hatású műve elején John Rawls ezeket mondja az igazságosság szerepéről: „Ahogy a gondolatrendszereknek az igazság, a társadalmi intézményeknek az igazságosság a legfontosabb erénye. Bármilyen kifinomult vagy jól felépített egy elmélet, ha nem igaz, el kell vetnünk, vagy meg kell változtatnunk. Hasonlóképpen van ez a törvényekkel és az intézményekkel is: nem számít, mennyire hatékonyak vagy mennyire fejlettek, meg kell reformálnunk vagy el kell törölnünk azokat, ha igazságtalanok.”¹

Az igazságosság tehát a társadalom értékalapú leírásának, minősítésének kulcsfogalma. Különbösg van azonban az igazságra vonatkozó köznapi képzeteink és a társadalmi igazságosság tudományos megközelítése között. Jóllehet az igazságosság fogalmának nincs egységes, egyetemesen elfogadott meghatározása, abban már lehet és van is konszenzus, hogy a modern társadalom olyan alapértéke, normatív követelménye, legitimációs ereje, amely meghatározza az emberek közérzetét, és elősegíti a társadalmi kohézió állapotának kialakítását. Köznapi igazságfelfogásunk viszont heterogén jellegű, mivel az emberek társadalmi és gazdasági státusától függően ellentétes igényeket és követelményeket fejez ki.²

Az igazságosság jelentéseinek köre egyaránt kiterjedhet a társadalmi rendre, a jog-

ra, a politikai berendezkedésre vagy éppen az emberek személyes kapcsolataira, miközben külön-külön ezekre vonatkozó igazságfogalmunk és -felfogásunk világnézetileg akár eltérő is lehet.

A legegyszerűbben leírható igazságfelfogások a különböző élethelyzetekre vonatkoznak; ezek egyben a társadalmi igazságosság más-más szemléletét is megalapozzák. Beszélünk például „osztó igazságosságról” – ezt a köznapri szóhasználatban a „mindenkinek adjuk meg azt, ami neki jár, ami megilleti, amit megérdemel” típusú mondat fejezi ki.³ A „kölcsonös igazságosság”-felfogás a liberális típusú gondolkodásra jellemző, ezt az a mondás példázza, hogy „ne tedd mással azt, amit magadnak sem kívánsz”.⁴ A „megtorló igazságosság”-felfogás értelmében azt, aki valamely közösség normáit vétkes módon megsérti, tétlével arányos mértékben az arra hivatott, felhatalmazott állami hatóságok megbüntetik. Ezt fejezi ki a köznyelvi „adós, fizess!” felszólítás: minden bűnelkövető (nem csak a polgárjogi értelemben vett adós) a büntetés letöltésével „megfizet” a társadalommal szemben elkövetett vétkéért.⁵

A szűkebb értelemben vett társadalmi igazságosságfelfogás maga is többértelmű. A 19. század forradalmi vagy reformmozgalmai a közteherherviselésben, a 20. század első felének politikai programjai a megélhetés minimális feltételeinek biztosításában látták megvalósulni, a múlt század második fele a szociális védőháló szükségességét emelte ki. Századunk válságtól sújtott első évtizede után jogászok és közgazdászok együttesen kutatják (egyelőre nem sok eredménnyel), hogy milyen funkciókat teljesítve válhat a „szociális állam” a társadalmi igazságosság letéteményesévé.

Akkor, amikor az igazságszolgáltatást mint tevékenységet vizsgáljuk és kívánjuk értékelni, mindhárom fogalmat (igaz, igazság, igazságosság) szem előtt tartjuk mint elvárást, mint követelményt. Erre szeretnénk e bevezetőben ráirányítani a figyelmet, anélkül hogy belemélyednénk a kérdés jogfilozófiai-jogelméleti vonatkozásaiba.

Az igazságos-igazságtalan ellentétpár rendkívül széles körben vonatkoztatható valamely alanyra vagy tárgyra. Ahogyan Rawls írja: nevezhetünk igazságosnak vagy igazságtalannak törvényeket, intézményeket, magát a társadalmi rendszert, illetve bizonyos tevékenységeit, továbbá ilyen vagy olyan döntéseket, ítéleteket, minősítéseket, de akár személyek magatartását, hajlamait vagy magát a személyt is.

Ugyanakkor az eljárási, tehát igazságszolgáltatási igazságosság fogalma kifejezhető abban a nagyon egyszerű kettős követel-

ményben, amely a következő „arany szabályban” foglalható össze: „A hasonló eseteket kezelj hasonlóan, a különbözőeket pedig különbözően.”⁶ Ennek a figyelmen kívül hagyása óhatatlanul az igazságtalanság helyzetét, állapotát vagy érzetét teremti meg.

A társadalmi igazságosság, melynek csak egy szeletét biztosítja az igazságszolgáltatás, akkor valósul meg, ha a különböző normatív rendszerek és ezek közül is kiemelkedően a jog helyes módon tudják alkalmazni az egyes személyekre és helyzetekre a hasonlóság és különbözőség kritériumait.

Ezt fejezi ki Justitia istennő ábrázolása is. A szeme be van kötve, vagyis nem lát, ami a megkülönböztetés tilalmának követelményét jelzi. Sok más mitológiai istennőtől eltérően nem meztelenül ábrázolják, mert azzal személyére irányítanak a figyelmet, ami akadályozná hivatása ellátásában. A személytelenség – és egyben a hivatással járó tekintély – hasonló jelképének tekinthetjük a bírói talárt.

Ugyanakkor Justitia nem süket: a különbözőség felfedésének követelménye fogalmazódik meg az „audiatur et altera pars”, a „hallgattassék meg a másik fél is” elvében.

Bölcs, mert részrehajlás nélkül, pártatlanul, külső befolyástól függetlenül, egyedül a törvénykönyvre támaszkodva ítélkezik az eléje terjesztett ügyben. Ehhez kívülállónak kell lennie, ami azt jelenti, hogy senki sem bíraskodhat a saját ügyében.

Hatalma van, mert döntést hoz, ítéletet mond a szóban forgó ügyben – igazságot tesz, igazságot szolgáltat.

Ha mindezek a feltételek teljesülnek, Justitia megfelel hivatásának: helyreállítja a társadalmi rendet, érvényt szerez a társadalmi igazságosságnak.

A társadalmi igazságosság mindig tértől és időtől függően, ezek viszonyrendszerében valósul meg. Az igazságszolgáltatás alapvetően a törvényes igazságot tárja fel, amely nem abszolút, hanem az adott helyzetre és az adott jogra szabott igazság, mert az lehet egyedüli viszonyítási alapja. A legtöbb, ami tőle elvárható – és ami el is érhető (noha nem mindig következik be) –, hogy a bírói döntések ne csak jogosak, jogszerűek, hanem igazságosak is legyenek.

Az igazságos, ezáltal egyben méltányos igazságszolgáltatás mindnyájunk személyes ügye akkor is, ha nem vagyunk részesei a konkrét esetnek, ha nincs közvetlen közünk a peres üggyhez. Amikor ugyanis egy ítéletet külső szemlélőként igazságtalannak érzünk, igazságérzetünk lázong ellene, amellettt joggal merül fel a félelem, hogy ez velünk is bármikor előfordulhat.

A törvényeket lehet jónak vagy rossznak, igazságosnak vagy igazságtalannak ítélni, de a jogkövető személy, a törvényisztelő társadalom tagjainak döntő többsége betartja őket. Ha az emberek bírálják a kormányt, elégedetlenek intézkedéseivel és politikájával, akkor az első adandó alkalommal leváltják. E belső elégedetlenség ellenére összességében a társadalmi rend ettől nem sérül meg és nem roppan össze. Ha azonban az igazságszolgáltatásba vetett bizalom inog meg, ha megrendül a társadalmi igazságosság érvényesülésébe vetett hit, az könnyen utat nyithat az önkény valamely megnyilvánulási formája előtt: ez lehet az erős kéz, az üdvözítőnek vélt igazság diktatúrája vagy a „magam teszek igazságot” anarchikus állapota (a bizalmát veszített, elkeseredésében lázadó Kolhaas Mihály példája).

Ugyanakkor a jog, az igazságosság és az igazságszolgáltatás egymásra ható összetett viszonya korántsem olyan egyértelmű.

Az igazságszolgáltatás viszonylag gyakori problémája, ami egyben a társadalom gondja is, hogy jogszerű/törvényszerű, de nem igazságos döntések születnek. Vagyis a bírói döntések a törvényeket betartva, azokat helyesen alkalmazva születtek ugyan, még sincsenek összhangban a társadalom igazság-érzetével. Ebben az esetben nem a bírák, nem az igazságszolgáltatás felelős, hanem a törvény, mely nem teremt meg az igazságosság lehetőségét.

Mindemellett az igazságszolgáltatásnak rendkívül nagy a felelőssége a társadalmi rend, a társadalmi béke megőrzésében, a bírói ítélezés minősége pedig a jogállam, a jogállamiság, a jobbiztonság, az alapvető emberi jogok tiszteletben tartásának egyik legfőbb mutatója és mércéje.

Justitia hatalma, avagy hatalmi ág-e az igazságszolgáltatás?

■ Noha a rutinszerű válasz az egyértelmű igen, a kérdés nem értelmetlen, és nem is felesleges feltenni.

Az igazságszolgáltatás önálló hatalmi ágként való tételezését olyan alkotmányjogi, államjogi, jogállami evidenciaként, tényként fogjuk fel, amelyről úgy véljük, hogy felment minden további elemzés, értelmezés alól. Pedig valójában az a kérdés, hogy mennyiben, milyen feltételek és sajátosságok megléte mellett tekinthetjük különálló hatalmi ágnak az igazságszolgáltatást.

Jogos társadalmi elvárás, hogy az igazságot tevő bírászkodás legyen pártatlan, elfogulatlan, független és természetesen igazságos. A pereskedő felek mindig ilyennek szeretnék látni a bírót. Az a személy azonban, aki

elveszti a pert, akit a bíró elmarasztal, vagy akinek a hátrányára dönt – és aki ebbe ritkán nyugszik bele – könnyen látja őt ellenérdekűnek vagy ellenségesnek.

Akkor hát igaz-e, hogy a bíró minden irányban pártatlan és elfogulatlan? Egy vonatkozásban mindenképpen „elfogultnak” kell lennie, és pedig a törvényes rendben kifejezett közérdek irányában. A bírót lelkiismerete, élettapasztalata, szakmai tudása, bölcsessége mellett, melyek belső (szerzett) tulajdonságok, egyetlen külső tényező köti, nevezetesen a meglévő törvények, amelyeket alkalmaz. Ilyen értelemben a bíróság szerves része a tágran értett hatalmi berendezkedésnek. A bírónak a felek irányában kell semlegesnek lennie, de nem semleges ahhoz a jogrendszerhez viszonyítva, amelyet ítéletével érvényre juttat. Nincs törvényen, törvényes renden kívüli vagy feletti „világbíróság”. Még a nemzetközi bíróságok is (amilyen a hágai nemzetközi bíróság vagy a strasbourgi emberjogi bíróság) egy meglévő törvényes rend nevében járnak el.

A bírói hatalom tehát ebben az értelemben része, kifejeződése az adott alkotmányos rendszernek, akkor is, ha az demokratikus, akkor is, ha nem az, hanem diktatórikus, totalitárius rendszer.

Ugyanakkor a hatalmi ágak szétválasztására éppen azért volt szükség, a bírói hatalomnak, az igazságszolgáltatásnak éppen azért kellett egyértelműen különválnia az államszervezet rendszerén belül, mert a történelem során túl gyakran és túl szorosan összefonódott a törvényhozással és a végrehajtással, s ez káros hatással volt rá.⁷

A bírászkodás és a végrehajtás összefonódását jól példázzák az abszolutisztikus rendszerek, melyekben az uralkodó a legfőbb bíró is – a legrégebbi koroktól az újkorig az államokra ez volt jellemző. Ezt látjuk ott is, ahol a hódítások nyomán létrejött gyarmatokon a helytartók a rendfenntartás és az adóbeszedés mellett egyszerre a bírászkodásra is jogot formáltak. A történelmi emlékezet ilyen személyként őrzi Poncius Pilátus alakját, aki egyszerre képviselte a végrehajtó (politikai) és a bírói hatalmat. De – pozitív értelemben – ilyen uralkodóként maradt meg a köztudatban Mátyas király személye is.

A történelmi tapasztalat azt mutatta, hogy igazi garanciát a hatalmi visszaélés lehetősége ellen csak a végrehajtó és a bírói hatalom funkcionális és személyi szétválasztása nyújthat. Összetettebb a másik oldal, vagyis a bírászkodás és a törvényhozás közötti viszony. Ez ugyanis a bírói szerepfelfogásra vonatkozóan felvet egy alapvető jogfilozófiai kérdést, amely a bírói jogalkotás történelmi hagyományában gyökerezik.

Bizonyos jogrendszerekben – ilyen elsősorban az angolszász jogrendszer – jól tetten érhető az a jelenség, hogy a bíróság bizonyos mértékben jogalkotó, enyhébb formában jogalkító szerepet is betölt. Emögött az az elv húzódik meg, hogy jöllehet bármilyen jogi normává tehető (törvényhozás, jogalkotás útján), de abból csak az érvényesül, amit a bíróságok a jogviták megoldása során hajlandók érvényesíteni. Vagyis a jog tényleges hatékonysága a bírótól függ, tehát döntései jogi norma, jogforrás erejével érnek fel, más szóval a bíró nemcsak alkalmazza, de esetenként alkotja is a jogot.

Az európai (kontinentális) jogrendszerek felfogása eltér ettől: a bírónak tilos jogszabályt, új jogi normát alkotnia, arra kell szorítkoznia, hogy a meglévő, érvényes jogrendszert alkalmazza.

Az első eset némiképp relativizálja a parlament törvényhozó hatalmát, míg a második esetben a bíró egyáltalán nem élhet a jogalkotás lehetőségével. Ennek ellenére a bírói hatalom intézményesen mindkét esetben elkülönül a két másik hatalmi ágtól (vagyis a parlamenttől is), miközben az adott felfogásnak megfelelően megvalósítja az állam igazságszolgáltató funkcióját.

A mondottakat összegezve: az igazságszolgáltatás önálló hatalomként jelenik meg, de sajátos társadalmi, jogi erő, természete folytán ez ellentmondásosnak tűnő kettősségben nyilvánul meg. Ezért szokás részint „igazi”, részint „nem igazi” hatalomnak tekinteni. Igazi hatalom abban az értelemben, hogy a bíróság autentikus társadalmi, jogi erő, mely szervezetenként és funkcionálisan elkülönül a törvényhozástól és végrehajtástól. Döntései mind formai, mind tartalmi vonatkozásban közhatalmi jellegűek és szuverének, ebből származik erejük is, hatásukat illetően pedig rendkívül hatékonyak, ugyanis végrehajtásuk legitim eszközökkel kikényszeríthető.

Másrészt a törvényhozó és a végrehajtó hatalomhoz mérten a bíróság, az igazságszolgáltatás nem igazi hatalom, amiatt ugyanis, hogy tulajdonképpen jogi normát nem alkothat, nem vesz részt a társadalmi életviszonyok tartós alakításában. Semleges hatalomként jelenik meg továbbá azért, hogy nem részese a napi politikai küzdelmeknek, és nem is terheli politikai felelősség az életviszonyok alakulásáért.⁸

Az igazságszolgáltatási alapelvek mint alapjogok

■ Egy római mondás szerint akkor is igazságot kell tenni, ha annak végtelenül nagy ára van. „Fiat iustitia, pereat mundus” – így hangzik ez a mondás, amely szó rendint azt

jelenti: „Legyen igazság, vesszen a világ.” Tágabb értelemben úgy foghatjuk ezt fel, hogy a bírónak tántoríthatatlannak kell lennie, legjobb tudása és lelkiismerete szerint meg kell oldania a peres ügyet, függetlenül attól, hogy mi történik körülötte a világban. Mindez utal az igazság eszméjének isteni örökkévalóságára is.

A mai bíró azonban mire támaszkodhat? Elsősorban önmagára: szakmai tudására, élettapasztalatára, tisztességére, erkölcsi meggyőződésére, azaz csupa belső, szubjektív feltételre, olyasmire, amivel természetesen mindenki különböző mértékben rendelkezik. Ugyanakkor támaszkodhat persze külső, objektív tényezőkre is, ilyen a hatályos jogszabályok rendszere, a szerződések, a felek közötti megállapodások, a jogilag releváns szokások, és ezekhez járul még az intézményi háttér (infrastruktúra), amely tevékenységének a szolgálatában áll.

E két feltételrendszer között helyezkednek el az igazságszolgáltatás alapelvei, legyen bár szó írott jogszabályról vagy a jogi kultúra történeti hagyományáról, örökölt szokásról. Minden esetben ezek segítik ki a bírót akkor is, ha munkáját joghézag, a jogi szabályozás hiánya vagy ellentmondásai nehezítik, de akkor is, ha valamely belső tulajdonosság (például az élettapasztalat) hiánya okoz számára nehézséget.

Az alapelvek egy része az igazságszolgáltatás egész folyamatára (vagy éppen az egész jogrendszerre) nézve általánosan érvényes. Ilyen a törvényesség, az igazságosság követelménye, az igazságszolgáltatás egységének, semlegességének, egyenlőségének, a tisztességes eljárásnak, az igazságszolgáltatás nyilvánosságának és a bírói függetlenségnek az elve.

Az alapelvek másik része kifejezetten a felek jogaira, illetve a perrendtartásra, az eljárási folyamatra vonatkozik. Ide olyan elvek tartoznak, mint az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés, a védelemhez való jog, az ártatlanság véelme, az anyanyelvhasználat joga, a jogorvoslati jogosultság.

Az alapelvek egy csoportja alkotmányos alapjognak, alapvető emberi jognak számít. Ilyen a tisztességes eljáráshoz való jog, az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés, a védelemhez való jog, az anyanyelvhasználat joga, valamint a fellebbezési jog.

Utóbbiak, miközben továbbra is az igazságszolgáltatás alapelvei, fontosságuknál és jellegükénél fogva egyben alapjogoknak számítanak, ami azt jelenti, hogy védelmüket, érvényesíthetőségüket és tiszteletben tartásukat alkotmányos vagy éppen nemzetközi jogi garanciák szavatolják, ez jelentősen megnöveli alapjogi jellegük jogi értékét.

Az alábbiakban két olyan, az igazságszolgáltatás egész folyamatára vonatkozó, annak minőségét meghatározó általános, alapvető elvet (jogot) fogunk megvizsgálni, amely egyben garanciális jellegű tényezője a hatékony és igazságos igazságszolgáltatásnak.

A tisztességes eljárás elve

■ A tisztességes eljárás az igazságszolgáltatás olyan, viszonylag újabb keletű, kodifikált elve (követelménye), melynek tartalmát sokféleképpen értelmezik, sokan vitatják is, és amelyet az egyes államok alkotmánya és törvényei különbözőképpen szabályoznak.

Szembeötlő, hogy a fogalom jelentése többértékű. A tisztességes eljárás (a hozzá való jog) ugyanis egyfelől az igazságszolgáltatás működésének egyik fontos alapelve, másfelől alapvető emberi jog. Erre vall az, hogy nemzetközi jogi dokumentumok⁹ ezt tételesen meg is fogalmazzák, s ennek hatására is az egyes államok törvénykezése az alapjogok katalógusában tünteti fel.

A fogalom azért összetett, mert tartalmát jogi és nem jogi elemek együttesen határozzák meg. A benne foglalt jogi elemek az igazságszolgáltatás különböző alapelveire, illetve bizonyos alapjogokra vonatkozhatnak, ami akár azt a következtetést is sugallhatja, hogy nincs is önálló tartalma, hanem bizonyos elvek és jogok együttes teljesülése tisztességes eljárást eredményez. Való igaz, a jogi szakirodalomban ezért szokták „jogcsokornak” nevezni. Ugyanakkor igazi tartalmát mégiscsak az adja, hogy miképpen állítják össze, miképpen szabják meg ezt a „jogcsokrot”.

Elméleti szempontból a talán leggazdagabb „csokornak” a következő „szalakat” kellene tartalmaznia:

- a) az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés biztosítását,
- b) a bíró pártatlanságát, a bíróság függetlenségét,
- c) a bírói eljárás nyilvánosságát,
- d) a védelemhez és a hatékony jogorvoslathoz való jogot,
- e) az eljárás ésszerű határidőn belül való tartását,
- f) az igazságosság elvének érvényesülését.

Ez a maximálisnak tekinthető követelményrendszer. Jól érzékelhető, hogy fogalmilag a tisztességes eljáráshoz való jog lefedi az igazságszolgáltatásra vonatkozó alapelvek körét. De látható egyúttal az is, hogy a fogalomnak nincs különálló jelentése – ezért is vitatható –: a tisztességes eljárás akkor valósul meg, ha a konkrét eljárás folyamán az alapelvek és a vonatkozó alapjogok érvényesülnek.

A felsorolt jogi elemek kiegészülnek olyan nem jogi tényezőkkel, mint a bíróságok rendszerének ésszerű és hatékony szervezeti struktúrája, a megfelelő infrastruktúrális felszereltség, anyagi-pénzügyi ellátottság, a bírák szakmai felkészültsége, felelősségérzete, hivatáserkölcsei hozzáállása.

A tisztességes eljáráshoz való jog mint alapelv és mint alapjog átfogja az igazságszolgáltatás egészét. Ugyanakkor attól függően, hogy az eljárások melyik típusáról van szó, tágabb és szűkebb keretek között mozog. Polgárjogi eljárás esetén kifejezetten a bíróság előtt zajló peres ügyre vonatkozik, büntetőjogi eljárás során azonban fontos kérdés, hogy hol és mikor kezdődik, hol és mikor végződik az igazságszolgáltatás folyamata.

Mivel a tág értelemben vett büntetőeljárásnak része a nyomozati eljárás is, amit a rendőrség, de főként az ügyészség végez, ennek folyamán szintén érvényesülnie kell a tisztességes eljáráshoz való jognak. A szigorú értelemben vett büntetőbírói eljárás a vádemeléssel kezdődik, s a jogerős, végleges és végrehajtható ítélettel zárul. A tisztességes eljáráshoz való jog alapvetően erre az eljárási szakaszra vonatkozik. Végül van még a büntetésvégrehajtás, amely ugyancsak része az igazságszolgáltatási folyamatnak – ennek keretében teljesen más tartalmat kap a tisztességes eljáráshoz való jog, amennyiben ezúttal nem annyira ezt a jogot (elvet) kell alkalmazni, hanem egyéb alapjogoknak kell érvényesülniük, amilyen a bármilyen diszkrimináció, a kínzás, az embertelen bánásmód alkalmazásának tilalma.

Ami a nyomozati eljárást illeti, talán ebben a szakaszban tapasztalható a legtöbb jogsértés, az eljárás talán itt a legsérülékenyebb. Jogorvoslatként itt elsősorban nem is a tisztességes eljáráshoz való jog elvére/alapjogára kell hivatkozni, hanem közigazgatási eljárás – például panasztétel – keretében kifejezetten azokra a konkrét eljárási szabályokra, amelyek megkövetelik a törvényesség követelményének maximális tiszteletben tartását.

Következésképpen akkor járunk el ésszerűen és az igazságszolgáltatás szempontjából hatékonyan, ha a tisztességes eljáráshoz való jogot a kifejezett bírósági eljárásra alkalmazzuk.

A román alkotmányban a tisztességes eljáráshoz való jog nem jelenik meg önálló „csokorként”, ám az alaptörvény előír egy olyan követelményrendszert, amely megfelel e fogalom tartalmi elemeinek. Beletartozik ebbe a rendszerbe:

- a) Az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés joga, ami a román szabályozás értel-

mében konkrétan azt jelenti, hogy jogai, szabadságjogai, legitím érdekei védelméért bárki (természetes vagy jogi személy) az igazság-szolgáltatáshoz fordulhat.¹⁰ Ez kiegészül egy rendkívül jelentős, garanciális jellegű szabályozással, amely így szól: „Egyetlen törvény sem korlátozhatja ennek a jognak a gyakorlását.”¹¹ Ez az előírás lényegében megtiltja a parlamentnek, hogy olyan jogszabályt fogadjon el, amely korlátozná az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés alapvető emberi jogát. Tehát ez a jog nemcsak adminisztratív eszközökkel vagy bármilyen más módon nem korlátozható, de még a legmagasabb rangú közjogi intézmény, a parlament által hozott törvénnyel sem.

b) A feleknek joguk van méltányos perhez,¹² ami felfogható akár úgy is, hogy tartalmilag azonos a tisztességes eljáráshoz való joggal. Fogalmilag mégsem lehet egyenlőségi jelet tenni a kettő közé, mert igaz ugyan, hogy a „méltányos [eljárás]” széles körben használatos, különösen az Európai Emberjogi Bíróság joggyakorlatában, a „tisztességes eljárás” szigorúan az eljárási szabályok, az igazságszolgáltatási alapelvek korrekt alkalmazását és betartását jelenti, vagyis azt, hogy a bíróságnak a törvény szempontjából kell tisztességesen eljárnia, míg a „méltányosság” az eljárást a felek nézőpontjából minősíti. Érzékletesebben azt is mondhatnánk: a tisztességes eljárás a jogszerűséget helyezi előtérbe az igazságszolgáltatásban, míg a méltányosság – lévén kifejezetten értéktelített, értékekre utaló kategória – az igazságosságot. A méltányosság humanizálja a jogot.

c) A feleknek joguk van peres ügyeik ésszerű határidőn belül történő megoldására.¹³ Bár a méltányosság fogalma sem a román alkotmányban, sem a bíróságok megszervezéséről és működéséről szóló törvényben jogilag nem meghatározott, a jogviták ésszerű határidőn belüli megoldását éppen a méltányosság egyik követelményeként foghatjuk fel.

A különböző eljárásjogi (perrendtartási) törvénykönyvek a legkülönbözőbb határidők közé szorítják az igazságszolgáltatás folyamatát, de az időtartam kérdése nem abszolútizálható semmilyen irányban. Ha indokolatlanul lerövidül, fennáll a kockázat, hogy csorbát szenved éppen a korrekt igazságszolgáltatás, feltárása, a tények és a felelősség megállapítása. Ha a per indokolatlanul elhúzódik, akkor sérül a feleknek a méltányos és hatékony igazságszolgáltatáshoz való joga. Ekként a jogviták ésszerű határidőn belüli megoldásához való jog mint alkotmányos alapjog a felek alanyi jogává vált, ami egyrészt körültekintőbb szabályo-

zásra kötelezi a törvényhozót, másrészt nagyobb felelősséget és jobb munkaszervezést igényel a bíróságoktól.

Az eddigiek mellett – nevesített alapjoként – meghatározó alap-követelménye a tisztességes eljárás érvényesülésének a védelemhez való jog,¹⁴ amely szervezen kötődik az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés jogához is, hiszen meghatározza annak módját és minőségét.

A védelemhez való jog alkotmányosan biztosított, de eltérő formában jelenik meg attól függően, hogy polgári vagy büntetőper-ről van-e szó. Polgári perekben a felperes, illetve az alperes belátására van bízva, hogy alkalmaz-e jogi képviselőt, ügyvédet. Ez a jog (szabadságjog) az állam irányában nem támaszt kötelezettséget. Hasonló esetekben az érintett fél jogügylet keretében felhatalmazási (megbízatási) szerződést köt az ügyvéddel, aki a perben majd az érdeket képviseli. Büntetőjogi perekben a terhelt személy (gyanúsított vagy vádlott) védelmét vagy választott ügyvéd látja el, vagy pedig – ha az érintett nem él ezzel a lehetőséggel – az állam köteles védelmét hivatalból kirendelt ügyvéd útján biztosítani.

További különbség a védelemhez való jog vonatkozásában, hogy polgári perekben az csak a bírói tárgyalásra vonatkozik, hiszen jellegénél fogva a legtöbb polgárjogi ügynek csak bírósági szakasza van. A büntetőpereket viszont a nyomozati eljárási szakasz előzi meg, amely az ügyész irányításával zajlik – az eljárás alá vont személyt már ekkor megilleti a védelemhez való jog.

A védelemhez való jog tehát olyan, részjogosítványként felfogható alapjog, amely az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés jogával együtt szavatolhatja a tisztességes eljárást elvét.

A román alkotmány említett, alapjogi szinten a tisztességes eljáráshoz való jog fogalmába sorolható elemei kiegészülnek bizonyos, a működésre vonatkozó alapelvekkel, amilyen az igazságszolgáltatás pártatlansága,¹⁵ a bírák függetlensége,¹⁶ a bírósági tárgyalások nyilvánossága¹⁷ és a jogorvoslati jog gyakorlása.¹⁸

Az igazságszolgáltatás nyilvánossága

■ A jogállami berendezkedés és a hatalom-megosztásos államszervezet egyik alapvető jellemzője a hatalmi ágak kölcsönös ellenőrzésének biztosítása. A független igazságszolgáltatás (pontosabban a tulajdonképpeni igazságszolgáltató, bírói tevékenység) fölött politikai, hatalmi ellenőrzést sem a parlament, sem a kormány nem gyakorolhat. A törvényhozás – lényegéből adódóan – egyedül abban az értelemben gyakorol „hatást” az igazságszolgál-

tatásra, hogy olyan törvényeket hoz, amelyeket a bírói szervezet alkalmaz, beleértve saját intézményrendszere megszervezését és működését, az eljárási rendet.

Az igazságszolgáltatás működésének megfelelő infrastruktúrális feltételeket a végrehajtó hatalomnak, a kormánynak, pontosabban az illetékes szakminiszternek kell biztosítania.

A tulajdonképpeni igazságszolgáltatási folyamat, a bírói tevékenység nem befolyásolható, és kívülről, politikai/hatalmi struktúrák által nem ellenőrizhető.

Egyfajta ellenőrzés azonban mégis lehetséges és szükséges, ez pedig a társadalmi ellenőrzés, amely az igazságszolgáltatás nyilvánosságával valósul meg.

Nemrégiben az amerikai Legfelsőbb Bíróság egyik bírója állapította meg, hogy a nyilvánosság elől elzárt bírósági eljárások jobb esetben téves ítéletekhez, rosszabb esetben korrupcióhoz vezethetnek.

A nyilvánosság azért tekintendő az ellenőrzés hatékony és legitim eszközének, mert egyenesen következik abból, hogy jogállami környezetben csak ez fér össze az igazságszolgáltatás és a bírói eljárás függetlenségével.

Az elmúlt két évtizedben nálunk is jelentősen megváltozott az igazságszolgáltatás nyilvánosságának szerepe: bővültek és szélesedtek különböző szintjei és elemei. Egészen az 1990-es évek elejéig alapvetően annyit jelentett, hogy mind a bírósági tárgyalások, mind a bírósági ítéletek (határozatok) nyilvánosak. A bírósági tárgyalások nyilvánosságát ma úgy értelmezzük, hogy bizonyos körülmények figyelembe vételével (ilyen például a tárgyalóterem befogadóképessége) bárki számára hozzáférhetőek. A törvényben szabályozott esetekben (amilyen az államtitok védelme, a sértett fél vagy az áldozat személyiségi jogainak megóvása) a bíróság zárt tárgyalást rendelhet el. A bírósági tárgyalások nyilvánossága a román jogrendszerben alkotmányos alapelvnek minősül.¹⁹

Másrészt a bírósági ítéleteket (határozatokat) kivétel nélkül nyilvánosan hirdetik ki.

A kilencvenes évek második felétől kezdődően a jogállami követelmények, az alapjogok bővülésével a nemzetközi jogban kiszélesedett az igazságszolgáltatás nyilvánosságának fogalma, és ez a hazai jogrendben is tükröződött az alkotmány és a törvények szintjén. Ma már az igazságszolgáltatás tárgya alapján megkülönböztetünk intézményi-szervezeti, illetve az eljárási folyamatok különböző részeire, elemeire vonatkozó nyilvánosságot.

Olyan közérdekű adatok, mint a bíróságok költségvetése és szervezeti felépítése, bi-

zonyos országokban a bírák kiválasztásának folyamata, az ellenük lefolytatott fegyelmi eljárások eredménye – ezek alkotják az igazságszolgáltatás intézményi-szervezeti nyilvánosságát, amely ma már teljes egészében elektronikusan hozzáférhető nyilvánosság.

Az eljárási nyilvánosság körébe tartozik mindenekelőtt a tárgyalótermi nyilvánosság, valamint az ítéletek nyilvános kihirdetése. Erre a nyilvánosságra a szóbeliség és az események egyidejű követése jellemző. De az eljárási nyilvánosságnak is van elektronikus (vagyis időtlen) változata: a bírói iratok és ítéletek hozzáférhetősége. Ez utóbbi kiterjed a különböző eljárási szakaszokban keletkezett vagy azok lezárását rögzítő iratokra. A bírósági eljárásban egyaránt helye van a szóbeliségnek és az írásbeliségnek. Az eljárás hivatalosságát azonban az írásbeliség adja meg, hiszen az élőszóban elhangzottakat is jegyzőkönyvek rögzítik.

Az iratokhoz való hozzáférhetőség nem egységesen, hanem differenciáltan érvényesül az eljárás típusától, a kérelmező érdekeltségétől és az információ-szabadság jogi, fogalmi és normatív tartalmától függően. Ezek alapján nagy eltérések vannak országonként. Ami az eljárás típusát illeti: a polgárjogi perek iratai rendszerint könnyebben (akár bárki által is) hozzáférhetőek, a büntetőjogi perek iratai viszont csak kivételes esetekben, harmadik személy számára pedig egyáltalán nem (aminek könnyen belátható személyiségi vagy emberi jogi okai vannak).

A hozzáférést kérelmező személy egyes országokban lehet bárki, míg másokban jogi érdeket felmutató harmadik személy.

Megjegyzendő, hogy akár polgári, akár büntetőperről van szó, a perben lévő feleknek alkotmányos joguk hozzáférni a bírósági iratokhoz.

A bírói iratok nyilvánossága az ítélet vagy határozat megszerkesztett, indoklással ellátott írásos (elektronikus) változatához való hozzáférést jelenti, és nem tévesztendő össze a bírói ítéletek nyilvános kihirdetésével, amelyről fentebb esett szó.²⁰

Míndez szorosan összefügg az információ szabadságának mint alkotmányos alapjognak a szabályozásával. A vele járó pozitív hatások mellett a nyilvánosság kiszélesítésének szükségessége felveti az esetleges negatív hatások elkerülésének kérdését, továbbá azt is, hogy mikor, milyen keretben indokolt e nyilvánosság korlátozása.

Szükséges a nyilvánosság korlátozása részben a személyiségi jogok és a személyes adatok védelme céljából, részben magának az igazságszolgáltatásnak a hatékony és eredményes működése érdekében. Erősen kétséges és aggályos például a bírósági ira-

tok internetre történő felkerülése, ezáltal ugyanis a felek elveszíthetik anonimitásukat, bekerülnek egy „nem felejtő” nyilvánossági rendszerbe. Vagyis ami az iratokhoz való gyors és egyszerű hozzáférés révén egyfelől előnyös a bírósági eljárás minden résztvevője számára, az másfelől indokolatlanul „tág” nyilvánosságot hozhat létre, annak hátrányos következményeivel – kiszolgáltatottság, társadalmi előítélet, megbélyegzés – együtt. Az indokolatlanul széles körű, az információszabadságot túl tágan értelmező nyilvánosság hátrányosan befolyásolhatja az igazságszolgáltatás jó menetét.

Gyakran tanúi lehetünk annak, hogyan kerül az elektronikus sajtó szerep-tévesztésbe, amikor a büntetőjog körébe tartozó eseményeket a nagyközönség elé tár, elemez, értékkel. Rosszabb esetben – bizonyos hatóságok cinkos közreműködésével – még az is előfordul, hogy ellenőrizetlen nyomozati adatokat szivárogtat ki, ezáltal prejudikál, a maga sajátos eszközeivel elmarasztaló vagy felmentő ítéletet fogalmaz meg, s ezzel óhatatlanul (akaratlanul vagy szándékosan) nyomást gyakorol az igazságszolgáltatásra.

Ilyen esetekben – különösen, ha a szabályozás nem egyértelmű, vagy nincs is megfelelő szabályozás – mérlegre kell tenni és rangsorolni, hogy mi a fontosabb: az információ szabadsága, a mindenáron történő tájékoztatás vagy a személyiségi jogok és adatok védelme, illetve magának az igazságszolgáltatásnak a korrekt menete. Ez azonban súlyos sajtóetikai kérdés (ezért alapvetően az

újságírók inti önmérsékletre és önkorlátozásra), a jognak ezt nagyon nehéz szabályoznia, ha tiszteletben akarja tartani a „mindenható” sajtó- és információszabadságot.

Egy dolog azonban bizonyos: a nyilvánosságot érintő társadalmi ellenőrzés legitím igénye nem alakulhat át a közvélemény média által manipulált befolyásává. Az előző alapvető jogállami követelmény, az utóbbi anarchikus társadalmakra jellemző társadalmi önbíráskodás.

Be kell látnunk tehát, hogy miközben az igazságszolgáltatás már magában véve rendkívül összetett, felelősségteljes közhatalmi tevékenység, amely számtalan külső és belső problémával küzd, ha azt akarjuk, hogy mindezek ellenére jól és hatékonyan működjön, ehhez szükség van a társadalom, azon belül a közvélemény-formáló tényezők, elsősorban a média fokozott felelősségére, a társadalmi, jogi, hatalmi szerepek helyes megértésére, tiszteletben tartására.

Végül még annyit: az igazságszolgáltatás a jogállam szerves része, összetett tevékenység, amely ráadásul sokba is kerül. Ám bármennyire költséges is, megéri a ráfordítást, mert kivétel nélkül mindnyájunk érdeke, hogy jogállami feltételek között és az ennek megfelelő elvárásokhoz méltó módon működjön.

Az igazságot, az igazságosságot veszélybe sodorni – ez az egyedüli ár, amelyet a társadalom nem fizethet meg.

Varga Attila

■ JEGYZETEK

1. John Rawls: *Az igazságosság elmélete*. Osiris Kiadó, Bp., 1997. 21–22.
2. Bővebben lásd Gazsó Ferenc: *Igazságosság a modern társadalomban*. In: *Ünnepi Kötet Schmidt Péter egyetemi tanár 80. születésnapja tiszteletére*. Rejtjel Kiadó, Bp., 2006.
3. Ez az osztó igazságosság-felfogás jellemzi Platón, Arisztotelész vagy Aquinói Szent Tamás gondolkodását: korszerűbb formában a modern társadalmi igazságosság elméleteiben is megjelenik majd.
4. Ez esetben leginkább Hugo Grotius, Thomas Hobbes és David Hume elméleteire utalhatunk.
5. A különböző igazságfelfogásokról bővebben lásd Takács Péter: *Jog és igazságosság*. In: Szabó Miklós (szerk.): *Jogbölcseleti előadások*. Bibor Kiadó, (Prudentia Juris 11) Miskolc, 1998.
6. H. L. A. Hart: *A jog fogalma*. Osiris Kiadó, Bp., 1995. 191.
7. Bővebben lásd Szabó Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog- és államtudományokba*. Bibor Kiadó, (Prudentia Juris) Miskolc, 2001. 255.
8. Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan*. I. Osiris Kiadó, Bp., 2007. 525–526.
9. A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya. Egyezmény az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságok Védelméről. 1950, az Európai Unió Alapjogi Kartája 2009.
10. Románia Alkotmánya 21. szakasz (1) bekezdése.
11. Románia Alkotmánya 21. szakasz (2) bekezdése.
12. Románia Alkotmánya 21. szakasz (3) bekezdésének első tétele.
13. Románia Alkotmánya 21. szakasz (3) bekezdésének második tétele.
14. Románia Alkotmánya 24. szakasz.
15. Románia Alkotmánya 124. szakasz (2) bekezdése.
16. Románia Alkotmánya 124. szakasz (3) bekezdése.
17. Románia Alkotmánya 127. szakasz.
18. Románia Alkotmánya 129. szakasz.
19. Románia Alkotmánya 127. szakasz.
20. Az intézményi és szervezeti nyilvánosság kérdéséről bővebben lásd Navratil Szonja: *Az igazságszolgáltatás nyilvánossága*. Összehasonlító elemzés. In: Badó Attila (szerk.): *A bírói függetlenség, a tisztességes eljárás és a politikai*. Összehasonlító Jogi Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Bp., 2011. 158–162.

„KÖTELESEK TELJESÍTENI KÖTELEZETTSÉGEIKET...”

Az új román Polgári törvénykönyvről

1.

■ 2011. október elsején Romániában új Polgári törvénykönyv (a továbbiakban Ptk.) lépett hatályba. Ha nem is beszélhetünk mérőföldkőről a román jogfejlődés tekintetében, a változás mértéke számos jogintézmény esetében radikális.¹ A polgári törvénykönyvek a természetes és jogi személyek alapvető vagyoni és személyi viszonyait szabályozzák, a mellérendeltség és egyenjogúság elvei szerint, például a tulajdonjog, a szerződések, a családjog, az örökösödés mind a polgári jog fontos részterületei.

A korábbi, a „rég” Polgári törvénykönyv 1864-es, alapvető mintája az 1805-ös francia, napóleoni polgári törvénykönyv. Abban a korban a gyorsított modernizáció eszköze: valós társadalmi beágyazottságot nélkülöző alap nélküli forma, amely azonban fokozatosan magához alakítja a társadalmi viszonyokat. A félfudális, bizánci jogi erkölcsök által meghatározott, a periféria-jelleg miatt lemaradt román társadalmat fokozatosan polgári társadalommá kényszeríti. E pár hét alatt szerkesztett (a minta fordítása alapján készült) törvény időtálló jellegét jól jelzi az a tény, hogy számos történelmi megrázkódást átélt, és 2011-ig ez volt az emberi lét legjelentősebb mozzanatainak jogi kerete a születéstől a halálig, sőt, az örökösödés szabályain keresztül még az elhalálozást követően is. Cseréje nem is volt létszükséglet (a francia minta – igaz, számos módosítással – mindmáig hatályos).

2.

Akkor miért kellett új polgári törvénykönyv? Politikai bizonyítási kényszer, valós modernizációs szükséglet, az Európai Unió felé előbb önként tett, de azután az EU által számon is kért ígéret? Vagy mivel az igazságszolgáltatási reformnak ez a legkevesebb költséggel járó, ezért a legkönnyebben megvalósítható komponense? Ezek mind olyan tények, amelyek valamilyen mértékben közrejátszottak az új Ptk. elfogadásában. Érdeemes talán röviden összefoglalni az új Polgári törvénykönyvvel kapcsolatos problémákat is:

– elégtelen volt a gyakorló jogászok, bírák felkészítése a változásokra;

– a főként anyagi jogi szabályokat tartalmazó Polgári törvénykönyv párja, a peres és nem peres eljárásokra vonatkozó normákat tartalmazó új Polgári eljárási törvénykönyv (Pe.) nem lépett hatályba (legfrissebb információk szerint a tervezett hatályba lépés aktuális időpontja 2012. szeptember 1-e);²

– a 2009-ben elfogadott törvényszöveget még a hatályba lépése előtt, 2011-ben, pontosan a hatályba léptető törvénnyel alaposan módosították, annak ellenére, hogy „normális esetben” a hatályba léptető törvény kizárólag átmeneti rendelkezéseket és a korábbi jogszabályok hatályon kívül helyezésére vonatkozó normákat tartalmaz;³

– egyes részterületek, például a kamatok kérdése a Ptk.-n kívül kerültek szabályozásra (2011. évi 13. kormányrendelet), ami lefontja a Ptk. törvénykönyv-jellegét, hiszen a példaképpen felhozott szabályozásnak a Ptk.-ban lenne a helye;

– a hagyományok tisztelete, a folytonosság, a bevált jogintézmények megőrzése érdekében célszerűbb lett volna a régi, 1864-es Polgári törvénykönyv alapvető reformja, semmint egy elszett polgári jogi kodifikációs kísérlet.

Ennek ellenére a Ptk. pozitív oldalait, modernizációs erejét is el kell ismerni. Általánosan jó minőségű jogszabály született, még akkor is, ha az egyes jogintézmények kidolgozottsági foka, a fogalmazás pontossága, részletessége nem egyforma, nem egyenletes. Jelentősége még nagyobb, mint a korábbi, hiszen az új Polgári törvénykönyv a korábbi Kereskedelmi törvénykönyvet is felváltja, Románia áttér a dualista magánjogról a monista magánjogra, ahol nem két törvénykönyv, azaz külön Kereskedelmi törvénykönyv és külön Polgári törvénykönyv szabályozza a magánjog alapvető kérdéseit. – Most már az új Polgári törvénykönyv tartalmazza a gazdasági, üzleti életre vonatkozó alapvető szabályokat is.⁴

3.

Amúgy a régi Ptk. alkalmazásának megszűnése sem megy egyik napról a másikra. Akár évtizedekig párhuzamosan kell alkalmazni a két Polgári törvénykönyvet, vagyis

a régít és az újat. Ha szeptember 30-án valaki banki hitelszerződést kötött 25 éves lejáratra és kapcsolódó ingatlan jelzálogszerződést, akkor ezeknek a szerződéseknek az alkalmazása, értelmezése, hatásai, megszűnése, a velük kapcsolatos jogviták megoldása a korábbi szabályok szerint történik. Tehát teljesen természetes módon lesznek 20 év múlva is olyan perek, amelyekben még a régi Polgári törvénykönyv eltérő szabályait kell alkalmazni!

4.

A szerződések szabályozását a klasszikus liberalizmus a szerződések szabadságának elvére alapozza: a felek szabadon köthetnek szerződéseket. A szerződő felek akaratára hozza létre a szerződést (akaratszabadság, privátautonomia). Mivel a szerződés a felek akaratát fejezi ki, az megegyezik a szerződő felek érdekeivel, az egyéni érdek pedig a gazdaság fő mozgató ereje. A szerződésekben keresztül érvényesített individuális érdekek pedig a társadalom és a gazdaság általános fejlődését eredményezik. Ezt az elvet így fogalmazza meg az új Ptk.: „a felek szabadon köthetnek bármilyen szerződést és meghatározhatják ezek tartalmát, a törvény, a közrend és a jó erkölcs által meghatározott korlátok között” (1169. cikk). A szerződéses szabadság több szinten megnyilvánul: el lehet dönteni, hogy valaki kíván-e szerződést kötni, kivel akar szerződést kötni és a szerződésnek milyen tartalmat szeretne adni.

Az akaratmegegyezésből viszont következik a szerződés kötelező jellege (a *pacta sunt servanda*, „az adott szó kötelez” elve): a szerződés a felek törvénye.⁵ Ha egyszer az akaratmegegyezés létrejött, a szerződést kötelező betartani, pontosan úgy, mint a törvényt. Az új Polgári törvénykönyv ezt az elvet is megfogalmazza: „az érvényesen megkötött szerződés törvényerejű a szerződő felek között” (1270. cikk). Nyilvánvaló: a „törvényerejű” jelleg itt jogi metafora, hiszen a szerződés a felek között gyakorolja hatásait, míg a törvény általános jellegű norma, jogszabály. De jól kifejezi a szerződés kötelező erejét. (Amúgy a korábbi Ptk. is ezt a megfogalmazást tartalmazta, az új Polgári törvénykönyv megalkotásánál megőrizték ezt a jogilag nem túl pontos, de kifejező erejű fordulatot).

Az antik jogrendszerekben a szerződés megkötése nem csak a megegyező akaratok joghatás céljából történő kinyilvánítása volt, hanem vallási szertartás, a szerződés betartását pedig az istenek biztosították, haraggal büntetve a szerződésszegő felet. Másik evangéliuma szerint „Így beszéljete in-

kább: az igen igen, a nem nem. Ami ezenfelül van, a gonosztól való.”⁶

5.

A szerződés kötelező erejének fontos következményei vannak. Elsősorban a szerződés tartalma végleges, a jogokat tiszteletben kell tartani és a kötelezettségeket pontosan teljesíteni kell. A szerződés tiszteletben tartása a bírának is kötelezettsége: ha jogvita kerül megoldásra az igazságszolgáltatás elé, akkor a szerződést a bíró nem módosíthatja, legfeljebb a nem világos szerződési helyeket értelmezheti. Ezen a koncepción az új Ptk. részben változtat (és ezt rögtön elemezni is fogom).

A szerződés kötelező erejéből az is következik, hogy a felek általában csak együttesen módosíthatják vagy szüntethetik meg a szerződést, az egyoldalú szerződés-módosítás vagy szerződés-megszüntetés kivételes jellegű.

A törvény olyan jogokat állapíthat meg, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyik szerződő fél egyoldalú akaratnyilvánításával megszüntessen vagy módosítson egy szerződést. De mint minden kivételnek, ennek oka van. Például a megbízási szerződést fel lehet mondani egyoldalúan. De a magyarázat is egyértelmű: a megbízás a felek közötti bizalom alapszik. Hogyan lehetne elvárni egy olyan esetben, amikor a speciális bizalmi viszony bármely okból megszűnik, hogy a törvény a feleket a megbízási szerződés fenntartására kényszerítse? Legújabbán a fogyasztóvédelmi szabályok vezettek be egyoldalú elállási lehetőségeket a fogyasztók javára, akiknek bizonyos ideig, például 10 napig lehetőségük van meggondolni magukat bizonyos szerződések esetén, mérlegelve, hogy ők ténylegesen meg kívánták-e kötni az adott szerződést, vagy esetleg az agresszív meggyőző marketing áldozatai lettek.⁷

A felek is belefoglalhatnak a szerződésükbe olyan előírást, amely lehetővé teszi a szerződés egyoldalú felmondását, ám ez a klauzula a felek megegyezésén, vagyis érdekein alapul.

De az általános kép az, hogy a szerződés csak a felek közös megegyezésével módosítható vagy szüntethető meg, az egyik fél által történő módosítás vagy megszüntetés kivételes.

6.

Az új Ptk. azonban új jogintézményt vezet be: a bírói szerződésmódosítás lehetőségét. Ez a privátautonomiába történő erőteljes beavatkozás. A hatályos magyar Ptk. a bírói szerződésmódosítás lehetőségét már korábban megteremtette, ugyanis a a 241. §

előírja: „A bíróság módosíthatja a szerződést, ha a felek tartós jogviszonyában a szerződéskötést követően beállott körülmény folytán a szerződés valamelyik fél lényeges jogos érdekét sérti.” A bírói szerződésmódosítás lehetősége rendkívül fontos lehet gazdasági válság idején, hiszen a felek a dolgok adott állásának (*rebus sic stantibus*) figyelembe vételével szerződtek.

Nézzünk két példát, hogy megértsük az intézmény gyakorlati jelentőségét. Például két fél öt évre szóló ingatlanbérleti szerződést köt, amelyben rögzítik a bérleti díj összegét. Az első két év után azonban száguldó inflációs jelenség következik be a gazdaságban, és a változatlan névértékű bérleti díj reálértéken szinte semmit sem fog jelenteni. A szerződés kötelező ereje alapján azonban a bérbe adónak továbbra is biztosítania kell az ingatlan használatát a bérlőnek.

Vagy egy természetes személy svájci frankban vesz fel banki hitelt, kedvező árfolyam-körülmények között. A gazdasági válság hatására azonban a kamatok megnőnek, és számára az árfolyam kedvezőtenül változik. Lejben megvalósított jóvedelmének jóval nagyobb hányadát fogja a hitel törlesztésére fordítani, mint korábban, a gazdasági válság előtt.

Ilyen és hasonló esetekben merül fel a bírói szerződésmódosítás igénye. Külső, gazdasági körülmények hatására megbomlik a szerződés megkötésekor a felek között létező egyensúly. Az új román Ptk. az 1271. cikkben szabályozza a bírói szerződésmódosítást, „előre nem láthatóság” alcím alatt.⁸

A cikk első bekezdése megerősíti a szerződések kötelező erejének az elvét, megállapítva, hogy a „felek kötelesek teljesíteni kötelezettségeiket, akkor is, ha ez a teljesítés terheesebbé vált számukra, saját kötelezettségük teljesítési költségeinek megnövekedése vagy az ellenszolgáltatás értékének csökkenése miatt”. Mivel a bírói szerződésmódosítás szabályozása ezzel a szabállyal kezdődik, amely lényegében a szerződés kötelező erejének hangsúlyozása, jelzi a privátautonómiába való bírói beavatkozás kivételes jellegét. Piaci körülmények között természetes a körülmények megváltozása, ezt a felek előre fel kell hogy mérjék, és lehetőség szerint a szerződésben már alkalmazzanak kockázat-csökkentő jogi mechanizmusokat (inflációs indexálásról szóló záradék).

A bírói szerződésmódosítás akkor lehetséges, ha a szerződés teljesítése nem egyszerűen terheesebb, hanem túlságosan terheessé vált, aminek oka a körülmények rendkívüli változása, az adós teljesítésre való kötelezése pedig – ilyen körülmények között – nyilvánvalóan igazságtalan lenne.

Ilyen esetekben a bíró módosíthatja a szerződést, helyreállítva a megbomlott szerződéses egyensúlyt,⁹ vagy –, ha szükségesnek látja – meg is szüntetheti a szerződést. A bíró, a feltételek fennállása esetén, jelentős hatalmat kap, és az új Ptk. a szerződések kötelező ereje alól létrehozott egy igen fontos kivételt. Álláspontom szerint a szerződésmódosítás előnyt élvez a szerződés megszüntetéséhez képest, mert a bírónak a lehetőségekhez képest tartózkodnia kell a privátautonómiába történő beavatkozástól, és a minimális intenzitású beavatkozási módszert kell választania, amennyiben az megfelel a szerződéses egyensúly helyreállítása szempontjából.¹⁰

A bírói beavatkozás feltételrendszere a következő:

– a körülmények rendkívüli megváltozása a szerződéskötés után lépjen fel;

– a körülmények megváltozása, illetve ennek mértéke nem volt, nem is lehetett előrelátható az adós által a szerződés megkötésének pillanatában;

– az adós nem vállalta a körülmények megváltozásának kockázatát és méltányosan nem is értelmezhető, hogy vállalta volna ezt a kockázatot;

– a kötelezettség adós által történő (változatlan) teljesítése legyen nyilvánvalóan igazságtalan;

– az adósnak meg kellett próbálnia méltányos határidőn belül és jóhiszeműen, tárgyalásos úton rendezni a szerződés adaptálását a megváltozott körülményekhez, így az előzetes egyeztetés a kereseti jog gyakorlásának előfeltételévé válik.

Felmerül az a kérdés, hogy a körülmények megváltozásának kockázatát az adós előre, általános szerződéses záradékkal felvállalhatja-e. Ezt a bírósági gyakorlat fogja eldönteni.¹¹

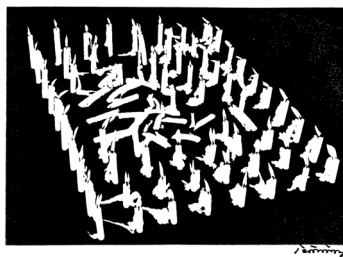
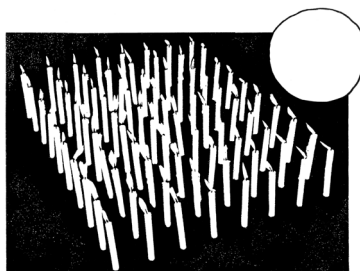
7.

A bírói szerződésmódosítás és -megszüntetés intézménye a jelenlegi gazdasági válság idején azonban minimális jelentőséggel bír. Mert ezt az újonnan szabályozott jogintézményt kizárólag a 2011. október 1-je, a Ptk. hatályba lépésének időpontja után megkötött szerződésekre lehet alkalmazni. Az ellenszolgáltatások közötti jelentős egyensúlytalanság azonban éppen a folyamatos teljesítésű, de a gazdasági válság előtt megkötött szerződésekben alakult ki. Figyelembe véve a gazdasági válságok ciklikus jellegét, ennek a jogintézménynek a szerepe időnként előtérbe fog kerülni, tehát az új Ptk. szabályozása hasznos és előremutató, még akkor is, ha a szerződési jog évszázados alapelveit kérdőjelezi meg.

Veress Emőd

■ JEGYZETEK

1. Lásd például Ernest Lupan: *Căile grunzuroase ale Codului civil roman*. Scientia Iuris, 2011. 1 sz., 5–10; Veress Emőd: *Néhány megjegyzés az új Polgári törvénykönyvről*. Scientia Iuris, 2011. 3–4. sz., 43–51.
2. A Pe. hatályba léptetésének költségei nyilvánvalóan jóval nagyobbak, mint a Ptk.-é, hiszen a Pe. alapjaiban alakítja át az igazságszolgáltatás szervezetét, eljárási rendjét. A furcsaság az, hogy az eljárásjog rendszerét a jelenleg hatályos Pe. utolsó modernizációs módosításai teljesen más irányba alakították, mint amit az új Pe. előrejelez. Tehát a jelenlegi Pe. módosításai nem könnyítik és előkészítik az új Pe. bevezetését, hanem ellenkezőleg, megnehezítik. Részletekről lásd Emőd Veress: *Câteva aspecte controversate privind „mica reformă” a procedurii civile*. Scientia Iuris, 2011. 1. sz., 126–135.
3. Itt és most nem magát az akkor még hatályba nem lépett Polgári törvénykönyvet módosítja, sokszor alapvetően (bizonyítva, hogy a 2009-es szöveg nem volt megfelelően kiértékelve).
4. A dualista magánjogi rendszerben a magánjog két külön alrendszere osztható: a polgári jogra és a tőle elkülönülő kereskedelmi jogra. Vagyis a kereskedelemnek, pontosabban az üzleti életnek saját, elkülönült magánjoga van. A dualista rendszer mellett szól azon alapvető érv, hogy az üzleti tevékenységnek gyorsaságra, rugalmasságra, áttekinthetőségre, maximális kiszámíthatóságra, erőteljes hitelezővédelemre van szüksége, amit az általános érdekeket követő magánjog, a polgári jog nem biztosít. A dualista rendszer eredete egyébként a feudális jog mellett létező, de attól elkülönülő kereskedelmi szokásjogi rendszerekre vezethető vissza. A monista rendszerben nincs külön gazdasági jog, a polgári és üzleti viszonyokat ugyanazon szabályok alapján bírálják el. Az új Ptk. a monista rendszerre tér át, azzal az indoklással, hogy a klasszikus polgári és a kereskedelmi viszonyok közötti eltérések már számos esetben nem indokoltak, ahol meg szükség van ilyen eltérésre, ott a Ptk. kifejezetten előírja a vállalati viszonyokra vonatkozó eltérő szabályokat, például az egyetemes felelősség vétele (Ptk. 1446. cikk) vagy az automatikus késedelembe helyezés (Ptk. 1523 cikk) esetén.
5. Részletekről lásd Emőd Veress: *Forța obligatorie a contractului*. In: C. H. Beck (ed.): *Assentio mentium. Studii juridice alese în onoarea prof. univ. dr. Ernest Lupan*, Buc., 2012, 373–386.
6. 5.37.
7. Lásd például az üzlethelyiségen kívül megkötött szerződésekre vonatkozó 1999. évi 106. kormányrendeletet, a távollevők között megkötött szerződésekre vonatkozó 2000. évi 130. kormányrendeletet, a „timesharing”-re (ingatlanok időben megosztott használati jogára) vonatkozó 2004. évi 282. törvény stb. E jogszabályok az európai fogyasztóvédelmi jog román jogba történő átültetéseit.
8. Románul a jogintézmény „impreviziune” néven ismert, franciául „imprévision”, angolul „frustration of contract” vagy „commercial impracticability”, németül „Wegfall der Geschäftsgrundlage”, olaszul az „eccessiva onerosita sopravvenuta” kifejezéssel jelölik. A jogintézmény a román Ptk.-ba a Draft of a Common Frame of Reference (DCFR) III – 1:100 cikke alapján került be. Részletekről lásd Mitja Kovač: *Variation and Unilateral Termination of an Agreement in the Draft Common Frame of Reference*. In: Pierre Larouche – m Filomena Chirico (eds.): *Economic Analysis of the DCFR – The Work of the Economic Impact Group within CoPECL*, Sellier European Law Publishers, 2010, 203–227.
9. A szerződés módosítás fogalma szerintem a szerződés felfüggesztésének a lehetőségét is magába foglalja.
10. Olyan álláspont is létezik, amely szerint az ügyleti tartalom módosítása mélyrehatóbb korlátozás, mint a szerződés megszüntetése.
11. Ez a szerződéses záradék már meg is jelent a banki szerződésekben.

MADARAS SZIDÓNIA

KÖNYVSOROZAT MINDENRŐL ÉS SEMMIRŐL¹: *POPULAR CULTURE AND PHILOSOPHY*

■ Paradoxon-e populáris kultúrával elegyíteni a filozófiát, a platói Nap sugara mellett a tűz fényéről társalogni, vagy netán eszünkbe se jusson visszatérni a barlangba? Mennyire nyitottan viszonyulunk a felmerülő kérdésekre valóságértelmező, igazságkereső kísérleteink során, netán köznapibb helyzetekben – filmnézés, kártyaparti, meccs, esetleg az aznapi ebéd kapcsán? Az Open Court Kiadó *Popular Culture and Philosophy*² (a továbbiakban PCP) sorozata ezt a befogadói nyitottságot teszteli, legalább két oldalról biztosan: egyrészt, hogy a filozófia számára elfogadható-e esettanulmányként például az Atkins diéta, másrészt hogyan reagálna a rajongói oldal arra a mérész kijelentésre miszerint Harry Potter Hogwartsának akár Arisztotelész is lehetne az igazgatója...

A sorozatszerkesztő ars poeticája így szól: a PCP célja szélesebb körben népszerűvé tenni a minőségi filozófiát olyan akadémiai írások révén, amelyek népszerű televíziós műsorok, filmek, dalok és a populáris kultúra sztárjai által felvetett fogalmakat, jelentéseket, vitás kérdéseket járnak körül.³ A sorozat 2000-ben a *Seinfeld és filozófia* megjelenésével indult, a kezdetekről a *Time Entertainment*nek nemrégiben adott interjúban⁴ olvashatunk. Az akkor huszonhat éves William Irwin, a filozófia frissen diplomázott doktora felfigyelt a '90-es évek igen csak népszerű sorozatának, a *Seinfeld* címszereplőjének szókratészi természetére, aki ironikus hozzáállással sorakoztatta kérdéseit, melyekből újabb kérdések láncolata született. Hogy diákjai érdeklődését és fantáziáját megmozgassa, Irwin filmes replikákkal kezdte fűszerezni egyetemi előadásait. A PCP sorozat ötlete tehát tulajdonképpen pedagógiai fogásként született meg, ehhez képest mára több kiadó szerkeszt önálló sorozatot ebben a szemléletben, az Open Courtnál eddig hatvannyolc kötet látott napvilágot, és 2012-re még négy van előkészületben.

„Csak egy kiskanál cukor kell, s lemegey az orvosság” – állítja Irwin a Mary Poppins-féle mottót a sorozat védelmébe mindazon véleményekkel szemben, amelyek szerint rangon aluli a filozófiának a tömegkultúra szintjére alacsonyodni. Az elitkultúra-tömegkultúra vitáját könnyedén felülíró Irwin elmondása szerint pontosan azt kívánta elérni, hogy azokhoz a célcsoportokhoz is eljusson a filozófiai megközelítés, akik egyébként, elvontságában nem keresnék azt: „A hétköznapi embereknek szól, nem professzoroknak. [...] Sokan gondolkodnak nagyon mélyen kedvenc tévésorozatukról, miért ne adnánk a kezükbe eszközöket, hogy még mélyebbre merülhessenek?”⁵

A barlanghasonlat szerint sem könnyű a dolga annak, aki az árnyékvilágba az ideák hírével tér vissza. Kálmán Ungvári Kinga pedagógiai tapasztalata is azt támasztja alá, hogy jeget kell törni, főleg, hogy a középiszkolai tanrend melléktárgyként tartja számon a filozófiát, a filozófiatanítás lehetőségeit és korlátait vizsgálva viszont ő is az Irwinéhez tökéletesen illeszkedő következtetésre jut: „Úgy tűnik, vannak bocsánatos kompromisszumok, amelyek meghozhatják hallgatóink kedvét, segíthetnek abban, hogy a metafizikai probléma is életközeli legyen, s talán ily módon utat nyitunk „akadémiaibb” nyelvezet, szövegvilág ismerete felé is.”⁶ „Napjaink kommersznyelve a populáris kultúra. Vedd csak fontolóra.”⁷ – rezonál a sorozatszerkesztő meglátása is az életszerűség, és a befogadó-közelség gondolatára.

Mi és filozófia?

■ Az Open Court weboldalán⁸ hosszasan elidőzhetünk az egyes kötetek provokatív leírását, ajánlásait olvasgatva. A harmadik kötetként kiadott Mátrix és filozófia⁹ szinte alapértelmezettként a sorozatba kívánkozik. Fő kérdése a descartes-i szkepticizmust és a platói megismerési szinteket ötvözi: ha a világ nem több mint a róla kialakult álmoké-

pünk, akkor ez önmagában elegendő ahhoz, hogy az álmodat valóságnak nevezzük? Indulóképét Pythia jósdájához hasonlatosként látjuk, az önmegismerés és mértéktartás görög aforizmái kapcsán kiderül, hogy Hollywood és Athén egyetértenek egymással.

2004-ben a még nem teljes Harry Potter sorozat is a filozófia görcsöve alá kerül tekintettel a jó néhány filozófiai ihletettségi konferenciára (pl. 2003 Florida, 2004 Kanada), melyek a varázslótanonc történetének margójára az igazság, hősiesség, erkölcsi fejlődés témában megszervezésre kerültek. A népszerűség Irwin szerint pontosan annak jelzője, hogy megfelelő hírokat sikerült megpendíteni. Rowling első kötetének amerikai esete azonban tökéletesen példázza a filozófia népszerűtlenségét, és annak az Open Court sorozata által felvállalt helyzetét, ugyanis az eredetileg *Harry Potter and the Philosopher's Stone* címet viselő könyv az amerikai publikáláskor címet változtat. Így lett a bölcsek kövét jelző filozófus terminusból angolul *sorcerer*, azaz varázsló; a kiadót ugyanis aggasztotta a filozófia szó elidegenítő hatása, és annak eladási mutatókra gyakorolt esetleges befolyása. A Harry Potter és filozófia ajánlószövege is figyelemre méltó. Hangsúlyozza, hogy gyermekként egyenesen filozófusnak születünk, ezért az ifjakat nem is kell filozófiai kíváncsiságra tanítani, az természetes úton már bennük van. Egyszerűen csak merni kell kérdezni, kis és nagy kérdéseket egyaránt, merni rácsodálkozni, és akkor már az is nyilvánvaló, hogy a láthatatlanná tevő palást Gügész gyűrűjének analógiája, a tér és idő mindössze varázslat, Voldemort pedig Nietzschét idéz...

Michael Ventimiglia a póker létigazságokat feltáró természetét részletezi hét olyan tanulság mentén, amelyek a Texas Hold'em játszmaiból leszűrhetők. Ilyenek a bizonytalanságban hozott döntés szükségessége, a kooperáció, mint a versenyhelyzet velejárója, a látszat és a valóság együttes irányításának képessége, az all-in William James-féle természete, az eudaimónia és a négy klasszikus erény művészete, ahol filozófiai esetben az igazságosság, póker esetén a siker hozza a végső jutalmat.

Óz, a Nagyvarázsló¹⁰ a kanti kategorikus imperatívusszal, az arisztotelészi barátsággal, és a nikomakhoszi etikával kerül összefüggésbe, a Madárijesztő az intellektuális erények, a Bádögember az érzelmek, a Gyáva Oroszlán pedig görög sophrosyné, a helyes arány ismeretének példájává válik. A terminusok közben oldásként gyakran feltűnik a Sárga Út dala, sőt a szerzők helyenként ki is szólnak a gondolatfonal mögül: – „Velem vagytok eddig? Akkor rendben”. Közben tisztázódik az erény, a hibás felismerés igazságfeltáró ereje, a nevelés feladata.

A szövegek könnyedsége, kötetlensége, nyelvezete a tabloidokéhoz közelít. Az egyes kötetek szerkesztése magasfokú kreativitásról tesz ugyan tanúságot, ugyanakkor a tudományosság kritériumaihoz szokott szem szenzációhajhászás címén távolágtartással közeledhet hozzá. Tény, hogy olyannyira sikeresen olvadnak bele az egyes PCP kötetek fő témájuk arculatába, szerkesztésmódjába és nyelvezetébe, hogy a tartalomjegyzék olvasása is a történetmesélés élvezhető elemévé válik: a bevezetők, fejezetcímek és a tárgymutató elnevezése tökéletesen illeszkednek az eredeti történet rendjébe. Így a Doctor Who sorozat évadjainak és címeinek jegyzéke a *The What, When and Who of Doctor Who* címet viseli; a póker szám szerzőinek listája értelemszerűen a *The Players*, bevezetője a *Live Dangerously*; a Facebook szám szerzőlistája ránézésre egy Fal, profil oldalakkal, like és comment gombokkal, Ian Bogost tanulmányának címe pedig: *Ian became a fan of Marshall McLuhan on Facebook and suggested you became a fan too*; a Bob Dylan szám indexe *Reciting the Alphabet*; a Csillagok Háborúja bevezetője így indul: „*az erő veled van, de Jedi azért még nem vagy*”; hogy az Atkins diétás lapszám bevezetője Asztalterítés, majd Feuerbach, Platón, Arisztotelész, Nietzsche és Dewey filozófiája után *glikémiás indexként* „tálalja” a tárgymutatót, az már nem is meglepő.

Joggal lehetünk szkeptikusak a szerzők kilétét és szelekcióját illetően, hiszen valamely téma rajongójaként az elemzés, értékelés, értelmezés útját nagy valószínűséggel sokadjára is végigjártuk, szakavatottságunkról a részletesség foka ad kellő bizonyítékot. A „filozófusok” hitelessége tehát kulcskérdés lehet. A sorozatszerkesztő bevezetője¹¹ szerint, amennyiben bárki szerkesztési vágyat érez magában, és adott témában ismer olyan filozófusokat, akik egyúttal a javasolt kérdéskörnek is rajongói, jelentkezhet a kiadónál. Az eddig megjelent kötetek szerzőlistái is a filozófus szakember–magánember kettőségben jelentek meg: azaz Harley Davidsonos lapszámnál filozófus és motortulajdonos, a pókernél az egyetemi filozófiaoktatás pókergyőztes professzora és díjnyertes pedagógusa, a World of Warcraft szám esetén egy játékos, aki a Microsoft kutatólaboratóriumának projektvezetője, a Beatlesnél volt basszusgitáros, jelenlegi filozófiaprofesszor és így tovább... Ezek nem az Elefántcsonttoronyokba visszahúzódtott ködszerű figurák, hanem húsvér bölcsekszeretők, akik révén a sophia iránt elkötelezettek boruló sztereotípiáradat lekophat, felülíródhat.

A sorozat sok szempontot felvet: egyfelől értelmez és elemez népszerű műveket,

ugyanakkor a tömegkultúra fogyasztás-centrikusságát a tudatosság és az elemzés szempontjai szerint ellensúlyozni próbálja, a populáris kultúrán szocializálódott közönség nevelésére vállalkozik széles spektrumú intertextusokkal, hiszen rendszeres a verses idézet, további filmajánló is. Továbbgondolva az előbbieket az oktatás újraértelmezését segíti, a konstruktív szemléletet: ha a közös alaphangot a népszerű kultúrában megtaláltuk miért ne építsünk erre általános műveltséget? A tudományosság és az akadémiai szféra számára pedig elgondolkodtató lehet a ki a célcsoportunk kérdés, kinek írunk és milyen céllal, mekkora a szakmaiság által létrehozott szakadék a nem szakmabeliekhez képest? És ez utóbbit nem csak a filozófia gondolhatja végig. A tudományos előrelépés annak kommunikációjától is függ; ahogyan a póker lapzámban is olvashattuk, egyszerre fontos a valóság és a látszat közben tartása. Kérdés tehát, hogy mi látszik a szélesebb közönségrétegek felé, nyitottságot kommunikálunk-e önmagunkról.

A Harvard Law Record főszerkesztője, Rob Friedman véleménye szerint¹² ezekhez a szövegekhez nem kell akadémiai képzettség, és az ihletett esszék olvastán mégis elégedetten nyugtázzuk majd, hogy nem érezzük vétkesnek magunkat amiatt, hogy a mély gondolatokat populáris tartalmak hívták elő, s még jól is érezzük magunkat közben.

Csavar a történetben, hogy itt még javában bonyolódik. Hiányolván néhány igen-

csak alapnak számító tételt, a Google keresőjében folytatott kutakodás nyomán kisült, hogy kedvenc Gregory House-omról is van *andphilosophy* kötet. De megálljunk, ez egy másik sorozat! Kiderült, hogy Irwin 2006-ban a Blackwell&Wiley Kiadó főszerkesztőjeként kapott állást, így az Open Courtnál elkezdett munkáját máig George Reisch viszi tovább, azonban Irwin sem hagyta annyiban – az ikersorozat még abban az évben megjelent a Blackwellnél is a *South Park and Philosophy*val, *Pop Cult and Philosophy* néven.¹³ Jelenleg a huszonötödik köteténél tart és többek között House and Philosophy-t, Batmant, Terminátort, 24-et, Family Guyt és hasonlókát jelentettek meg. Honlapjuk a pedagógiai célokat sem mellőzi, oktatóknak Classroom menüpont alatt néhány ötletet és tanácsot fogalmaznak meg. Ilyen célokra ajánlunk Irwin és Johnson közös összegző munkáját *Introducing Philosophy through Pop Culture* címmel,¹⁴ illetve Irwin blogját,¹⁵ ötletadók lehetnek a *captatio benevolentiae*-hez. Fanatikuskoknak javaslom azokat a tematikákat, amelyek mindkét kiadóháznál megjelentek: South Park, Harry Potter és Inception rajongók előnyben. A további olvasmányok listáján pedig külön finomság, hogy megjelentek *and History* és *and Psychology*¹⁶ számok is, egyelőre a Twilight, Harry Potter és Gregory House ihlette kötetekben.

Bővülőben a nyári olvasmányok listája. Carrie Bradshawt továbbra is hiányolom.

■ JEGYZETEK

1. Utalás a sorozat első kötetének alcímére: Ed. William Irwin: *Seinfeld and Philosophy. A Book about Everything and Nothing*. Open Court, Chicago, Illinois, 1999. (Popular Culture and Philosophy 1.)
2. Series Ed. George Reisch: *Popular Culture and Philosophy*. Open Court, Chicago, Illinois, 2000.
3. George Reisch: *A Message from the Series Editor*. <http://www.opencourtbooks.com/categories/pcp.htm>, [2012-06-02].
4. Coeli Carr: *The Meaning of MadMen. Philosophers Take on TV*. Time Entertainment, 2010. 08. 08. <http://www.time.com/time/arts/article/0,8599,2009261,00.html> [2012-06-02].
5. Liam Cooper: *Interview: Philosophy and Pop Culture*. Philosophy Compass, 2011. 07. 26. <http://philosophy-compass.com/?s=william+irwin> [2012-06-02].
6. Kálmán Ungvári Kinga: A filozófiatanítás lehetőségei és korlátai. Útmutatásféle a középiskolai filozófiaoktatáshoz. *Korunk. 2005. Február; Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár*.
7. Coeli: i. m.
8. <http://www.opencourtbooks.com/categories/pcp.htm> [2012-06-02].
9. Ed. William Irwin: *The Matrix and Philosophy: Welcome to the Desert of the Real*. Open Court, Chicago, Illinois, 2002. (PCP, 3.)
10. Eds. Randall E. Auxier – Phil Seng: *The Wizard of Oz and Philosophy: Wicked Wisdom of the West*. Open Court, Chicago, Illinois, 2008. (PCP, 37.)
11. George Reisch: *A Message from the Series Editor*. <http://www.opencourtbooks.com/categories/pcp.htm> [2012-06-02].
12. „You will not need academic credit to feel satisfied after reading these insightful essays, which are so intense that you're not left feeling guilty for thinking deeply about popular culture and having fun doing it.” Rob Friedman In: Eds Michael Baur – Steven Baur: *The Beatles and Philosophy*. Open Court, Chicago, Illinois, 2006. Back cover. (PCP, 25.)
13. <http://andphilosophy.com/the-series/> [2012-06-02].
14. William Irwin – David Kyle Johnson: *Introducing Philosophy through Pop Culture. From Socrates to South Park, Hume and House*. Wiley-Blackwell, 2010.
15. www.pop-philosophy.org [2012-06-02].
16. Ted Cascio – Leonard L. Martin: *House and Psychology. Humanity is Overrated*. Wiley-Blackwell, 2011., Nancy Reagin: *Harry Potter and History.*, Wiley-Blackwell, 2011., Nancy Reagin: *Twilight and History*. Wiley-Blackwell, 2011.

„ELÖVETT” REGÉNYEK

Szemlér Ferenc: *A mirigy esztendeje*

■ A polcokon sorakozó könyvek közül talán a történelmi regények porosodnak leginkább. Ezt a műfajt a számítógép képernyői hiába is kínálnák, de még a szépen kötött, igényesen nyomtatott példányok is többnyire csak rostokolnak a rájuk fordítandó idő és kitartás hiányában. A több kötetre rúgók egyenesen riasztják a „pörgésre” hangolt fiatalokat, de az egyéb korosztályúakról is – ki merne biztos-örvendeteset állítani?! Ugyanakkor a divatos, nemzetközileg felkapott – gyakran kommersz – termékekre irányuló figyelem árnyékba borítja a nemzeti színekben kevesebb publicitásnak örvendő, de értékükből mit sem veszítő könyveket.

A Kriterion Könyvkiadó egy olyan történelmi regényről fújta le a port, amelyet a Romániai Magyar Irodalmi Lexikonban is hiába keresünk szerzőjének címszavánál. Kimaradásának oka talán sok mindenben kereshető, de a legfontosabban, a regény minőségében – nézetünk szerint – aligha.

Kezdjük talán azzal: a regény címe félreértésre adhat okot, ugyanis a *mirigy* szó (mai anatómiai jelentése helyett) itt a *pestis* 18. századi erdélyi megfelelője.

A könyv első oldalán régies nyelvezetű levéllel találkozunk, és hűledezhetünk: ha ez így folytatódik, vajmi keveset értünk meg az egészből. Ám a második fejezet megnyugtatja a minden-értésre irányuló vágyunkat. Megismerkedünk benne a regény főszereplőjével, az idős, magányos Szüle István ágostai hitvallású lelkésszel. Egy udvarhelyi cserzővarga félárva fia, 1714-ben született, Pozsonyban végezte az evangélikus főiskolát, és huszonhárom esztendei brassói, majd hat esztendei hosszúfalusi szolgálat után már nyolcadik éve a székelypalánkai omladozó templom és kevés híve szolgálatában tengeti nosztalgiazó, elvágódó napjait az Úrnak 1772-dik esztendejében.

A regény lapjai az ő életét bontják ki „fától fáig”. A részletesen és érzékletesen megosztott élettörténetet az írói leírásokból, Szüle István hét fejezetre rúgó lírai leveléből és az epikus cselekményekből ismerjük meg.

Alakja azért szimpatikus, mert igazán emberi. Személyét az élet nehézségei és az ezekre rezonáló belső aggodalmak, kételyek

és küzdelmek teszik hitelessé. Brassói papként döbben rá, hogy nem az Urísten és az ember között szeretne pap lenni, hanem ember és ember között. „Eredendő árvaságát akarta volna feloldani azzal, hogy valami nagy családot terem, amelyben mindenki testvér és őt is fiúként fogadná be?... Lehet.” Azt vette észre, hogy nyájának nem igazi pásztora, vagyis „nem tudja nekik szívvel-lélekkel nyújtani azt a bódulatot, amelyet lelki kezdetlegességükben öntudatlanul, de annál makacsabban igényeltek tőle”. A dög-halál fenyegetésének és első jeleinek idején, a brassói Bolonya és Bolgárszeg lelkészeként pedig „szíve szorult, ha arra gondolt, mennyire nem tud megfelelni hivatásának. Az életre szeretne volna oktatni mindezeket az embereket körülötte. S milyen kevéssé tanította meg rá!... S vajon halmi meg tudja-e tanítani?”

Emlékeiben három nőt idéz meg. Az első a kissé tenyeres-talpas, szelíd, szőke Zsófi, akinek a Pozsony melletti erdőben „egész teste lángolt, vonaglott, reszketett. Szóval sem tiltakozott, amikor keze végigsiklott a combján, a csípőjén, két duzzadó mellén. [...] Ha akkor egy józan hang meg nem szólt a férfi elméje mélyén, minden bizonynal neki is adta volna magát.”

A második nő hozta számára a testi-lelki beteljesülést. Ilonkával papi szolgálata közben ismerkedett meg, a bolgárszegi román evangélikus hívek ugyanis Ilonka apjának házában gyűltek össze imádkozni - nem lévén pap, aki nyelvükön és vallásukon szóljon. Szüle István hosszú textusokat magolt be, csak hogy Ilonka olajzöld szemét nézhesse. A szerelem kölcsönös, de a magyar hívek, sőt István egyetlen igaz barátja, Sebastianus, a brassói orvos is ellenzik e kibomló szerelmet, majd a házasság gondolatát, hiszen: „Se szász, se magyar, meg csak nemes sem, mit akarsz azzal a hostádti vargaleányzóval?” Az egyetlen mód a jobbágyi sorból való szabadulásra Bethlen Gábor fejedelem óta ugyanis az volt, hogy az alacsony sorból származó papok is nemesi rangot nyertek. Az ekképpen nemesi rangot kapott Szüle Istvánt megszólalták hívei, míg nem a feleségül vett Ilonka alázatos, szolgálatkész, barátságos, vidám természetével és

viselkedésével minden előítéletet visszabontott. A mindennapi félelmek és gondok közt kapcsolatuk maga a nyugalom és a boldogság: „A felesége kemény húsának, finom bőrének érintése meglepő békességgel töltötte el. Ernyedt zsongulás bizsergette egész valóját. Mintha a felesége karjának kulcsolása vagy combjának futó érintése a végtelen biztonság eddig is lelkében lappangó, de csak ritkán tudatosult áramlása keltette volna mindegyre életre. [...] Ez az érzés nemcsak a szerelem pillanatainak felfokozott izzásában vetett véget a külső világ fenyegető izgalmainak, de akkor is, ha csak egymás mellé simulva, csöndesen beszélgettek, vagy ami még csodásabb volt: élvezték egymás néma létezésének világnyugtató örömet.” Istvánka gyermekük megszületése után „egyszerre azon vette észre magát, hogy ő tulajdonképpen boldog”, és hogy „az életet más szemmel nézi, mint azelőtt, az emberekben fölfedezi a jóindulatot, sőt már-már a szeretetet. Háza tája pedig olyan ott-honná változik, amilyent csak gyermeki álmaiban képzelt valaha anyja közelében. Munkájában pedig egyszerre kedvtelte.”

Szüle István fő foglalatossága nem is annyira a papi szolgálat volt – és a hívek segítése írdeáki munkával –, hanem Martin Luther Kis Katekizmusának magyarra fordítása. A könyv megjelenése elismerést hozott Szüle Istvánnak, aki utána évekre szóló újabb feladatra kötelezte el magát: a pestis alatt írt prédikációinak nyomdakész megszerkesztésére.

A harmadik nő jóval Ilonka halála után toppan be életébe özvegy gróf Maksai Katalin képében. A zágoni úrnő elvárja, hogy „a pap ne legyen paraszt vagy jobbágy”, láto-gassa az urakat, és a jobbágyaival segítse őket. A fölényes és kihívó viselkedésű nő ott marad éjszakára, jelenléte bódító, de egyben megalázó is, hisz minden mondata parancs. A papnak szánt bókja is döbbenetes: „Még a bőrének szaga sem bántja az orromat.” Ígéri, tavasszal visszajön, és nyárára már a „lutherána konfessziót” is felveszi. „Asszonya lennék szívesen. Kegyelmed pedig nemes magyar udvarházak papja, nem pedig brassai szász uramék kapcája és bűdös parasztkok szószólója.” De az özvegy többet nem jelentkezett, s titkos kalandjáról hirtelen mindenki tudni látszott közelben és távolban. Hosszú-hosszú idő telt el, amíg a nevét ismét kiejtették előtte, de ő nem bánta, mert a grófnő „azon az éjszakán olyan meleg odaadással ajándékozta meg, amelyet elfeledni sohasem lehet”.

Szüle István életét két „barát” kíséri nyomon: a nemesi származású, szabad kar-tézianus szellemben nevelkedő Sebastianus

Bausner orvostanhallgatót már említettük. Ő lett később Brassó második fizikusa, akire a falon kívüliek, a magyarok, cigányok, románok gondja tartozott. A mirigyet kutató tudós, Sebastianus igaz barát, kezdettől fogva önzetlenül támogatja, félretéve származás adta fölényét.

Ellenlábasa Ládai László, az egykori pozsonyi iskolatárs, későbbi paptársa, aki minden állásából és életteréből kitúrta, álnoksággal, galádsággal érvényesítette irigy és nagyravágyó akarátát. Szüle az ő árulásai miatt került összetűzésbe az egyházi hatalommal, és Ládai miatt kényszerült Brassóból Hosszúfaluba, majd Székelypalánkára szolgálni. Pontosan nem tudni, mi gonosz áskálódásának oka, egy biztos: embertelen cselekedetei kilendítik Szüle István életét, és mindig új helyzetek, kihívások elé állítják. Hosszúfaluban is lassan fogadták be a hívek az új papot, aki meglepetésükre nem uraskodó, nem fölényes, hiszen szánkózni megy a gyerekekkel, pedig „emberemlékezet óta senki sem látott még papot szánkózni gyermekekkel!...” Lelkészünk emberi nagyságát jelzi, hogy noha tudja, ki rosszakarója, egy szóval sem támadja, sőt befogadja a pestis elől menekülő Ládainét a gyerekekkel, és az ítéletidő ellenére átviszi őket a vesztegár őrsegén.

Az olvasó előtt az élettörténet mellett kitárul a 18. századi Erdély zűrzavaros világa. Ekkor még a zsellérek heti három nap robot járt egész háza népével, a jobbágyra pedig négy. Továbbá dézsmát és tizedet kellett adni. A Diploma Leopoldinum 1691-ben minden hatalmat a gyulafehérvári katolikus püspök meg a „pápista” főurak kezébe adott, akik minden lehetőséget kihasználtak, hogy termést biztosító birtokokat, nyomtatóműhelyeket, malmokat, végső soron templomokat szerezzenek, mert ott kellett áttéríteni, egyben „megnyerni, engedelmességre, alázatra, munkára, adakozásra szoktatni a népet”. Az ágostai hiten lévőek kis közösséget alkottak, és megmaradásuk végett összeszövetkeztek a szászöldi lutheránus közösséggel. Az ágostai (augzburgi) hitvallás így a mai napig az evangélikus egyház egyik legfontosabb hitvallási irata, a reformáció jelentős dokumentuma, a legfontosabb lutheri hittételek összefoglalása. Sebastianusnak írott levelében Szüle okkal aggódik, hogy az általa papírra vetett Cocceius és Descartes neve miatt a jezsuiták eretnokséggel vádolhatják meg, továbbá e nevek olvastán a gubernium is országháborításra gyanakszik, s mindketten bajba kerülhetnek. „Mégis sajnálta, nem is az alapanyagot, hanem a kimondatlanul maradó gondolatokat.” Mert Szüle olyan természet, hogy „neki se püspök, se helytartó

ne beszéljen! Egy szavukat sem hiszi. Csak azt hiszi el, helyesebben csak azt tudja, aminek igazságát saját gondolkodása döntötte el. Nem kellemetes dolog ez az örök kétely, sőt egyenesen nyugtalanító és fárasztó. Mégis üde és erősítő, mint a havasi levegő. És persze éppen olyan hűvös.”

A mindennapi szorongásban ott rezeg a török újbóli betörésének félelme, a családokat bomlasztó, távoli csataterekre szólító – külső parancsra történő – háborúk kísértése. E rémálom 1764-ben be is következik – a madéfalvi scilicidium formájában.

A pestis 1755-ben a Hostádtban, Bolgárszegen és a Brassó-közi magyar falvakban ütötte fel a fejét, de hírét elnyomták, és hírszételőjét, Sebastianust a Medicum Consilium és a Sanitatis Commissio hörtönbe vetette. Az a nézet járta, hogy „a mirigy Isten csapása, és óvakodni tőle még csak lehet, de okát kutatni valódi sacrilegium”. Mítán egyértelműen kopogtatott a pusztító vész, a város vezetői a kapukat bezárták, és a falakon kívüli részek kiürítését, majd felégetését tervezték. Ebben a létbizonytalanságban küzd a falakon kívüli emberekért Sebastianus, és őket próbálja – sokszor csak haláluk óráján – szolgálni lelkészünk. 1756 hűsvétján a Bolgárszegen és a csángó falvakban dúló pestisben odaveszett Ilonka családja és a gyülekezet meghátározó része. A dőghalál nem járt egyedül: az élők a végletekig elszegényedtek, az éhhalál fenyegette őket, és gyakran földönfutóvá lett emberek törtek be gazda nélküli telkekre, védelem nélkül maradt otthonokba. 1757-ben, amikor már csak elvétve, de annál ijesztőbben szemelte ki magának áldozatait a pestis, maga Szüle István is megbetegedett. A betegség viszont megkegyelmezett neki, és helyette később Ilonkát vitte el az örök nyugalom földjére.

A történelmi síkot helytörténeti érdekességek, leírások színesítik. A szerző ott-hon van az ábrázolt világban, és gazdagon jellemzi nemcsak Brassó kiemelkedőbb pontjait, de az egész Barcaság is kitarul előttünk. A különböző nációk változatos világa, illetve a függőleges társadalmi tagoltság megbélyegző rendszere is megmutatkozik előttünk. Mindez ízes, archaizmusokban is gazdag nyelvezettel.

Ugyanakkor tudomást szerezhetünk arról is, melyek voltak a nevezetesebb korabeli – magyar vagy külföldi – olvasmányok. Néhány ismert nemes és híres tudós is feltűnik a regény lapjain. Megelevenedik a kálvinista tudósnak, Bod Péternek, a bethleni gróf Bethlen Kata udvari papjának, később Magyarigen lelkipásztorának alakja. De hallunk a polihisztor Johannes Honterusról és Mathias Fronius iskolamesterről is, aki megírta a százok törvényeit és kiváltásait tartalmazó *Statuta Saxorumot*, továbbá olvashatunk a nagyenyedi kollégium jeles tanáriról: Ajtai Abod Mihályról, Hermányi Dienes Józsefről és Vásárhelyi Tőke Istvánról, aki más országokból sok „instrumentummal” tért haza, hogy itthon a „phisica” tudományát terjeszthesse.

A könyv gazdagsága – a szemlélő minden próbálkozása ellenére – a teljes regény elolvasásának élményével tapasztalható meg igazán. Ha a könyv végére jutunk, talán minket is elfog egyfajta ünnepélyesség. Így búcsúznak hősünktől, akit élete végén a székelypalánkai erdőben ugyancsak váratlan ünnepélyesség fogott el. „Olyan, aminőt soha templomban vagy szószéken, de még az íróasztal előtt sem érzett, csak kűnt a fák közt, a szabad ég alatt, a rengetegben. Csak amilyen-nel az Ilonka oldalán járt valaha régen, amikor legelőször lett az övé!”

Kocsis Tünde

Markovits Rodion: *Aranyvonat*

■ Hogyha az első világháborús történelem magyar irodalmi megjelenítése után kutat valaki, és nem a korszakkal foglalkozó szakembernél tudakozódik (hogy tudniillik mit is lehetne olvasni erről), hanem olyan személynél, aki csak a középiskolában tanult irodalmat, valószínűleg nem kap kielégítő választ. Néhány évvel ezelőtt az érettségire készülőknek még kötelező volt ismerniük Kuncz Aladár *Fekete kolostorát*. Talán nem túlzás azt mondani, hogy a huszadik század húszas éveinek fordulóján e témában megjelent alkotások közül ma-

gyar viszonylatban az övé a legismertebb. Pedig nem ő volt az első magyar író, aki az első világháborús traumatikus eseményét, illetve annak velejáróját, a hadifogságot feldolgozta. A *Fekete kolostor* 1931-ben jelent meg, ekkor Markovits Rodion első regénye, a *Szibériai garnizon* már negyedik éve sokkal értékes olvasmányélménye volt, és folytatása, az *Aranyvonat* is két éve napvilágot látott. Kuncz ópusza mégis szerves részévé vált az irodalmi kánonnak, és kétségtelen: manapság olvasottabb is, mint Markovits művei.

Az avasi, zsidó származású szerzőt többnyire egykötetesként ismerik: ha Markovits, akkor Garnizon. Megjelenések a *Szibériai garnizon* nagy sikert aratott. Fenyő Miksa¹ és Halász Gyula² a *Nyugat* hasábjain méltatták, magával ragadó, kiváló alkotásnak és a félelmetes égháborúra való szelíd emlékeztetőnek tartották. A két évvel későbbi folytatás, az *Aranyvonat* fogadtatása már nem volt ennyire pozitív – sőt. A *Korunkban* megjelent értékelésében Becski Andor csalódottságának ad hangot: fejlődést várt volna a *Garnizon*hoz képest, de éppen az ellenkezőjét véli felfedezni.³ Molter Károly a *Helikon* hasábjain számolt be az *Aranyvonat* megjelenéséről, szintén eléggé elmarasztaló véleménynek adva hangot.⁴ Nem mintha a regénynek ne lettek volna pozitív méltatói is. Németh Andor *A Töll*, Fehér Gábor pedig a *Protestáns Szemle* számára írt recenziójában teszi mérelegre a művet, mindketten a *Szibériai garnizontól* való függetlenségét, önállóságát igyekeznek hangsúlyozni.

Markovits később is írt önéletrajzi ihletettségu művet – a *Sánta falu* 1933-ban jelent meg, a *Reb Áncsli és más havasi zsidókról szóló széphistóriák* pedig 1939-ben.

Az *Aranyvonat* az oroszországi polgárháborúba „utaztatja” az olvasót, főképp ennek viharos eseményeibe nyújt betekintést. A krasznajarjcskai hadifogolytábor lassan kialakuló, önmagát ellátó és fenntartó mikrovilágát mutatja be, amely újrarajzolja az erővonalakat, felülírja a katonai etikettet is közlegény és tiszt között. Mégsem a tábori élet ilyen átstrukturálódása az, ami igazán érdekes, hanem a hazatérés felvillanó lehetősége, amely felkavarja az állóvízhez hasonló állapotot a barakkok szívében. Tulajdonképpen az élet mozgatója, a remény fenntartója a hazatérés kilátása; a lehetőség lelkesítő ereje lódítja egyre tovább az eseményeket. Mellette eltörpülnek, szinte jelentéktelenné válnak a környezet és a világ valós eseményei. Az érzelmeket ez a remény mozgósítja, ez válik az egyéni és a kollektív döntések szervező elvévé – mindaz, ami nem kötődik a hazaúthoz, egyfajta monotoníába, rezignáltságba süllyed. A főszereplő, Jakob Joszypovics zászlós élete mindig úgy alakult, hogy miután természeténél fogva inkább óvatossá, kerülő a határozott kiállást, mindig időben tudott az épp aktuális politikai nézettel azonosulni. Hogyha a hazatérés a fő cél, háttérbe szorul minden ideológia és erkölcsi megfontolás. Amikor az aranyvonaton ülve azt látják, hogy az egyik falu ég, lakói pedig a sínek mellé térdepelve könyörögnek segítségért, *nem* állítják meg a vonatot – nehogy „történjék valami”, és ne tudjanak eljutni Moszkváig, ahonnan már közelebb van Európa, közelebb az otthon.

A regényben megjelenő, mobilis és esetleges vörös vagy fehér ideológiai csoporthoz való pártolást, illetve az ezek mentén alakuló (érdek?)ellentéteket nem érdemes mélyen gyökerező elköteleződésésként tekinteni. Nem az ideológia az, ami elsősorban számít, sokkal inkább az a fontos, hogy tudják, kire kell lőni. A pontos elvi és gyakorlati helyzetekről gyakran nincs is tudomásuk. Pók Gedeon egykori főmérnök, tartalékos tiszt – a főhőssel való találkozások már partizánvezér – fogalmazza ezt meg legtisztábban: „Hát úgy gondolom, ha egyszer otthon is harcban állnak a mieink a csehekkel, akkor én is csak elharcolgatok ellenük...” Az ideológiai mindegy-állapotot húzza markánsan alá a főhős sorsának alakulása is – nem maga irányítja sorsát, hanem hagyja, hadd történjen vele a dolgok; ha vörösnek hiszik, nem tiltakozik, ha partizánnak nézik, nem mond ellent. Még az Amur partján, a krasznajarjcskai táborban találkozik egy, a legénységhez tartozó otthoni ismerősével. A szemtanúk számára úgy tűnik, kettejük kapcsolatfelvétele az új, vörös eszmékkel való azonosulás jele, ezért bátorítják a zászlóst a további kapcsolatápolásra. Azért teszik, hogy a vörösök szándékairól, terveiről érdeklődve kiderüljön, vajon feltartóztatnák-e a fogolyvonalat. Innen már csupán egy gondolatnyi távolságra van a forradalmár tiszt legendájának kialakulása, amely – legalábbis regényünk közlése alapján – teljesen megalapozatlan. Nem sokkal ezután a krasznajarszki táborban épp amiatt kerül veszélybe az élete, mert forradalmár híre halált hozna rá. Menekülnie kell. Egy távolabbi faluba kerül, a „szibirjások” közé, akiknek többbedmagával rabszolgájává lesz. Fogva tartóik nem bánnak kegyetlenül velük, világossá teszik azonban: ha nem dolgoznak eleget, vagy a fehéreknek, vagy a vörösöknek adják át őket. Mivel mindkét helyen megtorlás várna rájuk, sokáig kitaranak a faluban. Végül azonban néhányan úgy döntenek, hogy feladják magukat egy partizánalakulatnak. A partizánvezér, a már említett Pók Gedeon visszaküldi a zászlóst fogságának egykori helyszínére – információkat gyűjteni. Mihelyt ott meglátják a visszatérő „legendát”, a frissen átvett városi parancsnokságon vezetői tisztségbe emelik – egykori forradalmár érdemei elismeréseként. Nem sokkal később tábori törvényszék elé citálják, mondván: elégtelen a benne pisllakoló harci kedv és elszántság. A kivégzéstől úgy menekül meg, hogy katonának jelentkezik a frissen szerveződő „internacionalista” hadseregbe. Itt kapják azt a feladatot, hogy kísérik el a cári Oroszország aranytartalékait szállító vonatot Moszkváig. A hazatérés reménye ismét felerősödik, meg-

lódul a katonák fantáziája, terveket szövögetnek, ugyanis a Krasznnojarszktól nyugatra fekvő Moszkva mindannyiukban felkelti az otthon vízióját. A terv azonban még nem valósulhat meg: a Volga áradása kimosta a tölteket, Kazanyban kell szállást kérniük. Innen a Kaukázusba kerülnek, ahol a környékbeli hadifoglyokat gyűjtik össze és küldik haza. A magyar tiszteket azonban nem szívesen engedik távozni a szovjet elvtársak – azt tartják róluk, hogy mivel semmijük sincs Oroszországban, nem vezeti őket semmilyen önző szándék, csupán az eszméért harcolnak. Ez látszólag igaz is, pedig nekik, miközben többé-kevésbé az adott településbe testesülten élnek a helybéli lakosok életét, egyetlen, kiemelkedően fontos céljuk továbbra is a hazajutás.

Markovits nem feledkezik meg a „gazdapest”, az éppen aktuális humánkörnyezet bemutatásáról sem, olykor szinte anekdotaszzerűen fel-felillant érdekes történeteket. Ilyenek például az amuri táborba abszurd módon keveredett rabbi esete vagy Sztavropol polgármesterének sajátos nézetei a vörös ideológia alkalmazásáról (államhatalmi „szentesztek”, népikultusz-vizsgálatok), vagy a teameghívás epizódja, Jakob Joszipovics és bajtársai látogatása az egykor előkelő családnál, de akár a bizarr társadalmi érzéketlenség történetei is (az ország egyik részén hitetlenkednek azon a híren, hogy szegénység és éhezés van máshol).

Az *Aranyvonat*ot Kuncz Aladár *Fekete kolostor*ával összevetve érdemes konklúzió-szerűen szólnunk a stílusok, illetve hangsúly-tulajdonítások különbségeiről. Legin-

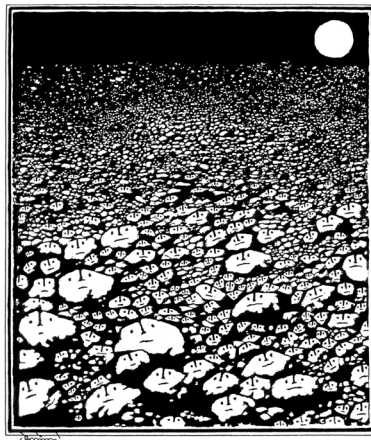
kább szembetűnő talán a két főhős világlátása közötti eltérés. Míg Kuncz művelt főszeplője mindent fölfedez, tudományos érdeklődéssel készíti lélekrajzokat, tájleírásokat, az *Aranyvonat* zászlósa közönséges átlagember, átlagos kvalitásokkal. Nyilván a szerzők eltérő tapasztalatai és egyéniségük is tükröződik a két főhős és a köréjük szövődő történet megformálásában. Ez azonban még nem magyarázza kellőképpen, hogy az egyik mű (és a szerző!) miért válhatott közismertté, míg a másiktól vajmi keveset tud az utókor.

A harmincas években az *Aranyvonat* sikertelenségét azzal magyarázták, hogy akkoriban nagyon fellendült a háborús regényirodalom, s bár a téma iránti érdeklődés nem lankadt, „a piac telítődött”. Most még lehet(ne) korrigálni azt a tévedést, amely egy gyöngéd csuklómozdulattal mellékvágányra állította az 1350 métermáza aranyat hordozó vonatot. Közül kilencven éve tért vissza Markovits szibériai fogságából, és 83 éve jelent meg az *Aranyvonat* első kiadása. A kolozsvári Kriterion Könyvkiadó 2011-ben a felejtés jótékony homályából elővette és leporolta ezt a történelmi regényt, hogy akik számára már mindez csupán évszámok, idegen csengésű nevek kusza halmaza, és akik csak Kuncz Aladár francia várpincéinek olykor artistikusan megformázott fogolytartó körülményeit ismerik, szerteheszenek azokra az „ismeretekre” is, amelyek a sokkal többeket érintő orosz hadifogságot mutatják be olvasmányos, elbeszélő stílusban, olykor naturalisztikusan, másszor fanyar humorral.

Dénes Gabriella

■ JEGYZETEK

1. Fenyő Miksa: *Szibériai garnizon. Markovits Rodion riportregénye.* Nyugat, 1928. 19.
2. Halász Gyula: *Szibériai garnizon. Markovits Rodion regényének új kiadása – Genius.* Nyugat, 1929. 3.
3. Becski Andor: *Markovits Rodion arany vonata.* Korunk, 1930. június
4. Molter Károly: *Markovits Rodion: Aranyvonat.* Erdélyi Helikon, 1930. január 1.

EGY KÉSŐ KÖZÉPKORI CSÁSZÁRI ÖNÉLETRAJZ

IV. Károly császár önéletrajza.

Karoli IV. Imperatoris Romanorum vita ab eo ipso conscripta. Fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Nagy Balázs

■ Az ELTE-n és CEU-n egyaránt tanító, magyarul, angolul és németül publikáló Nagy Balázs kutatási területe a középkori nyugat- és közép-európai források, illetve gazdaság- és várostörténet. Így a most megjelenő munkája tökéletesen illeszkedik szakmai érdeklődésének első vonulatához. A főként tankönyvek, egyetemi jegyzetek és szakkönyvek kiadásával foglalkozó ELTE Eötvös Kiadó ezúttal merészebb vállalkozásba kezdett, amikor kétnyelvű forráskiadásra vállalkozott. Ennek eredményeként egy igényes kivitelezésű, a borítón IV. Károlynak a prágai Szent Vitusszékesegyházban található szobrát ábrázoló, kemény kötésű, kétnyelvű, latin–magyar forráskiadvány látott napvilágot.

Károly emlékét a cseh történelemben nemcsak szobra őrzi, bár kétségkívül a Prágát és környékét felkereső és kulturális turizmusra vágyó látogatók sok emlékébe „belebotlik”, legyen szó akár a Károly-hídról vagy Közép-Európa első egyeteméről, melyet szintén Károly alapított 1348-ban. Mások tudni vélik, hogy ő az az uralkodó, akinek nevéhez a Német-római Birodalom végleges alkotmánya, az 1356. évi (német) *Aranybulla* fűződik. Sokan külpolitikai téren elért sikereit emelik ki, melyek miatt méltón érdemelte ki a késő középkor legjelentősebb császára elismerést. Uralkodásának bármelyik vetületét is emelnénk ki, a legkevésbé valószínű, hogy IV. Károly császár nevének hallatán a középkori irodalom és történetírás határát súroló irodalmi munkássága jutna eszünkbe. Pedig korának legnagyobb formátumú uralkodói egyénisége szokatlanul elegáns és kora divatjától teljesen elütő olvasmánnyal gazdagította a középkori történeti irodalmat.

IV. Luxemburgi Károly önéletrajza a középkori európai irodalom egyedülálló műve, amelyet teljes egészében most olvashatunk először magyar nyelven. Az önéletrajz

tükrözi a császár életét születésétől egészen német királlyá választásáig. A mű magyar szempontból is jelentős, mivel beszámol magyarországi utazásairól és az Anjoukhoz fűződő családi kapcsolatairól.

Az önéletrajz hűsz eltérő tematikájú fejezetből tevődik össze. Az első két fejezetet a királytűkrök csoportjába sorolhatjuk. Ezekben a részekben Károly az őt követő utódaihoz szól, és felsorolja azokat az elveket, amelyeket egy keresztény uralkodónak követnie kell. Ezeket az érveket legtöbbször bibliai, evangéliumi idézetekkel kapcsolja össze. A harmadik fejezettel indulnak a valódi önéletrajzzal kezdődő részek, amelyekben Károly származásáról, gyermekéveiről és ifjúkorának eseményeiről ír részletesebben. A hetedik fejezetben élete egyik nagy változásáról számol be a későbbi nagy uralkodó. Visszatér szülőhazájába, és megkapja a morva örgrófi címet. Ennek a méltóságnak és címnek a megszerzése indítja el későbbi királyi és császári pályafutását. Az ezt követő fejezetben beszámol Magyarországon tett látogatásáról, így az önéletrajz e része különös jelentőséggel bír az Anjou-kor iránt érdeklődő magyar olvasó számára. A tizedik rész végén váratlanul megszakad az önéletrajz az 1338-ban történt események leírásával. Az ezt követő három szakasz egy teljesen elkülönülő egységet képvisel a műben, mivel a szerző bibliai elmélkedéseket végez, melyeket a Máté evangéliumából származó idézetek köré épít fel.

A tizennegyedik fejezettel Károly ismét felveszi a korábban elejtett események fonálát, és az 1338–1340 között bekövetkezett történéseket, utazásokat mutatja be. Ezt követően újabb, de egy másfajta törés jellemzi az életrajzot, ugyanis innen Károly egyes szám első személyben ír önmagáról, ahhoz, hogy az utolsó hat részben külső szemlélként folytassa az elbeszélést, egyes szám

harmadik személyben. Érthető módon feltevődik a kérdés: vajon tényleg Károly írta ezeket a részeket? Ha válaszuk igen lenne, akkor magyarázatként szolgálhat az a feltevés, hogy Károly az utolsó fejezeteket nem a korábbi részekkel egy időben írta.

Hasonló problémát vet fel a mű datálása is, mely máig nyitott kérdés a szakemberek körében. E helyzetet az önéletrajz szövegében rejlő kevés kronológiai fogódzó okozza. Bizonyos utalások révén úgy vélik, hogy a középkori európai történetírás e különleges színfoltját képviselő mű az 1350-es és 1370-es évek között keletkezhetett. Minden megválaszolatlan kérdés ellenére IV. Károly ön-

életrajza a 14. század első felének különleges, élethű forrása marad, mely foglalkoztatja a kor és a történetírás iránt érdeklődőket egyaránt.

A könyv a középkori forrásfeltáró művek csoportjába illeszthető, kétnyelvűsége pedig egy szélesebb, a latin nyelvet nem ismerő olvasói réteg számára is megadja a lehetőséget, hogy betekintsnek IV. Károly császár mindennapjaiba. Így a császári önéletrajz szakemberek, egyetemi hallgatók és a középkor iránt érdeklődő olvasók számára egyaránt izgalmas élményt nyújthat.

Vincze-Pál Éva

„ÉDES SIR!” TÖRTÉNETEK A KAPCSOLATFELVÉTELTŐL A KOLOZSVÁRI TÁRSALKODÓ KLUBIG Kovács Sándor: *Angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században*

■ Olyan monografikus igénytel megírt olvasmányt ismertetek, amely a létrejöttét elősegítő kutatás hiánypótló jellege miatt nagy érdeklődésre tart számot. A kapcsolattörténetek kutatóinak forrásokat, tájékozási pontokat és újabb irányokat kínál a szerző oly módon, hogy közben élvezetes történeteket épít az egyes csomópontok köré, amelyek ekként megrajzolják az erdélyi és magyarországi angol–magyar érintkezések térképét és viszonyrendszerének alakulását.

A Szegeden megvédett doktori dolgozat szerkesztett kiadását olvashatjuk.

A magát késő pozitivistának tekintő szerző az angolszász–magyar érintkezések századnyi történetének elbeszélésére vállalkozik, ami nem könnyű feladat, ha felidéz-zük, hogy a kiválasztott időintervallum eseményekben és történelmi változásokban mennyire gazdag. Annak ellenére, hogy a jól érvelő bevezetés nyíltan rámutat a követett módszertani irányra, a leíró jellegű adatfel-tárára, mégsem bírálható a kötet ebből a szempontból, hiszen elsődlegesen egy doktori disszertációvá felépülő, többéves kutatótást rendszerez, egy nagyon szórta, széttartó korpuszból próbál történetet alakítani. A választott irány felel meg leginkább ennek a törekvésnek, és a könyvvé való szerkesztés ál-

tal a szakma által rég várt kiadványt tarthatunk a kezünkben, amely bizonyára újabb kutatások kiindulópontjával szolgál.

Az események történelmi elbeszélése a kapcsolattörténet követi nyomon annak 19. századi alakulását, a kölcsönösség kibontakozását és működtetését, évszámokban 1821-től 1905-ig. A korszakok tagolását részint a politikai események határozzák meg, lásd az 1848-as forradalmat és szabadságharcot vagy a kiegyezés utáni időszakot, amelyek a kötet témája felől is cezúrát jelentettek, részint olyan szövegek és alkotóik, akik ebben a folyamatban részt vállaltak. Kiemeltek néhányat közülük: az egykori unitárius püspökökön, Körmöczy Jánoson és Ferencz Józsefen kívül John Paget, Kossuth Lajos, Jókai Mór vagy a teológiai és angoltanár Kovács János.

A kötetet az *utazás* metaforájával lehetne leginkább jellemezni, és nemcsak azért, mert közvetlenül vagy közvetetten majdnem minden alfejezet címében szerepel ez a fogalom (*Böloni Farkas Sándor napnyugati utazása, Újabb adatok Jakab József angliai útjához, Edward Tagart erdélyi látogatása 1858-ban, Ferencz József és Buzogány Áron 1859. évi londoni látogatása, J. J. Tayler erdélyi látogatása, Fretwell Magyarországon és Erdély-*

ben), hanem azért is, mert amint az a történeti áttekintésből kiderül, a kapcsolat fenntartásának lényegi eleme volt a közlekedés. Érdekes látni, olvasva az egyes fejezeteket, hogy hogyan mutatják meg magukat az erdélyi és magyarországi unitáriusok külföldön vagy itthon; melyek azok a helyek, amelyeket megmutatnak az ide látogató angoloknak meg amerikaiaknak, és amelyek reprezentatívak számukra, pl. a tordai iskola, a Tordai-hasadék, Torockó, Aranyosgyéres; hogyan keresik a közös nyelvet az angol/magyar elsajátítása előtt, hogyan figyelnek a kapcsolatok működésére.

Az utazás mellett a hírek áramoltatása is kulcseleme volt a kapcsolattartásnak. A személyes üzenetek, majd levélváltások során, később kézirat-katalógusok elküldése, könyvek cseréje által jött létre az a mozgás, amely a kulturális érintkezések sajátja, és amely újabb folyamatok elindítója volt az akkori Magyarországon, de főként Kolozsváron.

Kovács Sándor érdeme, hogy a mozgást kétoldalúságában láttatja. Mindkét (három, ha az angol/amerikai vagy négy, ha az erdélyi/magyarországi megkülönböztetéssel is számolunk) fél álláspontját, érdekeit és szándékait igyekszik megvilágítani a kötetben, úgy, hogy tájékozódik az egykorú angol és amerikai forrásokban is. Kutatásai ebből a szempontból a kölcsönösség jegyében dolgozzák fel az oda-vissza mozgásokat. Bár magyar nyelven írja meg értekezését és ezt a kötetet a szerző, folyamatosan emlékeztet és benne tart az angol nyelvű idézetekkel abban a történetben, amelynek kulcsfigurái köré szervezi az eseményeket. A kötet nyelvi-tematikailag jelzett kettősségre. Számos apropót talál a szerző arra, hogy publikálhasson azokból a forrásokból, amelyeket sikerült feltárnia, vagy fordított logikát működtet, és forrásokat közöl, miközben elfeledett történeteket épít újra, és környezetet teremt számukra. Az unitárius egyház válik itt a kapcsolatok elsődleges kontextusává, és segít láttatni olyan kérdéseket, amelyek más perspektívából beláthatatlanok, például miért fordulhatott elő, hogy az egykori magyar királyi Ferenc József Tudományegyetemen, Kolozsváron az 1890-es évek utolsó felében a Kovács János tanárnál az angol nyelven előadott angol irodalomból abszolutóriumot nyerő hallgatók valamennyien unitárius felekezetűek voltak. Ebben a kötetben választ találunk: a tanárral közös felekezethez tartozás mellett az angol nyelv kollégiumi oktatása, tehát bizonyos alaptudás egyetem előtti elsajátítása tette lehetővé az imént említett tényt, és ahhoz is hozzájárult mindez, hogy az angol nyelvtonon kívül egyetemi hallgatótársaikhoz képest az unitáriusok

más, az angol kultúrával összefüggésben álló tantárgyat is választottak.

Az összehasonlító irodalommal foglalkozók számára a megszokott angol–magyar, magyar–román, német–magyar (és a sort folytathatjuk) kapcsolatok logikája felől rendkívülinek tűnhet a kötet, mert a címében szerepel valami, ami kontextusa, de egyben aktív alakítója a vizsgált kérdésnek, és ez nem más, mint az unitarizmus.

„Egy számarányában kisebbségben és némiképp a világtól elszigeteltségben létező egyház” – ahogy a szerző fogalmaz – a 19. században az angol–magyar kapcsolatok tekintetében meghatározó intézménye lehetett nemcsak saját közösségének, hanem, Kolozsvár és Budapest kulturális életének is.

A modern értelemben vett nemzeti kultúrák összehasonlításával foglalkozó tudomány eredményei közé tartozik tehát ez a kötet, és kihívást is jelent, mert fellazítja a bináris logikán alapuló vizsgálatokat. Nem az lesz itt fontos, hogy két nemzeti kultúra között milyen kapcsolatok alakulnak ki, hanem az derül ki a kötetből, hogy az erdélyi unitárius egyház felfedezése képezte az angliai magyar kultúra iránti érdeklődésének kiindulópontját, illetve az is, hogy az angliai és erdélyi egyházak közötti kapcsolatok hogyan lépik át ezeket az intézményközi viszonyokat és válnak kulturális érintkezésekké. Kovács Sándor tehát egy olyan típusú identitáshoz köti a ma nemzeti kultúrák közötti kapcsolatként látott történetet, amely felekezeti elköteleződésésként még a 19. század végén is erőteljesebben befolyásolta a közösségi hálózatok működését, mint a nemzetállamok létrejötte nyomán kialakuló azonosulási lehetőségek.

E kötet nyilvánvalóvá tette azt is, amiről 1878-ban Meltzl Hugó, az összehasonlító irodalomtudomány egyik kolozsvári kulcsfigurája már elmélkedett, amikor szerkesztőtársa, Brassai Sámuel tiszteletére az unitárius egyház polyglottizmusáról értekezik *Az unitárius egyház polyglottismusa mint irodalmi eszköz, tekintve Brassai Sámuel külföldi kitiintetése alkalmából* (Keresztény Magvető 1878/13. 192–196.) című írásában. Alkalmi szövegről lévén szó, ott munkál az elfogultság is Meltzl szövegében, viszont érdekes kérdést vet föl, jelesül azt, hogy az erdélyi unitarizmus „a legközmozpolitább culturfactor”, mivel fordítások, külföldi kapcsolatok kiépítése által szabadította ki a magyar nyelvet izoláltságából.

Az unitárius egyház angol kapcsolataiban Meltzl tájékozottságának köszönhetően felismeri azok felekezetiségen túlmutató eredményességét, hiszen éppen ennek révén kerül ő maga is kapcsolatba a Petőfi-for-

dító, Erdélyben utazó Browinggal. 1877-ben, amikor az angol fordító előadásokat is tart a kolozsvári English Conversation Clubban, alkalom adódik a személyes találkozásukra. Ezt például Browing személyes naplójában rögzíti. Az angol–magyar kapcsolatok felekezeti révén kerül Meltzlék lapja közelébe mind George Browing, mind a például Vörösmartyt is fordító E. D. Butler angliai könyvtáros, aki az Erdélyből érkező unitárius ösztöndíjasoktól tanul meg magyarul. Erre csodálkozik rá Meltzl Hugó, erre a kölcsönösségre, ami egy felekezeten belül a nyelvi korlátok áttörésére irányul, és oda-vissza képes működni. (A klub történetét a szerző a legrészletesebben igyekszik rekonstruálni a hiányos források és napilapok elrejtett utalásait összehogarászva, mivel nem sikerült semmi konkrétabb forrásanyagot találnia ebben a vonatkozásban. Az angliai, amerikai és magyarországi napilapok említése részint az újabb kutatásokat segíti, körvonalazva azt a sajtót, amely nyitott volt ezekre a kérdésekre, másfelől meggyőzi az olvasót arról a tetemes kutatómunkáról, amely megtalálva a napihírekben és az apróhirdetésben is az információt, hiteles történeteket hoz létre.)

Komparatistikai értékei mellett a kötet az unitárius egyház történetének egyik 19. századi fejezetét jelenti. Az egyháztörténettel foglalkozó Kovács Sándor ebben a munkájában merész lépést tesz, amikor saját szakterületétől távolodó terepre kirándul, és sikeresen *utazik* az irodalom, filozófia, történelem, tágabban a művelődéstörténet földjére. Körvonalazza azt a folyamatot, amely az angolok század eleji érdeklődése és az erdélyiek válasza nyomán elsősorban egyházdiplomáciai volt. Úgy mutatja be a 19. századi unitárius egyházpolitikát, hogy közben a budapesti és erdélyi magyar, valamint az angliai és amerikai kulturális, társadalmi viszonyokat is érzékelteti, hangsúlyozva a kapcsolatok egyháztársadalmi beágyazottságát. Két vonatkozását emelném ki ez utóbbinak, egyik a kötetben csak érintőlegesen szóba hozott nőoktatás, vagyis az angliai ösztöndíj által támogatott női „peregrynusok” kérdése, a másik a Dávid Ferenc Egylet, amely angol mintára szerveződött, és amely a kolozsvári angol társalgási klub-

bal együtt a szabadidő értelmes eltöltésének, a tudomány és szórakozás határán mozgó intézmények közösség-szervező erejének a bizonyítéka.

Az English Conversation Club története terjedelemben majdnem ugyanannyi lapot foglal el a kötetben, mint például 20-30 évnnyi kapcsolattörténeti időszak áttekintése. Kossuth Lajos amerikai útjának értelmezése, az angol nyelvű Jókai-recepció tárgyalása mellett e klub működésének kinyomozása is szemléletes abban az értelemben, hogy a kötet 168. oldala után 80 oldalnyi függelékben magyar, angol vagy éppen francia nyelvű szövegek közlésével erősít rá a forráskiadvány jelzőre. Méltán tekinthetjük annak a kötetet. A függelék előtt már a szövegtestben is olvashatunk először itt közölt leveleket, egyéb szövegeket, ha nem szorulnak a lábjegyzetbe. Itt jegyzem meg, hogy több lábjegyzetben vagy szövegtestben található forrást vagy forrásértékű listát, felsorolást a függelékbe lehetett volna illeszteni. Ennek ellenére jónak találtam ezt a szerkesztési megoldást, de a korpusz heterogenitása is ezt támasztja alá, hiszen az évszámok és nevek fogódzók, segítenek eligazodni a források és a körjük szőtt történetek között, amelyek közelebb viszik az olvasókhoz az angol–magyar kapcsolattörténetet. A feldolgozott és közölt források, de a lábjegyzetekben megbúvó utalások is újabb kérdéseket indíthatnak el az olvasókban. Felismertetik velünk, hogy könyvtáraink, levéltáraink kiapadhatatlanok ebben a tekintetben, hogy nem lesz elegendő végigolvasni ezt a kötetet, hanem érdemes elővenni például a *Keresztény Magvető* régebbi számaint, a peregrinációs adattárakat, Zsakó Erzsébet munkáját az unitárius nőszövetség történetéről.

A kötet román nyelvű rezüméje és angol kivonata jelzésértékű. Olyan olvasók is megtudhatják, miről szól, akik nem értenek magyarul, és (el)várják az angol nyelvre lefordított változatot, amely a kölcsönösség jegyében kínálna érdekes olvasmányt az Angliában, Amerikában vagy a világ más tájain élő, az unitárius felekezethez tartozó, sőt a szélesebb olvasóközönség számára is.

Berki Tímea

HORVÁTH ANDOR AJÁNlja

■ Malina Hedviget 2006-ban Nyitrán ismeretlen tettesek bántalmazták. Rengeteg ferdítéssel, félrevezetéssel, politikai beavatkozással tarkított ügye mindmáig lezáratlan. Vrabec Mária 2010-ben könyvet jelentetett meg róla. E-mail üzenetében (2012. április 25.) arról tájékoztattott: a szlovák kormány elismerte, hogy az eljárás során esetleg sérülhettek M. H. jogai. Ennek ellenére a főügyészség nem szüntette meg az ellene hamis tanúzás címen folyó vizsgálatot.

Josef Hasto orvos éveken át szakmai támogatásban részesítette Hedviget. Ő nyilatkozta: „Ki merem mondani, hogy Hedvig – attól függetlenül, mikor és hogyan döntenek róla a hatóságok – erkölcsi győzelmet aratott. Meg tudta őrizni önmagát, képes volt megvédeni az igazát, és ennek köszönhetően lassan a róla festett hamis kép is változik. Amikor láttam őt az otthonában a családjá körében, éreztem, hogy volt értelme annak, amit tettem. Jó érzés hogy orvosként segíthettem neki és a családjának feldolgozni a traumát, magánemberként pedig nyilvánosan is vállalni tudtam a meggyőződésemet.”

■ Albici, Mihail: *Dreptul-fenomen complex al vietii sociale*. Ed. Hamangiu, Buc., 2011.

■ Badó Attila (szerk.): *A bírói függetlenség, a tisztességes eljárás és a politika*. Összehasonlító Jogi tanulmányok. Gondolat Kiadó, Bp., 2011.

■ Craiovan, Ion: *Ipostazele justiției*. Ed. Hamangiu, Buc., 2012.

■ Cristie, Nils: *Büntetésipar*. Osiris Kiadó Bp., 2004.

■ Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila, *Emberi jogok*. Osiris Kiadó, Bp., 2008

■ Hart, Herbert L. A.: *A jog fogalma*. Osiris Kiadó, Bp., 1995.

■ H. Szilágyi István: *Jog-irodalom*. Tanulmányok a jog és irodalom köréből. Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar. Összehasonlító Jogi Intézet, Szeged, 2010.

■ Ionescu, Steluța: *Justiție și jurisprudență în statul de drept*. Ed. Universul Juridic, Buc., 2009.

■ Kondorosi Ferenc–Marosi Kitti–Visegrádi Antal: *A világ jogi kultúrái – a jogi kultúrák világa*. Napvilág Kiadó, Bp., 2008.

■ Măgureanu, Alexandru Florin: *Principiile generale ale dreptului*. Ed. Universul

Juridic, Buc., 2011.

■ Măgureanu, Alexandru Florin: *Principiile ramurilor de drept*. Ed. Universul Juridic, Buc., 2011.

■ *Perspectivile constituționalismului*. Studiile Conferinței naționale „Perspectivile constituționalismului în România”, organizată de Centrul de Drept Constituțional și Instituții Politice, de Școala Doctorală din cadrul Facultății de Drept a Universității din București. Ed. Monitorul Oficial, Buc., 2010.

■ Petrétei József: *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei*. Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs, 2009.

■ Rawls, John: *Az igazságosság elmélete*. Osiris Kiadó, Bp., 1997.

■ Sztranyiczki Szilárd: *Drept civil, Drepturile reale principale conform Noului Cod Civil*. Ed. Status, Miercurea Ciuc, 2011.

■ Tóth Mihály: *Az Ószövetségtől a Pink Floydig*. Jogesetek Tára, Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs, 2005.

■ Țiclea, Alexandru: *Retorica*. Ed. Universul Juridic Buc., 2011.

■ Varga Attila: *Általános jogelmélet*. Scientia Kiadó, Kvár, 2011.

ABSTRACTS

Margit Balogh

■ ***The Trial of Mindszenty***

Keywords: *József Mindszenty, Communist regime, Catholic Church, show trials*

On December 26, 1948, Cardinal Mindszenty, Archbishop of Esztergom and Prince-Primate of Hungary, was arrested by the Communist government. He was sentenced to life imprisonment, deprivation of political rights and confiscation of all personal property on February 8, 1949. His trial and condemnation were meant to send multiple messages: the exclusion of Catholics from public life and the political isolation of the Catholic Church; the issuing of a threat to the priests of Hungary and other Eastern-European countries; the general demonstration of the fact that no ecclesiastical establishment or member of the clergy is safe from Communist power; to disclaim the moral authority of the US and the West by showing that the beneficiaries of political power can violate religious freedom with impunity, they can ignore public opinion and infringe upon the rights of citizens.

György Földes

■ ***Arcs and Breakpoints in the Political Career of János Kádár (1912–1989)***

Keywords: *social consensus, peace, economy, intellectuals, political freedom, Hungarian minority, dictatorial measures*

On his 70th birthday, Kádár could count social consensus among the achievements, yet only because he was aware of the fact that time began to erode social peace, which has been so difficultly realized. The reasons for this erosion were twofold. For one, the economy has stagnated for years. For a large part of the intellectual community, the status quo and the levelling social politics associated with it began to seem unsatisfactory, because it limited them in the actualization of their full potential. These groups were increasingly cramped by the inhibition of private initiative and by the lack of political freedom. On the other hand, the contrast between the situation of Hungarians within and beyond the borders also increased. The public opinion of intellectuals urged the Hungarian government to take action against the oppression of Hungarian minorities living abroad, yet the government remained cautious. The regime of Kádár did not take violent measures against the civic opposition during its process of formation, because the recourse to dictatorial measures would have signi-

fied an admission of the crisis. Hungary, as well as Kádár himself, could not take the step back to a practice already transcended, and neither Hungarian society, nor the international public opinion would have tolerated it.

András Kovács

■ ***The Batthyaneum from Alba Iulia (Gyulafehérvár)***

Keywords: *Ignác Batthyány, Alba Iulia (Gyulafehérvár), Batthyaneum, Roman Catholicism, science, nationalization*

Count Ignác Batthyány (1741-1798) was the Bishop of Transylvania from 1780 until his death. Before his death, he had made a foundation for the custody, the conservation and further administration of the so-called 'Batthyaneum'; an institution he had established himself, which was comprised of a library, natural history and antique collections, an astronomical observatory and a printing press. He stipulated that the Batthyaneum should be open for people interested in science, regardless of their religion. According to his last will, the institution serving his church and his 'province' was to be directed by the subsequent Bishops, the Chapter of Transylvania and the Roman Catholic Status. Batthyány also stipulated that so long as the governor (Gubernator) of the Great Principality of Transylvania would be a person of Roman Catholic religion, he should have the control over the institution as well. The bishop's final wish was respected until 1948, when the Batthyaneum was nationalized. The institution was put under the state's administration without taking into consideration the fact that it functioned as the library of the Institute of Catholic Theology, it was part of its building, and that it was meanwhile enriched with many episcopal and canonical legacies. Today, the Batthyaneum is a section of the Romanian National Library (Biblioteca Națională a României, Bucharest).

G. M. Tamás

■ ***It's All Over Now, Baby Blue: Anticommunism Today***

Keywords: *anticommunism, real socialism, communist theory, leftism, statism*

The secret of today's anticommunism consists in the confusion between the theory of real socialism and communist theory, readily, albeit involuntarily, assisted by Stalinists and their unconscious heirs. The (mostly liberal) anticommunism of the Cold War period has not been like this, as it showed that communist (allegedly "utopic")

“goals” are incompatible with the practice of real socialism, and may be impossible to attain, consequently the political leaders of the real socialist (Soviet and Chinese) block are lying. According to the anticommunism of today, the essence of the communist theory consists in state property and in complete nationalization (as opposed to the market and private property; the annihilation of civil society and of publicity), consequently real socialism represents and adequate implementation of the communist theory, and consequently – according to the anticommunists of today – Stalin has spoken the truth. As one can see, the actual target of today’s anticommunism is not the real socialist regime, which has become a thing of the past, i.e. the Soviet regime, but the welfare state, which nationalizes, levels and redistributes, as well as the (ideologically) “civic left”, the social democracy of today. That is also the reason why the present-day Eastern-European media labels as “communist” or “socialist” measures any modest raising of wages or progressive taxing, which is simply laughable from a historical, as well as from a theoretical perspective. In fact, statism does not really have any specifically communist element, but only represents one of the possibilities or directions of capitalist society, which has become historically the weaker one today, yet has been dominant in the 20th century.

Zoltán Tibori Szabó

■ ***The Communist and the Count: The Relationship between Ernő Gáll and Ernő Teleki in the Light of the Securitate Documents and Other Sources***

Keywords: *Ernő Gáll, Ernő Teleki, Communism, aristocracy, Securitate, Hungarian minority in Romania*

A study about the friendship developed in the 1970’s between Professor Ernő Gáll, a left-oriented intellectual and former Editor-in-Chief of Korunk, and Count Ernő Teleki, a prominent representative of the Transylvanian aristocracy, as reflected by the files kept by the Securitate, the Communist secret service of Romania. The two men were situated in opposite positions during the Communist regime, still, they had an honest relationship, and from time to time they discussed on subjects of mutual interest. Surrounded by an entire army of Securitate officers and agents, Ernő Gáll tried to find a solution for the problems of

the Hungarian minority living in Romania, mainly based on the documents of the Helsinki and Belgrade Conferences.

Attila Varga

■ ***From Justice to Jurisdiction: Rights and Publicity in Romanian Jurisdiction***

Keywords: *jurisdiction, justice, fair trial, public hearing, constitution, state of law, human rights*

The study aims to answer the cardinal questions of whether the judicial branch of the state is a truly independent branch, what are its characteristics, and how does it relate to the legislature and the executive branches. The second part of the study investigates the overriding principles of a quality jurisdiction, namely the right to a fair trial and public hearing. The analysis follows the development and transformations of these principles within the given constitutional framework. The major conclusion of the study is that the state must ensure, through the supporting legislation and the judicial branch, the delivery of a correct, fair, effective and predictable jurisdiction.

Emőd Veress

■ ***“Obligated to Fulfill Their Obligations”: On the New Romanian Civil Code***

Keywords: *Romanian Civil Code, modernization, judicial reform, European Union, binding obligations, commercial impracticability*

The first day of October 2011 marks the entering into force of the new Romanian Civil Code. The main subject of this article is the binding effect of the contract. The rights and obligations created through the contract must be respected and performed accurately. The binding character of the contract is mandatory for the judges as well, the judge cannot amend the contract; eventually, through interpretation, he establishes the precise content of the not so clear clauses. However, the new Civil Code introduced a new regulation regarding the judicial amendment of contracts in case of frustration of contract (commercial impracticability). These new rules expressly create – if the conditionality, inspired by the text of the Draft Common Frame of Reference (DCFR), is met – the possibility for the judges to suspend, modify or cease the contract, and this is an exception from the binding effect of the contract, respectively a strong intervention into the private autonomy of persons.

SZÁMUNK SZERZŐI

Balogh Margit (1961) – tudományos főmunkatárs, a történettudományok kandidátusa, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest

Berki Tímea (1977) – irodalomtörténész, PhD, Kolozsvár

Boda József (1946) – egyetemi tanár, Bukarest

Cseke Péter Tamás (1971) – szerkesztő, Új Magyar Szó, Kolozsvár

Dávid Gyula (1928) – szerkesztő, irodalomtörténész, Kolozsvár

Degenfeld-Schonburg Sándor gróf (1922) – közgazdász, München

Demeter Izabella (1989) – magiszteri hallgató, BBTE, Kolozsvár

Dénes Gabriella (1987) – magiszteri hallgató, BBTE, Kolozsvár

Eckstein-Kovács Péter (1956) – ügyvéd, politikus, Kolozsvár

Földes György (1952) – történész, főigazgató, Politikatörténeti Intézet, Budapest

Hermann Róbert (1963) – történész, az MTA doktora, tud. igazgató, Hadtörténeti Intézet, Budapest

Horváth Andor (1944) – esszéíró, főszerkesztő-helyettes, Korunk, Kolozsvár

Kocsis Tünde (1983) – rendező, pedagógus, Kolozsvár

Kovács András (1946) – művészettörténész, az MTA külső tagja, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár

Madaras Szidónia (1989) – magiszteri hallgató, BBTE, Kolozsvár

Markó Attila (1968) – a kisebbségi ügyek államtitkára, Bukarest

Széchenyi Ágnes (1957) – irodalomtörténész, MTA BTK

Irodalomtudományi Intézet, Budapest

Tamás Gáspár Miklós (1948) – filozófus, Budapest

Tettamanti Béla (1946) – grafikus, Budapest

Tibori Szabó Zoltán (1957) – tudományos kutató, egyetemi oktató, BBTE, szerkesztő, Szabadság, Kolozsvár

Újvári Ildikó (1965) – jogász, főszerkesztő, Szabadság, Kolozsvár

Varga Attila (1963) – alkotmányjogász, parlamenti képviselő, Szatmárnémeti

Veress Emőd (1978) – egyetemi docens, Sapientia EMTE, intézetigazgató, Jogtudományi Intézet, Kolozsvár

Vida Gábor (1968) – író, szerkesztő, Látó, Marosvásárhely

Vincze-Pál Éva (1990) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár

Visky Zsolt (1988) – költő, Kolozsvár

Támogatók

Nemzeti Adományozó Alap

BETHLEN GÁBOR Alap

MAGYAR KULTÚRA Alap

Primăria și Consiliul Local Cluj-Napoca

VISIT CLUJ

ADMINISTRAȚIA FONDULUI CULTURAL NAȚIONAL

MINISTERUL CULTURII ȘI PATRIMONIULUI NAȚIONAL

Nagy hatású műve elején John Rawls ezeket mondja az igazságosság szerepéről: „Ahogy a gondolatrendszernek az igazság, a társadalmi intézményeknek az igazságosság a legfontosabb erőnye. Bármilyen kifinomult vagy jól felépített egy elmélet, ha nem igaz, el kell vetnünk, vagy meg kell változtatnunk. Hasonlóképpen van ez a törvényekkel és az intézményekkel is: nem számít, mennyire hatékonyak vagy mennyire fejlettek, meg kell reformálnunk vagy el kell törölnünk azokat, ha igazságtalanok.”

(Varga Attila)

ISSN 1222 8338

9 771222 1283304

1 2 0 0 7

4,18 LEJ
500 FT

CAZURI ÎN LITIGIU
LITIGIOUS AFFAIRS